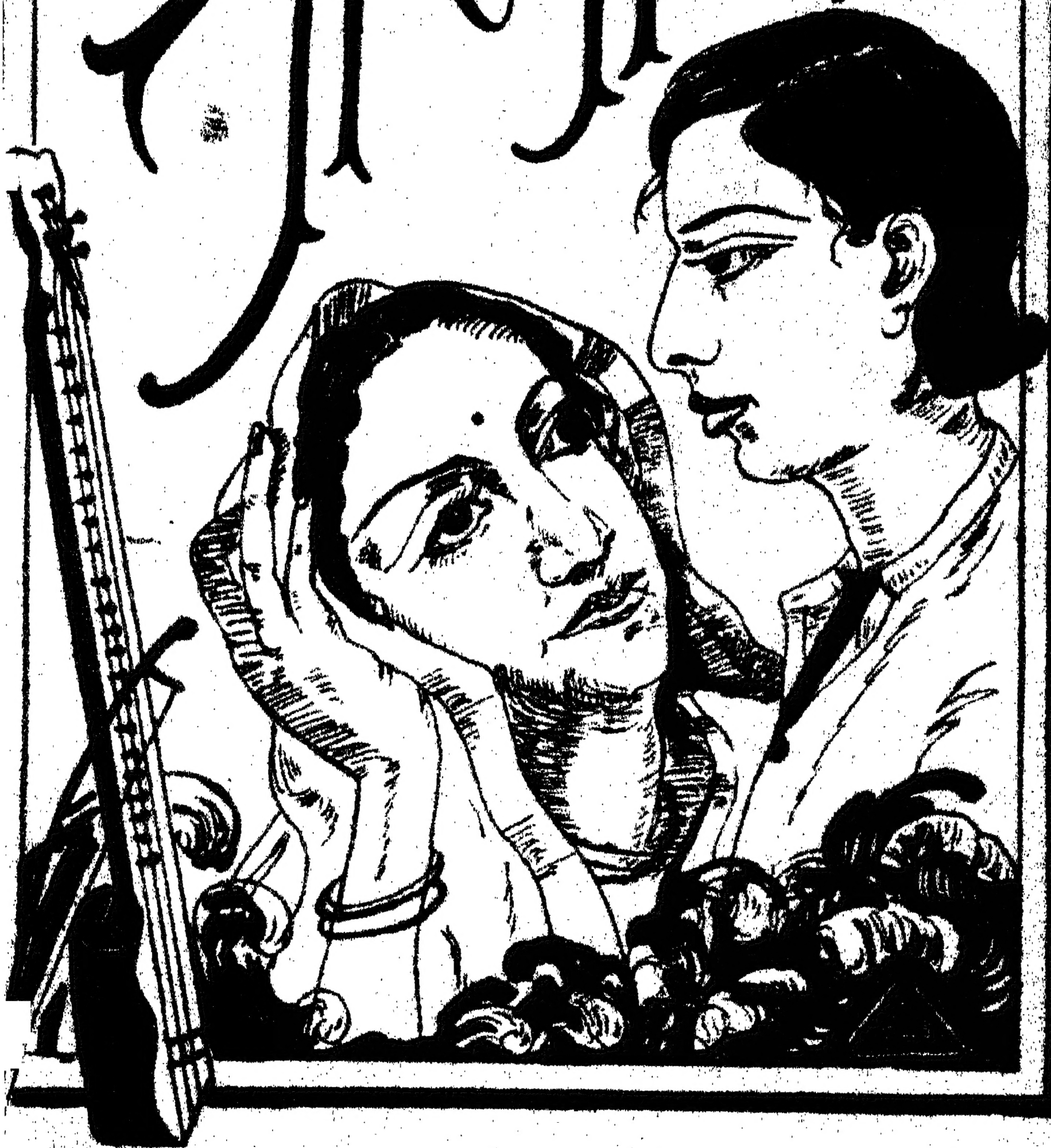

શી ગીતા

રજનીકાન્ત શાહ

આપણી ગ્રંથમાળા

અને અંદર સંતિકારી સાહિત્ય જનતાને

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૫૩૪ કિંમત

ગ્રંથનામ જ્ઞાનીલા

વર્ગિક ૬-૩

ગુજરાતી સાહિત્ય

લે.

રજનીકાન્ત શાહ.

શ્રીનીલા

લેખક.

રજનીકાન્ત શાહ

પ્રકાશક :

આપણી ગ્રંથમાળા.

અમદાવાદ.

શ્રીનીલા' નુસ્તેખકનું બીજું સુસ્કારભર્યું સર્જન
મગરના ડાંપીરાઈટ-સંગ્રહ

‘હું એક ડોક્ટર’

[આ પુસ્તકના લેખાણુ માટે એન.ટો. નીમવાના છે.]

‘ પોતાની જ બુદ્ધિ ઉપર જ્યાં સુધી માનવી મુસ્તાક બનતો નથી ત્યાં સુધી એ એના જીવનમાં સ્થિરતા મેળવી શકતો નથી. પારકાની બુદ્ધિથી ડોલાડોલ બની એ જ અસ્થિરતામાં એ સૌથી વધુ દુઃખી જીવન વિતાવતો હોય છે. પોતાના ડહાપણ ઉપર માનવી જ્યારે જીવવાની શરૂઆત કરશે ત્યારે ઠોકરોમાંથી જીવવા લાયક જીવન જીવી શકશે. જ્યાં સુધી માનવી પારકાના વિચારોથી જીવતો હોય છે ત્યાં સુધી એના જ્ઞાનમાં જરાએ વધારો થતો નથી. અનુભવ વિચારવાને માટેનો હોય છે. પારકાના વિચારોને વિચાર્યા વગર વર્તન ચલાવનાર માનવી હંમેશા રડતો જ હોય છે અને જ્યાં સુધી એ પારકાના વિચારને સ્થિરતાપૂર્વક વિચારતો નથી ત્યાં સુધી એ આવેશને કાણુમાં મેળવવાનો વિચાર પણ મેળવી શકતો નથી...કાંઈ નહિ તો ભણા ! પોતાના વિચારને પારકાના સાથે સરખાવતા તો શિખ. ’

[અગાઉથી ગ્રાહક થનારને રૂ. એકમાં]

૧૯૪૩ ના એપ્રિલમાં બહાર પડશે

સવાસોથી દાઢસો પાના કિં. રૂ. સવા

પ્રકાશક: આપણી ગ્રંથમાળા
દાલીઆ બીલ્ડીંગસ એલીસપ્રીજ, અમદાવાદ

પ્રથમ પ્રયાસ

જીવનમાં કંઈક કરવાની મને નાનપણથી જ હોશ હતી. મોટા થતાં મને સાહિત્ય તરફ પક્ષપાત થવા લાગ્યો. શ્રીયુત શિરીષ શેક્સપીયર મને ગુજરાતી સાહિત્ય માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું. સ્નેહરશ્મિના સંસર્ગમાં મેં વિદ્યાલયમાં મેટ્રીકનું વર્ષ પસાર કર્યું. સ્નેહરશ્મિએ મને છુપો છુપો સાહિત્ય રસ પાચ્યો. મારા જીવનમાં નવો રસ પેદા કર્યો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં કંઈક કરી છૂટવાની છાની તથા તીવ્ર અભિલાષા જાગી. સાહિત્ય માટે એક વખત શરૂ થયેલો પ્રેમ કદી અટકે છે ? ધામે ધામે લેખો દ્વારા સાહિત્યક્ષેત્રમાં પગલાં માંડ્યાં. શ્રીયુત કાળીદાસ જાદવે મને તેમાં વધુ પ્રોત્સાહન આપ્યું. ભાઈશ્રી નિરંજનને પણ સાહિત્યનો કંઈક શોખ છે. તેવામાં મોટાભાઈ દ્વારા ભાઈશ્રી રજનીકાન્તનો પરિચય થયો. ભાઈશ્રી રજનીકાન્તના પરીચયે મારા સાહિત્ય શોખને વધુ વેગવંત બનાવ્યો. તેમનો સાહિત્ય માટેનો પ્રેમ અગાધ છે; પણ કૌટુંબિક સંબંધો તેમને અટકાવી રહ્યા હતા. તેમની હૃદ્ય મેં મેળવી; મારી હૃદ્ય તેમણે મેળવી. બન્નેના ક્ષીણ થતા ઉત્સાહનો, સરવાળો થયો. અને અનેક ચિંતનમય દિવસો પસાર કર્યા પછી, સાહિત્યપ્રેમી ગુજરાતીઓની શુભેચ્છાથી ‘આપણી અંથમાળા’નો જન્મ થયો.

કેવા સંબંધોમાં ‘આપણી અંથમાળા’ પગલાં ભરે છે, તેનો જરા પણ ખ્યાલ ગુજરાતની પ્રજાને આપવો પડશે નહિ. સારાયે જગતમાં યુદ્ધની જ્વાલાઓ ભડ્ ભડ્ ગળી રહી છે. એ યુદ્ધની કુર જ્વાલા ભારતને પણ સ્પર્શવા મચી રહી છે. ભારતની ભૂમિ પર યુદ્ધ લડાતું ન હોવા છતાં પણ હિંદની ભૂમિ પર આ વિશ્વ-યુદ્ધના ઓળા ઉતર્યા છે. જીવનનો સીધો અને સાદો વ્યવહાર ખોરવાઈ જવાનો ભય ઘડીએ ઘડીએ સેવાય છે.

સાહિત્યજગત પર પણ આ વિશ્વયુદ્ધે નિર્દય આક્રમણ કર્યું છે. કાગળની સખ્ત ચોંટવારી સાહિત્યરસિકો સામે મોં ફાડીને ઉભી છે. આ

મેંઘવારીને લીધે ઘણાંએ સાહિત્યરસિકાને પોતાની લેખિનીને આરામ આપવાની ફરજ પડી છે. સાહિત્યપ્રેમી ગુજરાતીઓને અનેક સાહિત્ય ગુમાવવું પડે છે. આવા કપરા સંજોગોમાં પણ સાહિત્ય-પ્રેમીઓનો રસ ઓછો ન થાય, એ માટે આ પગલું ભર્યું છે. ગુજરાતીઓ વધુ સાહિત્યપ્રેમી થાય, એવી અંતરની ઇચ્છા છે.

અનેક અંથમાળા આજે ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમાં એકનો આજે વધારો થાય છે.

પ્રથમ પ્રકાશન જન્યુઆરીની પંખીએ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું, પરંતુ અમે વહેલું આપી શકીએ છીએ, તે અમારા ઉત્સાહને આભારી છે.

આ અમારો પ્રથમ પ્રયાસ છે. ભાઈશ્રી રજનીકાન્ત ગુજરાતના ઉગતા સૂર્ય છે અને તેમનો પણ આ પ્રથમ પ્રયાસ છે. પ્રથમ પ્રયાસમાં ત્રુટીઓ હોવાનો સંભવ છે, તો તે માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવા વિનંતી છે.

રા. રા. રમણભાઈએ નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં અને અનેક કાર્યોના જોગ નીચે દટાએલા હોવા છતાં, મારી નમ્ર વિનંતી સાંભળી, જે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તે માટે આભાર માનવાની હું આ તક લઉં છું.

સ્નેહીઓ અને મિત્રોએ જે સાથ આપ્યો છે તે માટે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

અમારા આ અનેરા સાહસને ગુજરાતી પ્રજા સહર્ષે આવકારશે, એમ ઇચ્છું છું.

એલીસબ્રીજ
૧-૧૧-૪૨

}

સુધીર દાશી.
સંપાદક.

આ નવલકથા વિષે

આ નવલકથાને હું આદર્શો રજુ કરતી નવલકથા બનાવવા ઇચ્છતો હતો પણ એમાં કેટલાક વાસ્તવિક દૃશ્યો પણ આવી જાય છે. જે વાસ્તવિક વાતાવરણ ખડું થયું છે તેનો હેતુ સમાજ આગળ એવું વાતાવરણ રજુ કરવાનો જ છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૦ માં આ નવલકથા લખાઈ. નવલકથાને લખે આજે એ વર્ષ થઈ ગયાં છે. આ નવલકથા એ મારો પહેલો પ્રયાસ હતો. એટલે એમાં જે કાંઈ ભૂતો રહી ગઈ હોય તો હું માર્ગદર્શન અને ક્ષમા માંગુ છું.

આ નવલકથાને માટે એટલું તો હું કહી શકું છું કે એની શૈલી તદ્દન જુદી જ છે—મેં એને વધારેને વધારે મૌલિક બનાવવા કોશીષ કરી છે.

વળી કેટલાક મિત્રોના આ નવલકથામાં ઘણે ઘણે સ્થળે ઘણા ઘણા ફેરફાર કરવાના સૂચનો હતાં—એ બધાં સૂચનો જે હું કરવા એસુ તો આ નવલકથા એ ‘શ્રીનીલા’ ન રહે. મિત્રો એથી ખોટું ન લગાડે.

આથી વધારે હવે આ નવલકથા વિષે બીજું શું હોય? એક તો શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનો આભાર માનું છું. અને બીજો? શ્રી. કલ્યાણજી શુક્લ જેવા બહુતા કલાકારે જે ચિત્ર દોરી આપી મને ઝલ નીચે લીધો છે તેમનો.

મણીનગર
તા. ૩૦-૧૦-૪૨

રજનીકાન્ત શાહ

ચોખવટ

નવસ્રકથાનું નામ શ્રીનીલા શા મારે ?

નીલાની દિલરૂપામાંથી એક વખત ‘શ...શ્ર...શ્રી’ એવો —
લગભગ એવો જ સંગીત સૌરભ શબ્દ ઝમઝમી ઉઠ્યો હતો. એ
વખતે સુકુમાર—રાધા—રોમીલા—મહમદ—અંસી—ભાનુ—મોહન સૌ
હાજર હતા.

અને આ વખતે સુકુમાર હસતાં હસતાં બોલી ઉઠ્યો હતો
‘ની...લા...’

આ વખતે મારા કાનમાં ‘શ્રી’ નો ગુંજારવ તો હતો જ અને
એમાં ‘નીલા’ શબ્દ મળ્યો. તેથી મેં નવસ્રકથાનું નામ ‘શ્રીનીલા’
રાખ્યું છે.

—રજનીકાન્ત શાહ

—The aim of reading as a whole is gradually
to create an ideal life, a sort of secret, precious
life, a refuge, a solace, an eternal source of
inspiration in the heart of the reader.

—Arnold Bennett.

પ્રસ્તાવના

‘આપણી અંથમાળા’ નામની એક પુસ્તક એણી બહાર પડે છે, એને હું આવકાર આપું છું.

અંથમાળાઓ લાંબા સમય સુધી અમુક ધ્યેય સિદ્ધ કરવા ખાતર ચાલે તો આપણા સાહિત્યમાં બહુ સારી વિવિધતા અને અંથ સંખ્યા દાખલ થાય.

જુદા જુદા શોખ, જુદી જુદી વાંચન ભુખ, જુદી જુદી જરૂરીયાતો, એ અંથમાળાઓમાંથી પોષી શકાય એમ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ફાઈન્સ સભા, સસ્તુ સાહિત્ય, વડોદરા રાજ્યનું કેળવણીખાતું, ગુજરાતી પ્રેસ, જેવી અનેક સંસ્થાઓ આવી અંથાવલીઓ બહાર પાડે છે અને આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે.

સંસ્થા બદ્ધ ન બનેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા પણ કેટલીક સારી અંથમાળાઓ આપણને મળી છે, તેમાં ‘આપણી અંથમાળા’ તો ઉમેરો થાય છે.

એના સંપાદક ભાઈ સુધીર દોશી હજી તો કોલેજના દારમાં બેઠેલા એક યુવાન વિદ્યાર્થી છે. સારૂ સાહિત્ય પ્રગ્નને આપવું અને સારા પરંતુ બહુ ટેકા ન પામી શકેલા સાહિત્યકારોની શક્તિનો પરિચય જનતાને કરાવવો એ એમનો સંકલ્પ છે.

આવા સંકલ્પશાળી અને આવા યુવાન સાહસિકને તેમના સાહસ માટે જરૂર હું ધન્યવાદ આપું છું. અત્યારની જગત પરિસ્થિતિ, મોંઘવારી, કાગળો મેળવવાની મુશ્કેલી અને લેખકોની વધી પડેલી છતના સમયે આવું સાહસ માથે લેવું એ બીજું કાંઈ નહીં તો ધન્યવાદ અને શુભેચ્છાને પાત્ર છે જ. મહારી પ્રથમ સલાહ તો એમને થોભાવાનું કહેતી હતી, વયની સાથે સાહસ વટતુ જાય એ

સ્વાભાવિક છે. એટલે આજના સંજોગોમાં એમ તો ન જ કહેવાય કે સાહિત્ય સેવામાં-સાહિત્યના પ્રકાશનમાં આંખમીંચાને ઝુકાવો.

પરંતુ તેમનો અવર્ણનીય ઉત્સાહ અને આદર્શપ્રિયતા મહારી શુભેચ્છા તો જરૂર મેળવે જ છે. મને સંપૂર્ણ આશા છે કે ગુજરાત પણ એમના પ્રત્યે એવી જ શુભેચ્છા દર્શાવશે અને તેમને પ્રોત્સાહન આપી આપણી સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાં વધારો કરવાની તેમણે લીધેલી તકને સફળ કરશે.

યોજના જે વાર્ષિક લવાજમ લેવા ધારે છે તે એટલું મીઠું છે કે સ્કામે મળનારા લાભનો વિચાર કરતાં એ તદ્દન નહીંવત છે.

વ્યાપારમાં માનવી સાહસ કરવા પ્રેરાય, સાહિત્યમાં સાહસ કરનારા બહુ ઓછા છે. અને એ દૃષ્ટિએ પણ આ સાહસને અપનાવી લેવા જેવું છે.

માળાના પ્રથમ મણકા તરીકે તંત્રી મંડળના જ એક સભ્ય રજનીકાન્ત શાહની 'શ્રીનીલા' નામની નવલકથા આપવામાં આવે છે. ભાઈ રજનીકાન્તનો મને પત્રવ્યવહારથી ઘણો અને અંગત મુલાકાતમાં અલ્પ પરિચય થયો છે. એ ભાઈ હૃદયોંમિને સદાય છલકતી રાખે છે અને આપણને બધા ઉપજાવે એટલી બધી મહત્વાકાંક્ષા સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ધરાવે છે. તેમનો પ્રથમ પત્ર વાંચી મને એમ તો થયેલું કે એમના અક્ષર, એમની ઉર્મી, અને એમની લેખીની આશારૂપદ તો છે જ. એમને ટાગોરથી પણ ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચવાની અભિલાષા છે અને એ અભિલાષા સફળ થાય એમાં આપણે સહુ ખુશી જ થઈએ. માત્ર એટલું જ કે પોતાની કીંમત ઓછી આંકવામાં આગળ વધવાનો માર્ગ રહે છે, એ સમજાય તો ભાઈ રજનીકાન્ત પ્રગતી જરૂર કરી શકશે. એકદમ ટાગોર સાથે ન્હાનપણમાં જ શિખરે બેસી જવામાં આગળ વધવાનો અવકાશ ઓછો રહેશે એટલી જ તેમને મહારી સૂચના છે.

‘શ્રીનીલા’ સારી વાર્તા નીવડશે એમ મને ભાઈ રજનીકાન્તના પત્રલેખન ઉપરથી ખાતરી થાય છે. જે એક વર્ષ ઉપર તેમણે ‘શ્રીનીલા’ ની હસ્તલિખીત પ્રત મને વાંચવા મોકલી હતી. પરંતુ તે સમયના અભાવે હું વાંચી શક્યો નથી—જો કે ભાઈ રજનીકાન્ત તો માને છે કે એમનું પુસ્તક વાંચી મહેં પ્રેરણા પણ મેળવી છે.— ઉર્મીવિવશ પરંતુ સારી લેખન હથોટીવાળા લેખક જે કંઈ લખે તે નજર નાંખી જવા સરખું તો હશે જ. વાંચકો એને વાંચી એનું સૌન્દર્ય તત્ત્વ સમજશે અને અસુંદર તત્ત્વ તરફ વિવેચકો આંગળા ચીંધી ભાઈ રજનીકાન્તને માર્ગ દર્શાવશે એવી મહત્તે આશા છે.

આપણી ગ્રંથમાળાને, તેના સંપાદકને અને પ્રથમ મણકાના લેખકને આ પ્રથમ પ્રકાશન સમયે આવકાર આપું છું અને ગુજરાત પણ એમ કરે એવું ઇચ્છું છું.

વડોદરા	}	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ.
તા. ૨૮-૧૦-૪૨		

આભાર

આ પ્રસંગે અમોને જેમણે અમારા આ પ્રથમ સાહસમાં સાથ આપ્યો છે, તેમને અમે નહિ ભૂલીએ.

મુરબ્બી શ્રી. અમૃતલાલ જેસીંગભાઈ દલાલે અમારા જીવનમાં અનેરો ભાગ ભજવ્યો છે. માનવ જીવનમાંથી ગરીબી દુર કરવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. આજે અમે આ નૂતન સાહસ તેમની હંક તથા ઉત્સાહના આશ્રય હેઠળ ઉપાડીએ છીએ.

ભાઈશ્રી વાસુદેવ મહેતાએ અમોને જે પ્રોત્સાહન તથા માર્ગ-દર્શન આપ્યું છે, તે માટે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

ભાઈશ્રી પ્રીદાઅલી ગુલામઅલી ચટ્ટવાલા તથા કાંતીલાલ દોશીએ જે સાથ આપ્યો છે તે માટે આભાર.

ભાઈશ્રી રજનીકાન્તે જે જહેમત ઉઠાવી આ પ્રથમ નવલકથા આપી છે, તે માટે અમે તેમને નહિ ભૂલીએ.

શુભેચ્છકો તથા મિત્રોનો આવો જ સાથ જીવન દરમિયાન મલશે, તેમ અંતરની પ્રાર્થના છે.

નિરંજન દોશી.

સુધીર દોશી.

—: અર્પણ:—

માનવજીવન સુખી કરવા જેણે શક્ય
ઘેટલા યત્નો કર્યા છે, તે શ્રીયુત
લાલભાઈ જેસીંગભાઈ દલાલના
અનેક ઉપકારના શુભ
સંભારણ રૂપે.

નિરંજન દોશી.

સુધીર દોશી.

રત્નનીકાન્ત શાહ.

પ્રકાશક :
આપણી ગ્રંથમાળા

એલીસબ્રીજ
અમદાવાદ.

સખ્ત મોંઘવારીમાં સસ્તું અને સુંદર
સાહિત્ય આપનાર.

આપણી ગ્રંથમાળા

એલીસબ્રીજ
અમદાવાદ.

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન છે.

નિરંજન દોશી.
સુધીર દોશી.
રજનીકાંત શાહ.

શ્રીનીલા

આપણી ગ્રંથમાળા

વર્ષ પહેલું.

પુરતક પહેલું.

કિંમત

રૂપિયા બે

: લેખક :

રજનીકાન્ત શાહ

નિરંજન દોશી.

સુધીર દોશી.

રજનીકાન્ત શાહ.

શુદ્ધક :

ઈન્દ્રવદન ભગવંતરાય ઠાકોર,
પ્રભાત'મુ પ્રેસ, રેવડી બલર, અમદાવાદ

૨૩૯૩૪

પ્રકાશક :

શાંતિલાલ ચુનીલાલ દોશી
એલ્સિસબીજ-દાળીયા બીલ્ડીંગ,
અમદાવાદ

[૧]

સાગર તટ પરની પેલી રેતીમાં બધા માનવોના જ પગલાંની ખૂબ છાપો પડેલી હતી.

સાંજનો સમય હતો એટલે બધાં લોકો ફરવા આવ્યા હશે.

દૂરથી સાથે સાથે એક યુવાન અને એક બાત્રા—પંદરેક વર્ષની લાગતી હતી, જોડે જોડે બન્ને આવતાં હતા. બન્નેના ચહેરા ઉપર કંઈક સામ્યતા હતી.

—પણ પેલી બાલાનું મુખ જરા ગંભીર હતું, યુવાનને તો બાણે કાંઈ કાઠની પરવા જ ન હોય તેમ ચોતરફની ‘દષ્ટિ વડે’ આબોહવા મુંઘતો હોય તેમ ચાલતો હતો.

મૂંગા મૂંગા બન્ને આવતાં હતાં. પેલી રેતીમાં એમણે પગલાં માંડ્યા કે તરત જ પેલો યુવાન બોલ્યો ‘હવે કાંઈ બહુ દૂર નથી જવાનુંને? કહી નાખ હવે જે કાંઈ કહેવું હોય તે આ તારી રેતીમાં જ?’

—પેલી બાલાને આ યુવાનને કાંઈ કહેવું હતું, ઘેર પેલી બાલાએ કદાચ યુવાનને એમ કહ્યું હોય કે ‘સાગર કાંઠાની રેતીમાં કહીશ’—

‘પણ ભાઈ જરા ધીમે ન બોલે...?’ પેલી ગંભીર જણાતી બાત્રા બોલી.

પણ આ બાલાના પેલા ભાઈએ તો કાંઈ સાંભળ્યુંજ ન હોય તેમ લાગ્યું.

એક ચેવડો વેચનારની લારી જતી હતી તેના સામું જ તે જોઈ રહ્યો હતો. એણે એનાં ખિસ્સાં તપાસ્યાં—અને પછી જરા હસ્યો, એના ખિસ્સા—કોટના ખાનગી ખિસ્સામાંથી એક ઢબુ નીકળ્યો—પછી પેલી બાલા સામું જોઈને બોલ્યો:

‘નીલા, જરા ઉભી રહે. હું ચેવડો લઈ આવું.’ પેલી નીલા કાંઈ ન બોલી, ઉભી રહી ફક્ત એણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો હતો.

—એનો ચેવડો લઈને એનો—નીલાનો ભાઈ આવ્યો.

‘ચાલો આપણે ચેવડો ખાઈશું—અને પછી તારે જે કાંઈ કલ્પા કરવું હોય તે કલ્પા કરજે, ફરીને પેલી બાલાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો !

—એના મનથી એને જે કાંઈ કહેવું હતું તે હજુાઈ ગયું તો નહિ હોય ને?—

સાગર કાંઠે આવી અને બન્ને બેઠાં.

‘ચાલ નીલા હવે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી નાખ.’

ખીચારી ગંભીર નીલા વધુ ગંભીર બની. એને જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે કહેવાની તેણે શરૂઆત કરી.

‘ભાઈ, તું જાણે છે ને—મારા લગ્ન લેવાયાં છે.’ નીલા કંઈક આગળ કહેવાની હતી. પણ એનો ભાઈ વચ્ચે તાડૂક્યો. ‘એમાં કાંઈ નવું કહ્યું છે? જાણીએ છીએ હવે !’

—પેલી નીલાના હૃદયને આ એનો ભાઈ સમજી શક્યો હોય તેમ ન લાગ્યું. નીલાનું હૃદય ધવાયું હશે?—

‘મારે લગ્ન અટકાવવા છે, મને મદદ ન કરે?’

નીલા આ જ્યાં શબ્દો બોલી અને એનો ભાઈ ચમક્યો. નીલાનું મોઢું તાકવા બેઠો. પણ પેલી નીલાના ગંભીર શબ્દોની કંઈક અસર અને આ નીલાના મુખ ઉપરનાં ગંભીર ભાવો બન્નેને લીધે નીલાના ભાઈનો ચમકારો તો અદ્રશ્ય થઈ ગયો. તે બોલ્યો:

‘હું તો કાંઈ ન જાણું—આ—બાપુ કરે તેજ ખરું—ક્યાંક મને જ પછી ધરમાંથી તગડી મૂકે તો ?’

પેલા એના જમીન ઉપર પડેલા બે હાથને હવામાં છુટા હલાવતાં આ નીલાના ભાઈએ તેનું હૃદય જાહેર કરી દીધું.

પેલી નીલાની આંખોમાં જરા આંસુ આવ્યાં. ફરીથી તે બોલી :
‘ પણ ભાઈ તારા સિવાય મારું કોઈ જ નથી. ’

‘ ભલેને ! બા જો કરે તે જ સાચું. નથી કાંઈ ગરીબ શોધી આવ્યો. માલેતુજાર છે. ’

—એકીકરાઈ આના શબ્દોમાં જણાઈ આવતી હતી—પણ પેલી સગી બહેનને ખાતર ?

હતાશ થએલી પેલી નીલાએ હવે બોલવું જ બંધ કરી દીધું.

—એની હૃદયવેદના એણે હૃદયમાં જ સમાવી હશે ?—

‘ હવે કાંઈ કહેવાનું બાકી નથી ને ? ’ દશબાર મિનિટ સુધી નીલા કાંઈ ન બોલી એટલે એનો ભાઈ બોલ્યો.

‘ ના—પણ બાને કે બાપુને આ વાત ન કહીશ ? ’

‘ સારું ’ ભાઈએ ટૂંકામાં જ પતાવી દીધું. નીલા એક નિશ્વાસ નાખીને ઉભી થઈ.

તે ઉભી થઈ ત્યારે એના ભાઈને ખજર પડી કે નીલાની પાસે મૂકેલો એના અડધા ભાગનો ચેવડો તેણે ખાધો જ નહોતો.

‘ નીલા આ ચેવડો ? ’ નીલાના ભાઈએ તેને યાદ આપી હશે ?

‘ તું ખાને—આજે મેં મંગળવાર કરેલો છે ’

નીલા બધું ભૂલી ગઈ હશે ? સહેજ હસતાં તે બોલી હતી.

‘ તું વળી મંગળવાર ક્યારથી કરે છે ? ’ નીલાનો ચેવડો ફાકતાં ફાકતાં નીલાનો ભાઈ બોલ્યો !

નીલા ઉભી થઈ હતી—ત્યારપછી તરત જ એનો ભાઈ પણ ઉભો થયો હતો.

હવે બન્ને જેવાં આવ્યાં તેવાં ઘર તરફ પાછાં જતાં હતાં.

બ્યારે આ બન્ને અંહી સાગર તટે આવ્યાં ત્યારે એમના મુખ

ઉપર જેવી ભાવનાઓ હતી તેવી જ ભાવનાઓ અત્યારે આ બન્ને જતાં હતાં ત્યારે પણ એમના મુખ ઉપર હતી.

થોડેક અંતર સુધી બન્ને ગયાં હશે—અને નીલાનો ભાઈ નીલાથી સહેજ આગળ ચાલતો હતો, તે બોલ્યો:

‘નીલા ધીમે ધીમે કેમ ચાલે છે? જલ્દી કર બધાં ઘેર કહેતાં હતાં કે આજે સાંજે કાપડ લેવા જવાનું છે’

ધીરે ચાલતી નીલા કાંઈ બોલ્યા વગરજ જરા ઝડપથી ચાલવા લાગી—પણ થોડે દૂર ગયાં હશે, અને ફરી નીલા ધીમી પડી ગઈ.

‘ચાલને ચાલતી હોય તો—’નીલાના ભાઈનો મિજબાન ગયો.

—નીલા એની વેદનામાં ચાલતી હશે. તેણે એના ભાઈ સામું જોયું. નીલાને ખબર પડી કે ભાઈ શાથી ગુસ્સે થયો છે.

નીલાના—આ બન્ને ભાઈ—બહેનના બાપુ દૂરથી આવતા હતા. ફક્ત તેમણે એક પંચ્યું—અને એક કેડીયું—વળી એક માથે ઘોળી—પણ જરા મેલી, ટોપી એટલું જ પહેર્યું હતું.—પગ તો ઉઘાડાજ હતા.

બન્ને ભાઈ બહેનની નજીક તેઓ આવ્યાં. પછી બોલ્યાં: અલ્યા છ વાગ્યાના આવેલા આહીં—સાત વાગી ગયા છતાં હજી પાછા નથી ફર્યા? તમે તે ધાર્યું છે શું? મેં તો માનેલું કે ઠીક—લગ્નના દીવસો એટલે ભલેને અડધી કલાક ફરી આવે—ચાલો હવે જલ્દી.’

નીલા, એનો ભાઈ, અને નીલાના બાપુ, ત્રણે સાથે જતાં હતાં. એમના ઘર તરફ?

—ના, ના, પેલાં કાપડવાળાની દુકાને—નીલાના લગ્ન છે એટલે નવું નવું કાપડ ખરીદવા—

[૨]

રાત્રિ હતી. દશેક વાગ્યા હતા. પેલી નીલાનું મકાન હતું. નાનો સરખો ઝીણો દીવો અંધકાર ચીરવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો હતો.

એકલી નીલા જાગતી હતી. ઢીંચણ પર બે હાથ રાખી, તેના પર માથું મૂકી કંઈક વિચારતી હતી. ઝીણા બળતા દીવા પર તેની નજર ઠરી, પછી સ્થેજ હસીને તે બોલી.

‘ અંધકારને ચીરવા વ્યર્થ યત્ન કરે છે ? ’ આતો નીલાનો પ્રશ્ન હતો—પેલા દીવાને કે પોતાની જાતને ?—પણ ફરીથી નીલા અબડી: ‘ નીલા હવે તો સૂઈ જ ’ નીલાના મકાનમાં ઘડિયાળ હતું. એમાં દશના ટકારા થયા. અને નીલા પોતાને આવું બોલી ગઈ.

પથારીમાં જાણે પડતું મૂક્યું હોય તેમ નીલા પડી—પણ તેની વિચારમાળા અટકી ન હતી—એને એક સ્વપ્ન આવતું હોય તેમ બહુ જ ધીમે માંચેલી—ઓછી માંચેલી આંખોમાં લાગ્યું.

એની આંખો દ્વારા તે સ્વપ્ન જોતી હશે ?—પણ જાણે એના સ્વપ્નમાં દર્દ હોય તેમ એની થોડી ખૂદતી આંખોમાંથી નાના સરખા બે આંસુ પડ્યાં.

‘ નીલા એમાં રહે છે શા માટે ? ’ નીલાને લાગ્યું કે એના હૃદયમાંથી આવો જાણે પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. એને તેથી નીલાએ

સહેજ-બહુ જ ધીમેથી હસીને એક હાથે પોતાના આંસુ લુછ્યાં.

—નીલાનાં આંસુ લુંછનાર કોઈ જ નહિ. ?—

આખી રાત પસાર થઈ ગઈ, પણ નીલાની વેદના જરા પણ અટકી નહિ.

સવાર પડી પણ નીલાએ પોતાની પથારી છોડી ન હતી.

નીલા તો રોજ નિયમિત ઉઠતી. અને આજે મોડું થયું એટલે તેની બા નીલા જ્યાં પડી હતી-ઉંઘવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતી હતી-ત્યાં આવ્યાં અને તેઓ બોલ્યાં:

‘નીલા ઉઠવું નથી ? સારા દિવસોમાં તબિયત ન બગડે સાચવજો.’

નીલાની બા જ્યારે આ ઓરડામાં દાખલ થઈ ત્યારે નીલા બેઠી થઈ હતી. એટલે નીલાની બા બોલેલાં.

નીલાની પાસે એક પાણીનો લોટો પડેલો હતો-પવાલામાં થોડું પાણી કાઢેલું જ હતું-નીલાએ તે પાણી વડે પોતાનો ચહેરો સ્વચ્છ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

આંસુઓથી ખરડાએલો ચહેરો કંઈક ઉજળાસ ઉપર તો આવ્યો-પણ પેલી હૃદય-વેદના હજી દૂર નહિ થયેલી. નીલાને પોતાને પણ એમ લાગ્યું કે, ‘જાણે રોજ કરતાં આજે પોતાની આંખો કાંઈ નવું જ અનુભવે છે.’

ચહેરો સ્વચ્છ કર્યા પછી પણ નીલાએ એક હાથે બન્ને આંખો ઉપર જરા ભાર દઈ હાથ ફેરવ્યો હતો.

‘આંખો આવી છે ?’ નીલાની બાએ નીલાનું આવું વર્તન જોઈ અનુમાન કર્યું.

‘ના. પણ કંઈક તબિયત ઠીક નથી લાગતી.’ નીલા ઉભી થઈને ઓરડા બહાર જવા પગલાં ભરતાં ભરતાં બોલી.

‘તો ભાઈ સાથે દવા લેવા જા. પરમ દિવસે તો માંડવે બેસવાનું છે.’

નીલાની બા આવા શબ્દો બોલ્યાં કે તરતજ નીલાએ બા

સામે જોયું—નીલાને કેટલાક દિવસથી બાનું અને બાપુનું વર્તન પરાણે ગમવા આવતું હોય તેમ લાગ્યું.

‘દવાની કાંઈ જરૂર નથી—મટી જશે. નીલાએ દાતણ માટે પાણીયાળાં તરફ નજર કરી હતી, અને તે બોલી.

‘તો આરામ લે...’ નીલાની બા બોલ્યાં.

‘ના. ના...’ નીલા જાણે હવે ઘરમાં જેમ બને તેમ ઓછું જ બોલવા માગતી હોય તેમ લાગ્યું.

ધીમે ધીમે તે દાતણ કરતી હતી. બહુ જ વખત ગયો—રોજ તે દાતણ કરતાં ભાગ્યે જ એને પાંચ દશ મીનીટ થતી.

—નીલા શા વિચારો કરતી હશે?—

નીલાનો ભાઈ નીલા પાસે જ દાતણ કરવા બેઠો હતો. પણ નીલાએ તેની સાથે જરા પણ વાત ન કરી.

કોઈ પણ બાબતની—હસવાની સુદ્ધાં નહિને.

નીલાના ભાઈએ નીલાને કહ્યું: ‘નીલા હવે નહાવાનો વિચાર છે કે નહિ?’

કંઈ પણ બોલ્યા વિના નીલા નહાવા માટે મકાનમાં ચાલી ગઈ.

નાહ્યા પછી નીલાએ બહુ જ સાદા વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં—પોતાને તો હમણાથી કાંઈ ખાસ કામ કરવું જ નહોતું પડતું, એટલે નીલા પહેલાં જ્યાં બિછાનામાં પડી હતી, ત્યાં જ આવી—આંખુઆંખુ નજર કરી.

એક ખૂણામાં નવા જ કપડાંથી કંઈક બાંધેલું હતું—મ્હોટું પોટલું હતું. નીલા તે પોટલાં પાસે આવી ઉપર બાંધેલું નવું કપડું તેણે છુટું કર્યું, અને અંદરથી—પોટકામાંથી—નવાં નવાં સાદાઓ સાડીઓ વિગેરે બહાર કાઢી નીલા બધું જોવા લાગી. ‘શેઠ તો પૈસાદાર લાગે છે. આટલું બધું સુંદર સુંદર મારે માટે?’

—પણ નીલા જ્યારે આમ તે કપડાં જોતી હતી ત્યારે નીલાના બાપુ આવ્યા.—તેમણે નીલાને આવી રીતે કપડાં જોતી જોઈ

એટલે બોલ્યા: 'નીલા એ તારાં કપડાં નથી. તારા' માટે તો નવી ટ્રંક છે. કેમ બૂલી ગઈ?' નીલા એના બાપુને જોવા લાગી. કાંઈ બોલ્યા વગર બીજા ઓરડામાં-જ્યાં ટ્રંક પડી હતી-તે તરફ તે જવા લાગી. એ જતી હતી તે વખતે નીલાના બાપુ બોલ્યા: 'આ કપડાં તો તારી બાને માટે છે-છતાંયે તારે મન જો કાંઈ ગમી જાય તો તારી પાસે રાખજો-પહેરજો-એમાં શું!'

આ વખતે નીલાને પેલો દિવસ યાદ આવ્યો કે જ્યારે પોતે બાઈ સાથે સાગર તટ ઉપરથી પાછી ફરતી હતી-દશેક દિવસ પહેલાં જ-એ વખતનું એના બાપુનું વર્તન!-પણ નીલા આ બધું યાદ કરતી-જ્યારે કંઈ વિચારે ચઢે ત્યારે ફક્ત એક જ નિશ્વાસ નાખે-એ સિવાય બીજું કંઈ નહિ.

બીજા ખંડમાં નીલા આવી. એક મોટી પટારા જેવી ટ્રંક પર તેની નજર ઠરી-એ તો પહેલેથી જ જાણતી હતી કે પોતાને માટે તો 'પટારો' તૈયાર જ થઈ ગયો છે.'

—ત્યારે નીલા પેલું પોટકું જ શા માટે જોયા કરતી હતી?—

પેલા મોટા 'પટારા' ઉપર આવી અને નીલા બેઠી-કાણુ જાણે વિચારમાળા અટકતી જ નહોતી—એકાએક મૂંગી નીલાની આંખો ભરાઈ આવી-એકલાં અશ્રુથી જ પોતાની જાતને જ નીલા કહેવા લાગી: 'નીલા, એમાં રહે છે શા માટે?'...પણ નીલાને તો રોજની રડવાની ટેવ જ પડી છે. એમાં શું?

—રડતી નીલા, અટકી તો ખરી. નીલા પોતાની જાતે જ હવે આશ્વાસન મેળવવા યત્ન કરે છે...નહિ? અને પોતાને તો જાણે એમ જ લાગ્યું છે કે હવે જીવનમાં જાણે મારે કાંઈ છે જ નહિ.'

નીલા ટ્રંક ઉપરથી ઉભી થઈ. આમ તેમ બધે ફરવા લાગી.

—પણ નીલા વારંવાર ટ્રંક સામું જ શા માટે જોયા કરતી હશે?— ફરી નીલાએ બોલ્યું ત્રણ ક્યું: 'એ શેઠને બાપુએ આવતી કાલે બોલાવ્યા છે.....'

પણ આ શબ્દો નીલા જ્યારે બોલી ત્યારે નીલાની નજર એક બંધ કપ્પાટ તરફ ફરી હતી. એ કપ્પાટમાં નીલાના બાપુ એમની ‘દૌલત’ રાખતા હતા.

—‘કાલે તો કપ્પાટમાં ખુબ નવું નાણું આવવાનું. નીલા જાણે ગાંડી બની ગઇ હોય તેમ લાગતું હતું. તેં એકલી એકલી બોલ્યા કરતી હતી. શા માટે?’

એ જ્યારે બોલતી હતી ત્યારે, એના ચહેરા પર એની આંખોમાં કોઇ નવું જ તેજ જણાતું હતું.

હમણાં જ નીલા રડી પડી હતી. છતાંયે...! ધર્મની એક ચોપડી એક ખૂણામાં પડી હતી. નીલાએ તે લીધી. બે ચાર પાનાં ફેરવ્યાં, ન ફેરવ્યાં અને પાછી હતી ત્યાં ફેંકી.

નીલાને પોતાનું બિછાનું—પેલી પથારી યાદ આવી હોય એમ જણાયું. નીલા ઉભી થઈ જતી હતી. પેલા પોટકાંવાળાં ઓરડામાં...

‘માફ શું થશે?’ સીધી નજર રાખીને નીલા આવું બોલી. એના બિછાના આગળ તે આવી—એક શેતરંજ અને એક ઓશિફું. હતાશ થઇને નીલા ત્યાં જ બેસી ગઈ...અને ફરીથી નીલાએ રડવાની શરૂઆત કરી દીધી.

સવારનો વખત હતો. અને તેથી નીલાની બાને રોજનો પૂજન—પાઠ કરવાનો વખત થયો હતો.

પેલી ધર્મની ચોપડી પડી હતી તે ઓરડામાં તેઓને જવાનું હતું. એ તરફ તેઓ જતાં હતાં. જતાં જતાં સહેજ સહેજ તેમની નજર નીલા બેઠી હતી તે ઓરડા તરફ ગઈ.

નીલાને આમ રડતી દેખી તેમની ચાલ જરા ઝડપી બની ગઈ—કહીશું કે દોડતાં તેઓ નીલા પાસે આવ્યાં.

‘નીલા!...બા...શું થયું? સારા દિવસોમાં તો સહેજ આંખો દુઃખતી હોય એમાં તે વળી રડાતું હશે?’

ઉચું બેતાં—નીલા બાની સામું જોઈ બોલી: ‘એ તો સહેજ માથું દુઃખતું હતું.’

‘ઓહો—ચાલ હું તારા બાપુ સાથે દવા મોકલાવું છું...એમાં રડવાનું ? માંડી નહિ તો !’ આટલી જ નીલાની દરકાર બતલાવી નીલાની બા એમના પૂજા-પાઠ કરવા ઉપડ્યાં—એમના પૂજા-પાઠમાં મોકુફ થઈ જાય તો ભગવાન રીઝાય નહિ ને?—

—શું સેવામાં મસ્ત રહે છે?—

નીલાની નહિ...એમના ભગવાનની. નીલા બાની કદરદાની પર આક્રીન થઈ ગઈ હોય તેમ એકી નજરે બાને જ જોઈ રહી હતી, પણ ધીમેથી છેલ્લે બોલી. ‘વેડશી નાંખ્યું માફે જીવન.’

*

*

*

[૩]

‘આજે અપોરતી ગાડીમાં કિશોરીલાલ શેઠ આવવાના છે, નહિ?’ બીજે દિવસે ત્યારે નીલાની બા વાસણ ઉટકવા બેઠાં હતાં, ત્યારે એમની નજીકના મકાનમાં રહેતાં એમના પાડોશીના ધર્મ-પત્ની નીલાની બાને પૂછતાં હતાં.

‘હા કંઈક આવવાના તો છે’-જાણે પરાણે વાત ઉડાવવા એક વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં નીલાના બા બોલી ઉઠ્યાં.

‘આવે ત્યારે જોવા ખાતર મને જરા બોલાવજો તો ખરા. નીલાના દેવ-તમારા ‘જમાઈ-રાજ’ને જોઈએ તો ખરાં.’ પેલાં ધર્મ-પત્ની બોલ્યા.

‘એમાં શું? આવજો ને.’ નીલાની બાના મનમાં તો ના પાડવાની મરજી હતી-પણ કોણ જાણે ન છૂટકે પાડોશીનું અપમાન ન થઈ જાય એટલે પરાણે ‘આવજોને’ કહી દીધું.

વધારે વાતચીતે ચઢવાનો નીલાની બાનો વિચાર નહિ હોય એટલે એમણે જરા જોર-જોરમાં વાસણ ઉટકવા માંડ્યાં.

‘કેટલી ઉંમર હશે?’ પેલાં ધર્મ-પત્ની એમનાં વાસણો જરા ધીમે-ધીમે સાફ કરતાં હતાં. એમણે કાંઈ સાંભળ્યું હશે કે નીલાના

દેવ તો જરા બડી ઉમરના છે પણ તેમને જરા મનમાં શંકા હતી. કારણ કે નીલા જેવી સારી છોકરીને ગમે ત્યાં ફગાવી દે એવાં કાંધ આ નીલાના બા-બાપુ નહોતાં.

‘ઉમર...?’ નીલાની બા તો અટકી જ પડ્યાં. એમની જાતને ઉઘાડી પાડવા તેઓ ઈચ્છતા નહોતા. પણ એ તો કાંધ ચાલવાનું નથી. આપોઆપ એમની જાત ખુલ્લી થવાની જ.

‘કેમ ખબર નથી?’ પેલાં પાડોશી ધર્મ-પત્ની બધું સમજી ગયાં હોય તેમ લાગ્યું. એટલે જાણે પોતે ટોણો મારતા હોય તેમ બોલ્યાં. પોતે પહેલેથી જ નીલા માટે કાંધક સત્ય મેળવ્યું છે તે બદલ પોતાની જાતને અભિનંદન આપવાનું તેઓ જરાયે નહિ જ ભૂલ્યાં હોય !

‘ખબર? આજે આવવાના તો છે જ—‘આવજોને’—મને ખરાબર યાદ પણ નથી.’ પોતાની જાતને ઢાંકવા જતાં ભૂલથી પોતે ધર્મ-પત્નીને આમંત્રણ આપી દીધું.

—જે સત્ય જાણીતું છે તે શું બહાર આવ્યા વગર નહિ રહે?—

‘સાફ’ પેલાં ધર્મ-પત્ની થોડીવારે આટલું બોલી અટક્યાં:—‘પણ આવે ત્યારે મને બોલાવવા નહિ આવે?’ કાંધક આગળ વિચાર આવતાં તેઓ બોલ્યા.

‘અવાશે તો આવીશ’ હવે જાણે પોતાની જાત છૂટી ગઈ હોય તેમ બેદરકારીથી નીલાની બા બોલ્યાં.

‘બપોરે આવવાના છે એટલે હું બપોરે આવીશ.’ આમંત્રણ તો મળેલું જ હતું એટલે પછી ધર્મ-પત્ની સમજી ગયાં કે લગ્નનાં કામકાજ એટલે જરા વહેલું મોડું થાય અને કદાચ બોલાવવા ના આવે.

—પણ આ વખતે જ ખરાબર નીલાની બા બધાં વાસણો ઉટકી રહ્યાં હતાં.—એટલે ફરીને ‘સાફ’ કહી તેઓ ચાલ્યાં ગયાં—સીધાં એમના મકાનમાં જ !

તેઓ ગયા પછી પેલાં ધર્મ-પત્ની આ નીલા જે આ શેરીમાં

રહેતી હતી—તે શેરીમાં જ રહેતાં હતાં. તે શેરીમાં તેઓ ધર્મ—પત્નીના નામથી જ બહુ જાણીતા થએલાં હતાં—કારણકે એમના પ્રિય પતિનાં તે પત્ની—તેઓ જે કાંઈ કહે તે બધું તેઓ માનતાં જ—વળી પૂજાપાઠ મંદિર—અને આખ્યાન—વ્યાખ્યાનોમાં એમના સિવાય બીજું બાજ્યે જ કોઈ ઝડપથી ફરી વળતું હશે—!

આ બધી એમની રોજ—સવારની ટેવો હતી. ધર્મ—પત્ની પણ તેમના વાસણો ઉટકી રહ્યાં એટલે તેઓ પણ સીધાં ઘરમાં આવ્યાં. એમના પતિરોજ તે વખતે—આંખે ચશ્મા ચઢાવી રામાયણ વાંચવાની શરૂઆત કરતા હતા—પણ પતિરોજે રામાયણના બાજ્યે જ બે ચાર પાનાં ઉથલાવી નાખ્યાં હશે અને એટલામાં ટપાલી આવ્યો—એક કાગળ તેણે ધર્મપત્નીવાળાં મકાનમાં આપ્યો અને બીજો એક પત્ર—ના રે ના. બીજા બે પત્રો તેણે નીલાની બાના ઘરમાં ફેંક્યા.

હસતાં હસતાં—આ બાજુ નીલાના પાડોશીવાળા ધર્મ—પત્નીના ઘરમાં પેલા પતિરોજે આખો કાગળ એમના ઉપર આવેલો વાંચી કાઢ્યો અને પછી તેઓએ સંક્ષિપ્તમાં જ સીધું એમના ધર્મ—પત્નીને જણાવી દીધું કે : ‘ સુકુમાર ચોથે દિવસે આવે છે. ’

—વળી આ સુકુમાર કોણ ?—

‘ એને તો નાહક તમે ઉત્તેજન આપો છો—પૂરા હજુ પંદર દિવસ પણ નથી થયાં અને એટલામાં તો દૂરમાં પચાસ રૂપિયા બગાડી નાખ્યા. ’

સુકુમાર તો આ પતિ—પત્નીનો એકનો એક પુત્ર જણાયો.

‘ કોલેજના દિવસો અને વળી તેને રજાઓ હતી. એને દૂરમાં જવાનું ખૂબ મન હતું અને મોકલ્યો એમાં શું ? —આપણે તો બહુ તિર્થધામો ફર્યા હવે છોને એ ફર્યા કરે. ’ આ ધર્મ—પત્નીના પતિ મંજુભાઈ બોલ્યાં—મંજુ ભગતના નામથી તેઓ આ શહેરના બધાંયે મંદિરમાં જાણીતા થયાં હતાં ! પેલાં ધર્મ—પત્નીનું નામ તો કમળા હતું. પણ બધા તેમને કમળામાસી કહેતાં.

—ઠીક.—

પેલા નીલાના મકાનમાંથી નીકળતાં નીલાના બાપુ બન્ને પત્રો જોતા હતા—પણ એક પત્ર તો નીલા ઉપરનો જણાયો.

નીલાના બાપુ જરા હસ્યા—‘હોય એમાં શું—’

‘નીલા’ એમણે નીલાને જુમ મારી.

‘નીલા, ફરીથી તેમણે ઘોઘરો તાણ્યો.

‘આવું છું ને.’ બહુ જ ધીમા પગલે નીલા આવતી હતી.

‘—આ તારો પત્ર છે.’ લૂખ્ખે લૂખ્ખું હસતાં હસતાં નીલાના બાપુ પેલા જે બીજો પોતાના ઉપરનો પત્ર હતો તે ખોલી અને વાંચતા હતા—શરૂઆત કરતા હતા.

નીલા તો પોતાના ઉપરનો પત્ર જોઈ જ રહી—ભૂતકાળનું એના મુખ ઉપરનું હાસ્ય આજે વેડફાઈ ગયું હતું. નીલા જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં જ પત્ર લઈને ચાલી ગઈ—પેલા ઓરડામાં.

નીલાના બાપુને નીલાની બા પૂછતી હતી:

‘પત્રમાં શું લખ્યું છે? આજે જ આવે છે ને? કેટલા રૂપી...ની વાત કરે છે?’

‘ખાલી એ તો આજે આવવું જ છે, એમ લખે છે. અહીં આવશે પછી વાત છે ને—દશ આંગળાંથી ઓછી વાર્ત જ નથી કરવી—જે થાય તે ખરું!’

‘હાસ્તો, નહિતર બીજા ક્યાં નથી પડ્યા!’ નીલાના બાપુ ધબ દબને ખોલી ગયા અને નીલાની બાએ ટપ દબને ટાપશી પૂરી.

—પેલી નીલા એના ઓરડામાં એના પેલા બિછાના ઉપર આવીને બેઠી. પત્ર સામું જોઈ જ રહી. હજી વાંચવાની તેણે શરૂઆત—કવર જ ફેડ્યું નહોતું ને! ગાંડી—નીલા એની કાંઈ વિચિત્ર નિરાશામાં આમ પત્ર જોઈ રહી હતી—એજ વખતે—બરાબર એ જ વખતે, નીલાનો ભાઈ એને કાંઈ બહાર જવું હતું એટલે કોટ પહેરવા અહીં આ નીલાના ઓરડામાં આવ્યો હતો. તેણે નીલાને આવી દશમાં જોઈ એટલે બીચારો ભોળો હસીને બોલ્યો: ‘નીલા કાનો કાગળ આવ્યો છે? મને જોવા તો દે.’

કાંઈ પણ બોલ્યા વગર મૂંગી નીલાએ મૂંગા મૂંગા જ પેલો પત્ર એના અઢાર વર્ષના ભાનુભાઈના હાથમાં મૂકી દીધો.

ભાનુએ તે પત્ર-કવર ફેડ્યું. કાગળ કાઢ્યો. ઉપર લખ્યું હતું...અને આ ભાનુભાઈએ એક હાથે મોઢું ઢાંકી-દાબી દેતા સીધો નીલાને તે પત્ર પાછો આપ્યો.

ભાનુભાઈ તો હસતા હતા!

‘ કેમ હસે છે, ભાનુ ? ’ નીલાથી રહેવાયું નહિ નીલા બોલી.

‘ તું જ વાંચને ’ નીલાને એના ભાઈએ કહ્યું. નીલાએ પત્રમાં સહેજ દ્રષ્ટિ કરી. પછી કાંઈ પણ બોલ્યા વગર પત્રને નીચે મૂકી દીધો. નીલા બોલવા લાગી: ‘ ભાઈ માફ નહિ જ માને ને ? ’

‘ આપણી આગળ તો એ વાત જ ન કરવી. તને ત્યાં દુઃખ થું પડવાનું છે એ કહેને ? આવા માત્રેતુજ્જર ફરી કોઈ નહિ મળે ? ’

‘ ઠંડા કલેજે પેલો ભાનુ બોલી ગયો. એના હૃદયમાં માતા-પિતાની બીક સિવાય બીજું કાંઈ ખાસ જણાતું નહોતું. બહેન પ્રત્યે તેને લાગણી તો હતી જ, પણ બહેનનું દુઃખ તે સમજી શક્યો નહિ હોય. ’

‘ ભાનુ. ’ હવે આગળ નીલા ન બોલી શકી. પેલા પત્રો-ના-રે ના પત્ર ઉપર નીલાની હૃદય-વેદના ઉતરી એની આંખનાં આંસુ પેલો ઉભેલો એનો ભાનુભાઈ લૂંછી શકે એમ નહોતો. એણે તો આસ્તે રહીને ત્યાંથી ચાલતી પકડી હતી.

—નીલાના આંસુ કોઈ લૂંછી નહિ શકે ? ’

નીલાની વેદનાએ તો આજે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું. નીલાએ પેલા પત્રનો એની મુઠ્ઠીમાં કચડી નાખી ડૂચો વાળી નાખ્યો-એની આંખનાં આંસુ લૂંછવા માટે જ !

—અને સાચે જ નીલાના આંસુ એ પત્રના લખનાર સિવાય બીજું કોઈ લૂંછી શકે એમ નહોતું જ.

નીલાએ તે પત્રનો ડૂચો વાળી પોતાના પગ આગળ મૂક્યો. આંસુ-ચહેરે થોડીવાર મુઠ્ઠી તે પત્ર સામું જોઈ જ રહી.

થોડીવારે જ્યારે તેના આંસુ ઓછાં થયા ત્યારે તેણે પત્ર ખૂલ્લો કર્યો. વંચાય માટે જ.

નીલાના ભાવી-દેવ પેલા કિશોરીલાલ શેઠનો એ પત્ર—

—પોતે આવે છે. નીલાના માટે જે ખાસ પોતાના જ રૂપીઆથી જે ‘પટારો’ આ નીલાના ઘરમાં આવી પડ્યો હતો, તે પટારામાંથી સુંદર સુંદર કપડાં કાઢી-પહેરી-અને તૈયાર રહે. પોતે પણ નવા જ સિવડાવેલા કપડાં પહેરીને આવનાર હતા. નીલાને માટે તાજુ જ ખાસ ‘સ્વીટ્ઝરલેન્ડ’માંથી મંગાવેલું કાંડા ઘડિયાળ લાવવાના હતા. નીલા પોતાના કરતા સુંદર છે જ પણ વધુ આકર્ષક બની બેસવાનું તેઓ નીલાને કહેતા હતા—

આટલો જ કિશોરીલાલના પત્રનો ટૂંકસાર. નીલાએ પત્ર પૂરો કર્યો. વાંચી કાઢ્યો.

—આ પત્ર ફાડી નાખવા જેટલી નીલામાં શક્તિ નહિ હોય?—

ફક્ત નીલાએ ફરીને તે પત્રનો ડૂંચો કરી નાખ્યો. અને ‘એને’ એક ખૂણામાં ફગાવી દીધો.

થોડીવારે નીલાએ ફરીને પેલા કિશોરીલાલના પત્ર-ડૂંચા તરફ નજર કરી. ખૂણામાં જ.

થોડી વાર જમીન સામે જ જોયાં કરે—અને થોડીવારે પાછું પેલાં ડૂંચા તરફ જોયાં કરે!

અડધો કલાક થયો પણ નીલા-વિચિત્ર નીલાની હજુ આવી જ સ્થિતિ હતી.

નીલા ઉભી થઈ. ડૂંચો—કિશોરીલાલના પત્રની ‘ભાવનાઓનો’ ડૂંચો ફરીને હાથમાં લીધો અને એકલી એકલી બોલી:

‘પહેલી વખત તો મેં તમને બરાબર વાંચ્યા નથી—ફરી તમને બરાબર વાંચુ.....પછી મારી એક વાત માનશે?’

ફરીને નીલાએ પત્ર-ડૂંચાનો પત્ર બનાવ્યો, વાંચવા માંડ્યો અક્ષરે—અક્ષર.

નીલાના મુખ ઉપરની ભાવનાઓથી નીલા બહુ જ કંઈક હૃદય રાખીને પત્ર વાંચતી હોય તેમ લાગ્યું. પૂરો પત્ર વાંચી ગઈ.

—અરાબર ધ્યાન દઇને આ વખતે નીલા રહેજ હસી. જરાયે ન રડીને—પોતાની જાતે તેણે આશ્વાસન મેળવ્યું હશે?

“ના એણે તો હવે એમ જ માની લીધું કે ‘મારે જાણે હવે સદાયની નિરાશા જ છે.’

—નીલાના મુખ ઉપર આવી કાંઈ ભાવના હતી.

નીલાએ કિશોરીલાલના પત્રના તેમના હસ્તાક્ષર સાથે ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાખ્યા. બહુજ ઝીણા—અને પછી બીજા માળની બારીએથી સીધા નીચે જ ફેંકી દીધા—પણ પેલું કવર?

—નીલાની શેતરંજી ઉપર તે કવર—હવે તો નકામું જ કવર—નકામું જ હતું ને?—પડ્યું હતું. નીલા પેલા ઝીણા ટૂંકડાઓને ફેંકી આવી ત્યારે તેને તે ખબર પડી. તેણે તે કવરને ઉપાડ્યું.

‘તું બાકી છે?’

બીચારા જડ કિશોરીલાલના હાથથી—હૃદયથી પોસ્ટબોક્ષ મારફતે આવેલા એ કવર સામું જોતાં જોતાં નીલાએ કવરને પૂછ્યું.

પણ કોણ જાણે એ કવરે જવાબ નહિ આપ્યો હોય એટલે નીલાએ પોતાના બિછાના ઉપરથી તેને દૂર કર્યું.

—રાત્રી હોત અને કદાચ પેલા ઝીણા દીવા સળગતો હોત, તો નીલાએ આ કવરને બાળવા યત્ન કર્યો હોત, અને તેથી નીલાના ઓરડાનો અંધકાર તો જરા દૂર થાત જ.

નીલા એના બિછાના ઉપર પડી—શેતરંજી અને ઓશિકાને કંઠક કહેવા લાગી:

‘મારા જીવનમાં આજે તો તમે એ જ મારા સાથી બની ગયા છો—મને એકલીને જ અહીં રાખજો—મારા જીવનમાં એ સિવાય તમે શું મદદ કરવાના હતા?’

આવું આવું ગાંડું ગાંડું નીલાનું વર્તન હતું. છતાંયે નીલા ધારે ત્યારે હસી શકતી. મિચ્છે તે ઘડીએ જ ડાહી બની બેસતી. એના મુખ ઉપર અંધકાર નહોતો—તેજ હતું. બહુજ તેજસ્વી...

નીલા અસાધારણ વ્યક્તિ હતી.

[૪]

સ્ટેશન તરફથી એક ઘોડાગાડી ધમ્-ધમ્ કરતી આ સાગર તટ ઉપરના શહેરમાં આવતી હતી.

આ ઘોડાગાડીનો ઘોડો જરા વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો હશે એમ લાગતું હતું. કારણ કે એનો હાડપીંજરીયો હાંકનાર તે ખીયારા વૃદ્ધ અશ્વને વારેઘડીએ ચાખૂક ફટકાવતો હતો.

શું કરે ?

—ઘોડાગાડીમાં પેલા કિશોરીલાલ શેઠ હતા. કાશ્મીરી ટોપી એમણે પહેરેલી. જરા વાંકી સરખી મૂકી હતી. મોઢા ઉપરની કરચલીઓ દૂર કરવા માટે તેમણે એક વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ લાગતું હતું. એમના એક હાથમાં હાથ-રમાલ હતો. નવો જ લાગ્યો—વારંવાર તેઓ કોણુ જાણે કદાચ ભૂલથી જ તે હાથ-રમાલને નાકમાં ખોસવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એમની બે આંગળીઓ વચ્ચે ઘોળા ખીડી લટકતી હતી. પગે તો એમણે જોડા પહેરેલાં હતા હોંકે ! એમના કપડાનો ઠાઠ કહેવાનું તો રહી જ ગયું. એમનું ગળું પણ એમની રજા વગર હાલી શકે એમ નહોતું. કેમ ? કોટનો કોલર બહુ જ સળંગડ રીતે ગળા ઉપર દેવાઈ ગયો હતો—જાણે કે ગળે ફાંસો જ લીધો હતો.

અને તે ફાટ કાંઈ જેવો તેવો નહોતો લાગતો, ખાસ ચીનમાં તેમણે તે ફાટનાં કપડા માટે સ્પેશીઅલ ઓર્ડર કરેલો હતો, અને ધોતિયામાં ? એમાં તો કાંઈ કહેવાનું જ નહોતું. એ એટલું બધું ઝીણું તો હતું કે કાંઈ કહેવાની જ વાત નહિ.

અત્યારે તો આ ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં જાણે જગત નિહાળતાં હોય તેમ તેમની આંખોનો દષ્ટિપાત ઘડી બે ઘડીને માટે ઘોડાગાડીની બહાર છોડતા હતા. એકાએક તેમને લાગ્યું કે આ ઘોડાગાડીવાળો બહુ જ ધીમેથી હાંકે છે, એટલે તેઓ બોલ્યા: ‘જરા ઉતારવાનું કામ છે. આવતી કાલે તો લગ્ન છે એટલે આજે ને આજે તાત્કાલિક એક કામ પતાવી પાછા જ ફરવાનું છે. જરા જલ્દી હાંક, બે આના વધારે...’ પણ એકદમ એક પાનવાળાની દુકાન ઘોડાગાડીની બહાર તેમણે જોઈ એટલે અટકી ગયાં, કારણ કે હજુ સુધી તેમણે પાન-મુખ-ત્રાસ કર્યું જ નહોતું.

મોહું બતલાવવાનું છે એટલે એમાં લાલી તો હોવી જ જોઈએ ને ?

એકદમ ઘોડાગાડીવાળાને તેઓએ કહ્યું: ‘જરા ઉભી રાખ તો.’ બીયારો હાડપીંજરીયો ઘોડાગાડીવાળો જરા ચમકારા સાથે જુદા ઘોડાની લગામ જોરથી ખેંચી બેઠો. ગાડી-દોડતી ગાડી ધબકાઈને અટકી જ ગઈ.

‘કેમ શેઠ ?’ એણે એના હાથમાંની પેલી ચાબૂક એના મુળ સ્થાન ઉપર મૂકીને પૂછ્યું.

‘જરા પેલી દુકાનેથી મસાલેદાર એક પાન લાવને-બે લાવજે -એક બાંધીને-પડીકામાં લેતો આવજે-અને વળી તારે ખાવું હોય તો ત્રણ લાવજે.’

ક્યાણ કહે છે શેઠ ઉદાર નથી ? પેલો ગાડીવાળો તો શેઠ સામૂ જોઈને પૈસા લઈને શેઠનું કામ કરવા ઉપડી ગયો-શેઠ વિચારે વળ્યા: ‘હું જ નીલાને પાન ખવડાવીશ’ તેઓ ઘોડાગાડીમાં પણ

ધીમેથી આટલું બોલી ગયા-આગળ તેઓ બોલવાના હતા-પણ રસ્તા વચ્ચે આ ઘોડાગાડી ઉભી હતી એટલે આ ગાડીની પાછળ આવતી એક મોટરમાંથી પમ્-પમનો અવાજ સાંભળી કિશોરીલાલ શેઠની પેલી પાનની ખાનગી વાત-વિચારનો દમ ધમ દબને ઉડી ગયો. શેઠ જરા ચમકી ઉઠ્યાં હતા.

પેલો ગાડીવાળો ઝપાટાખંધ પાન લઇને આવ્યો. તેઓ બેઠાં શકતાં હતાં કે ગાડીવાળાએ પણ પાન ખાધું છે, છતાં પણ તેઓએ પૂછ્યું:

‘તેં ખાધુંને?’ ગાડીવાળાએ એનું ડોકું હલાવી હા પાડી. હવે શેઠ ગાડીમાંથી બહાર નીહાળતાં નીહાળતાં વિટંબણાઓમાં કંઈક વિચારવા લાગ્યા.

પાન ખાતા કિશોરીલાલને લાગ્યું કે હવે ઘોડાગાડી ખૂબ નેરમાં દોડે છે.

હવે તો નીલાની શેરી આવવાની બહુ વાર નહોતી. પણ એટલામાં શેઠની નજર એક દૈનિક વેચનાર ઉપર પડી. એટલે તેમણે એક ખુમ દૈનિકવાળાને પાડી. એટલે દૈનિક વેચનારો દોડતો આવ્યો. રોજખંધ કિશોરીલાલે દોડતી ગાડીએ એક દૈનિક ઝડપથી પકડી ખરીદી લીધું.

પણ તેમણે પછી વાંચ્યું કેમ નહિ? અમુક ઢાંચે જ તેને તેઓએ વાળ્યું અને દ્રક્ષા એક જ હાથે નહિ પણ બે હાથે પકડી રાખ્યું-કદાચ પડી જાય તો!

નીલાના બાપુ શેરી બહાર એમ-તેમ આંટા લગાવતા હતાં. પેલી ગાડી આવી અને કિશોરીલાલને તેઓએ બેઠાં-એટલે જરા ખુશ થયા હોય તેમ લાગ્યું. હસવાનો તો જાણે વ્યર્થ પ્રયત્ન જ આદર્યો હોય તેમ થોડું હસીને ‘નમસ્કાર’ કરીને, ‘આવ્યા કે’ એટલું જ કહી દીધું.

સામા કિશોરીલાલે એમની ‘યુવાની-દાખવે’ માટે નમસ્કાર

ન જ ક્યાં—અને એક યુવાનની માફક ગાડીમાંથી તેઓ ફૂટી પડ્યાં—
પણ અફસોસ ! એમનાં એક પગમાં એમનું ધોતીયું ભરાઈ ગયું.
રાણી છાપના એમણે પગે છુટ પડેરેલાં અને જરા પાતળું ધોતીયું
એટલે ફાટી ગયું !

‘ અરે ! અરે ! ’ નીલાના બાપુ બોલ્યા. આંખુઆંખુ કેટલાક
હિભા હતા તેમણે આવું જોયું અને જરા હસ્યા. પેલા
કમળામાસી એમના મકાનના બીજે માળની બારીએથી
આ જોતાં હતાં. તેઓ હસ્યા નહોતા. ‘ બીચારી નીલા ’ આટલું
તેઓ બોલ્યા. ‘ પણ આ શેઠ એકલા જ કેમ આવ્યા ? એવો એક
નિયત્ર પ્રશ્ન કમળામાસીને થયો. પેલા ધર્મ—પત્નીને.

ઉપરનો બનાવ બન્યો એટલે કિશોરીલાલનું મુખ જરા ઉતરી
પડ્યું હતું—પણ જેને દંભ લાવવો હોય તે જરૂર લાવી જ શકે.
એટલે ફરીને તેમણે જરા ખુમારી શોધી અને પછી ગાડીવાળાના
પૈસા ચૂકવી નીલાના બાપુ સાથે હસતા હસતા એમના ભરાતા
પગલાં સામું જ જોતાં ખુમારીથી ‘ ડગ ’ ભરવા લાગ્યા.

નીલાની બા એમનું સ્વાગત કરવા હાજર જ હતી. એમણે
એમના આ જમાઈરાજનાં ઓવારણા લીધા અને ઘરમાં આવવાની
પછી રજા આપી.

પણ નીલા ક્યાં ?

પરાણે જાણે નીલા છૂપી રહેવા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ તેના
ઓરડામાં એના બિછાના ઉપર ગુંચળું વાળીને સૂઈ ગઈ હતી.

બીચારી નીલા !

‘ નીલાની તબિયત જરા ઠીક નથી. સાંજ સુધીમાં આરામ
થઈ જશે. કાલે વાંધો નહિ આવે. નીલાના બાપુ જાણે સીધી
પૈસા માટેની જ માંગણી કરતા હોય તેમ અગર કિશોરીલાલની
આંખુઆંખુ દષ્ટિપાત કરવાની રીતથી નીલાની શોધમાં છે એમ
માનીને બોલ્યાં.

‘હાં-પણ આ ઘોતિયું બદલવું છે ને?’ પેલું ઘોતીયું ફાટી ગયું હતું તેના ઉપર નીલાના બાપુની નજર પડી એટલે નુકશાન થએલ વસ્તુની તેમને તરત જ યાદ આવી ગઈ.

‘કાંઈ નહિ...છતાં લાવોને-સાફ લાવજો.’ જાણે ન છૂટકે કિશોરીલાલ બોલતાં હોય તેમ બોલ્યાં-અને બનતા પ્રયત્ને તેમણે તેમની શેઠાઈ દૂર કરી નહોતી.

નીલાની બાએ એક નવું જ ઘોતીયું ‘ઘોતીયાની જોડ’માંથી ફાટી લાવી, અને કિશોરીલાલને આપ્યું. એમણે હાથ વડે તે જોયું. જાણે એમને કાપડ ઝડુ લાગતું હોય તેવું તેમણે વર્તન પ્રદર્શિત કર્યું. -પણ એમનું કાંઈ વળે તેમ નહોતું, કારણકે એમના ‘રાણી છાપના બૂટે’ મહોટો ચીરાડો એમના નીલાના ઘરનાં પહેલી જ વખતના અહપ્રવેશ વખતે ઘોતીયાને આપી દીધો હતો.

પાડોશીઓની અવરજવર હવે શરૂ થઈ ગઈ હતી. પેલાં ધર્મ-પત્ની તો એમના ઘરનું કામ બહુ જ ઝડપથી પૂરું કરીને આવ્યાં. ઘોતીયું બદલતાં પહેલાં કિશોરીલાલ શેઠ એમના વસ્ત્રાલંકારો દૂર કરતા હતાં તે વખતે જ.

આવતાની સાથે તેમણે સંસ્કારની રીત જણાવી દીધી.

‘જે શ્રી. કૃષ્ણ.’ પેલાં ડઘાઈ ગએલાં કિશોરીલાલને શો જવાબ આપવો તેની મૂઝવણ તેમનામાં બહુ વખત ન રહી તેઓ તરત જ -કહો કે બૂલથી જ બોલી ગયાં-‘જે શ્રી. કૃષ્ણ.’

કમળામાસી જરા પક્કા લાગ્યા-એક તરફથી તેઓ નીલા માટે કંઈક લાગણી બતલાવતાં હતાં. બ્યારે બીજી તરફથી તેઓ કિશોરીલાલ-નીલાની બા અને નીલાના બાપુનું વર્તન અને બાજી જાણવા માંગતા હતા.

આ ‘ધર્મ-પત્ની’ની વ્યવહારશીલ મૂર્તિ કોઈ કાચી પોચી કે જેવી તેવી નહોતી.

નીલાના બા-બાપુને લાગ્યું કે આ બધાં પાડોશીઓ અહીં

આવ્યાં છે...એટલે એમની રૂપીઆ બાબતની પેલી ‘ખબરદારી’ ક્યાંક ઉડી જતી જણાઇ.

મૂઝવણનો તે વળી કાંઈ ઉપાય છે? થાય શું? પડોશીઓ પોતાના જમાઇરાજના દર્શનાર્થે આવે એટલે ઓછા જ કાંઈ તેમને કાઢી મૂકાય છે.

છતાં નીલાના બાપુએ અશિષ્ટ વર્તનની શરૂઆત કરી દીધી. આ વખતે કિશોરીલાલ ઘોઠીયું સુદ્ધાં બદલીને તૈયાર થઈ ગયા હતા.

‘જરા ઉપર ચાલોને-મારે ખાનગી તમને જરા કહેવાનું છે. પૂજાપાઠવાળાં ઓરડામાં જ જઈશું-ચલો.’

કિશોરીલાલ સાથે આવવાના જ હતા એવી એમનામાં શ્રદ્ધા હતી, એટલે તેઓએ સ્થળ સુદ્ધાં કહી દીધું.

‘ચલોને એમાં શું?—પણ મારે તો લમની ધામધુમ કેવી રીતે કરવાના છે એટલું જ જાણવું હતું એટલે હું અહીં આવ્યો છું—માટે મને જલ્દીથી મુક્ત કરજો—એટલે સાંજ પહેલાં હું રવાના થઈ શકું—ત્યાં પણ મારે કામ તો ખરું જને?’

કિશોરીલાલ શેઠ એમના પેલા યુવાનીના રંગ ભૂલી ગયા અને નીલાના બાપુ જેવા બની ગયા—નીલાના બાપુ શા માટે એવું બોલ્યા હતા તે તેઓ સહેજમાં જાણી ગયા હતા—એટલે તેઓએ પણ બાજીને ઉથલો આપવામાં સાથ આપ્યો.

કમળામાસી અને બીજા બે ત્રણ પડોશીઓના મોઢાં જેવા લાગતા હતા—મૂંગા જ બેસી રહેલા—જે બીજા પડોશીઓ હતા તેઓ તો ખાસ કિશોરીલાલને જ જેવા આવ્યાં હતાં—એટલે તેઓ તો તરત જ ચાલ્યા ગયા, પણ ધર્મ—પત્ની?

—બાજી જાણવા માટે ઇચ્છનાર કમળામાસીએ તો નીચે જ પલાંઠી લગાવી હતી. ‘જરા બેસો અમે આવીએ છીએ’ નીલાની બા કાંઈ રૂપીઆની ‘ખબરદારી’ જૂલે તેવાં નહોતાં. સહેજ હસીને

તેઓ આવું બોલ્યાં. પણ નીલાના બાપુ જરા વ્યવહારશીલ વધારે હતા—તેઓએ તરત જ જરા કડક નજરના મિશ્રણ સાથે નીલાની બાને કહ્યું:

‘તું તારે બેસવું હોય તો બેસને કમળાબહેન સાથે; એકલાં તે વળી તેમને મૂકાતાં હશે—’

‘બરાબર છે’ યુવાની તો ઉડી ગઈ—અને પ્રૌઢાવસ્થાની ટાપશી કિશોરીલાલે નીલાના બાપુમાં પૂરી દીધી.

‘સાઈ ત્યારે.’ નીલાની બા ત્યાં જ બેસી ગયાં અને પેલાં બન્ને, દાદરે ચઢ્યાં.

કમળામાસીએ પૂછ્યું: ‘નીલા ક્યાં છે?’ કંઈક વાત કાઢી નીલાની બા પાસેથી કાંઈ પટાવીને લઈ તો નહિ જાયને?

‘એની તબિયત ઠીક નથી—તે સૂઈ ગઈ છે.’ નીલાની બા બોલી—ખરૂં જ બોલી ગઈ, નહિ?

‘શું થાય? પણ એના લગ્ન કલેજ લેવાના છે ને? જમાઈ-રાજ કાંઈ ખાસ કામ હશે એટલે આવ્યાં હશે.’ કમળામાસીએ પૂછ્યું.

ઉદ્ઘાસુદ્ધી પ્રશ્નોની તેમણે શરૂઆત કરી મૂકી. ગભરાઈ ગયેલાં નીલાના બા બોલ્યાં તો ખરાં:

‘બહુ માંદી નથી. સાંજ સુધીમાં ઠીક થઈ જશે અને જમાઈ-રાજને? એ તો સહેજ લગ્નમાં શી ધામધૂમતા કરવી તેની સલાહ લેવાં આવ્યાં છે. ‘સહેજ બોલવામાં મૂઝવણ તો નીલાની બાને પડી પણ તેમણે હજી તો કાંઈ બારી મૂક્યું નહોતું.’

‘એટલે તેઓ મને લાગે છે—અહીં બહુ વખત નહિ રોકવાના હોય?’ અનુમાન કરીને વાત મેળવવાની રીત કમળામાસીએ શિખી લીધી હોય તેમ લાગ્યું.

‘હા. એવું જ કંઈક.’ કેટલાં રૂપીઆ નીલાના બાપુ નીલાની બહલીમાં નક્કી કરશે તેના વિચારમાં નીલાની બા પડી હતી, એટલે તેઓએ સહેજ મૂઝવણ સહીત ટૂંકમાં જ પતાવી દીધું.

‘દશ આંગળીથી તો આપણે નક્કી કરેલું છે—અને પછી તમે આવું કરો એ...’

નીલાના બાપુ પેલા ઓરડામાં પૂજા-પાઠના ઓરડામાં આવેલાં પેલાં એમની દૌલત રાખતાં કપાટ સામું જોતાં જોતાં બોલ્યાં.

‘ચાલો કાંઈ નહિ—તમે કહો તેમ બસ, એક આપુ કે રોકડી નોટા?’ કિશોરીલાલ તો જાણે ‘એમાં શું?’ એમ બોલીને તરત માની ગયાં.

નીલાના બાપુને આ વખતનું કિશોરીલાલનું વર્તન ખૂબ ગમી ગયું હોય તેમ જણાયું.

અહીં પૂજાપાઠના ઓરડામાં જ્યારે તેઓ આવ્યા હતા, ત્યારે સાથે સાથે કિશોરીલાલ એમનો કોટ પણ લાવ્યાં હતા.

—પૂજાપાઠનો આ ઓરડો—અને નીલા પેલાં બિછાના ઉપર ગૂંચળું વળીને પડી હતી તે ઓરડા...બન્નેય બહુ નજીક નજીક હતાં—પહેલો ઓરડો નીલાનો અને બીજો પૂજાપાઠનો. જ્યારે કિશોરીલાલ અને તેના બાપુ અહીં થઈને જતા હતા, ત્યારે તેણે જાણે જોર કરીને પોતાનું મુખ ધ્રુપું રાખવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ તરત જ જણાઈ આવ્યું હતું. તેઓ જ્યારે પૂજાપાઠના ઓરડામાં ગયા હશે ત્યારે ગૂંચળા વળીને બિછાનામાં પડેલી નીલાને પોતાની શી વાતો થાય છે—થશે તે જાણવાનું મન થયું હતું. એટલે નીલા ધીમે રહીને ઉભી થઈ. એના ઉભા થવામાં માંદગીના કોઈ ઢોંગ નહોતા. એની હૃદય વેદનાનું દર્દ અશક્તિ હતી.

...એની આંખોમાં આંસુ નહોતાં છતાંયે એક હાથે—ના રે ના બન્ને હાથે લૂંછવા—આંસુ—લૂંછવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો...નિશ્વાસ અને નિરાશા જાણે એનું જીવન હોય તેમ ધીમે પગલે તે આગળ વધેલી અને બીજા પેલા પૂજા-પાઠના ઓરડા આગળ આવીને ઉભેલી.

કિશોરીલાલ અને એના બાપુ વચ્ચેની પેલી વાતો જાણે મૂર્શાબતથી તે સાંભળતી હોય તેમ સાંભળવા લાગી હતી.

કિશોરીલાલે જ્યારે ‘એક કે નોટો?’ એવું નીલાના બાપુને પૂછ્યું ત્યારે નીલાના બાપુએ કહ્યું ‘નોટો.’

કિશોરીલાલે તરતજ પેલા ફાટના ખિસ્સામાંથી એક સો-સોની નોટોનું બંડલ છાતી ફૂલાવી જોસબંધ કાઢી અને નીલાના બાપુના હાથમાં મૂક્યું.

નીલાના બાપુ આ વખતે બેશરમાઈ લાગે તેવું હસતા હતા.

બારણામાંની ચીરાડમાંથી જોતી નીલાથી આ સહન થયું હશે ?

તેની-નીલાએ તેની આંખો ઉપર જોરથી બન્ને હાથે ઢાંકણું ક્યું...એની તમામ શક્તિ જાણે હણાઈ ગઈ હોય તેમ તેણે એની શેતરંજી અને ઓશિકાવાળાં સાથીઓ પાસે જવા પગલાં ભર્યાં....

આ વખતે નીલાની હૃદયવેદના અટકી શકી નહોતી.

ઓશિકાએ તો નીલાના કેટલાંએ આંસુઓને આશ્વાસન આપતાં સાથ આપ્યો હતો. નીલા તે જાણતી હશે ? એના બિછાના ઉપર આવી અને ફરી સુઈ રહેવા બ્યર્થ પ્રયત્ન કરવા લાગી. આ વખતે એની આંખો ઉપરનું પેલું ઢાંકણું-આખા ચહેરા ઉપરનું ઢાંકણું બની ગયું હતું.

ઓશિકું જ ફક્ત તેને સાથ આપતું હતું. અને પેલા બન્નેના કામ પુરા થયા.

કરારો થઈ ગયા.

નીલાના બાપુને રૂપીઆ-નોટો-કાગળીયાંઓનું બંડલ માંગ્યું. અને કિશોરીલાલને જાણે નીલા મલી. !

નીલા હજીએ રડતી જ હતી.

[૫]

જેટલી સાવધાનીપૂર્વક યુવાન બની કિશોરીલાલ શેઠ નીલાને ત્યાં આવ્યાં હતાં તેટલી જ સાવધાનીપૂર્વક યુવાન બની તેઓ જતા નહોતા—પ્રોઠ બની પાછા એમના રહેઠાણ તરફ જવા તૈયાર થયાં હતાં. સ્ટેશન ઉપર ઉભા હતાં—નીલાના બાપુ એમની સાથે છેક સ્ટેશન સુધી એમને મૂકવા પણ આવ્યાં હતાં. આ વખતે કિશોરીલાલની પેલી યુવાની દાખવતી શૈલી હવામાં અદશ્ય થઈ ગઈ હોય એમ જણાયું.

ફરીને પરાણે હવે યુવાન બનવાની તેનની તાકાત હવે પીગળી ગઈ હતી...ફક્ત એકલું પહેરેલું પેલું ઘોતીયું ચીરાઈ ગયું એટલામાં જ? પણ એ વખતે એમની મશ્કરી જેવું તો થયું ને? જો કે તેઓએ ખૂમારીના દંભમાં મશ્કરીને ડાખવવા એક યત્ન તો કર્યો હતો પણ બીચારાં...નિષ્ફળ નીવડ્યાં.

હશે ! પણ એમનાં દીલમાં હજુ નીલા માટે આશા હતી, એટલે ખાસ કાંઈ ચિંતા કરવાં જેવું તો નહોતું.

નીલા પાછળ તો હવે તેમનું ભાવી જીવન અને જીવ હતાં...એ તો કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની વાસના ખાતર જ ને ? '...

અમે તે હો પણ અત્યારે તો તેઓ આવતી કાલે ઘોડે ચઢીને અહીં આવવાના હતા, એટલે તેઓ ઘોડાની તૈયારી કરવા પાછા જતા હતા.

—ગાડી આવી અને ધીમેથી તેઓ ડબ્બામાં દાખલ થયા—આ વખતે કૂદીને કેમ નહિ ચઢ્યાં ?

ગાડી ઉપડી ગઈ ત્યાં સૂધી નીલાનાં બાપુ એમની સેવામાં હાજર રહેલાં—પણ ગાડી જાય પછી તો ઘેર જાય ને ?

એમનાં ઘર તરફ તેઓ પગલાં મરતાં હતાં. કંઈક વિચારમાં હોય તેમ લાગ્યું એમની- મેળે જ તેઓ થોડું બબડયા... ‘લાવ ત્યારે કુંભારને ત્યાં થોડાં હાલ્લાં માટે જઈ આવું ?’

લગ્નની તૈયારીઓ થઈ જ ચૂકેલી હતી પણ એમનો કુંભાર—હાલ્લાં લાવવાનું તેઓ ભૂલી ગયાં હતા એટલે.....ઘર તરફ જવાનો તેમનો વિચાર બદલાયો !

કુંભારના ઘર તરફ તેઓ જવા લાગ્યાં પણ બહુ તસ્દી લેવી ન પડી—સામેથી કુંભાર જ ગઘેડા ઉપર બેસીને આવતો હતો... નીલાના બાપુએ પછી જે કાંઈ ફરમાન કરવું હતું તે તેમણે કુંભારને આપી દીધું.

‘સાફ’ આટલું બોલીને કુંભારે ગઘેડાને ડફણું જરા જોરમાં લગાવ્યું—બિચાફ ગઘેડું કાને લાત મારે? છતાંએ તેણે—ગઘેડાએ જમીનને લાત મારી—માટીની સડક હશે?

ના રે ના. એક નાનો ઢેખારો પડ્યો હતો એના ઉપર તે લાત વાગી !

—અને એ ઢેખારો ઉછળ્યો...નીલાના બાપુના પેટ ઉપર આવીને અથડાઈ પડ્યો—પછી તો પ્રજ્વળિતો મિળજ ગયો...ઉપરા ઉપરી તેણે ગઘેડાને ડફણું લગાવવા માંડ્યા.

નીલાના બાપુને કોઈ ગંભીર ઇજા તો નહોતી થઈ—કારણ કે તેમનું મ્હોડું પેટ જરા મજબૂત હતું. તેમણે ગઘેડાને બે ચાર શબ્દો એમની ‘શબ્દાવલી’ માંથી કાઢી અને ચોંટાડી દીધા.

—પણ આ વખતે કુંભારે ગઘેડાનો આવા વર્તન બદલ

નીલાના આપુ પાસેથી મારી મેળવી-મેળવવા પ્રયત્ન કરીને ગધેડું દોડાવી મૂક્યું હતું. ધીમેથી થોડું બબડતાં-બબડીને તેઓ ચાલી ઉપડ્યા. હવે એમના ઘર તરફ.

નીલાના લગ્નમાં ધામધૂમતા અને નીલામાં 'ચેતન' લાવવા.

—કિશોરીલાલ જ્યારે નીલાના આપુથી છૂટા પડ્યાં હતા ત્યારે સ્ટેશન ઉપર તેમણે નીલાના આપુને ખાનગીમાં કહ્યું હતું કે 'મારો બીજા પૈસાદાર મિત્રો મારી સાથે આવશે માટે નીલાને—'એને' જરા—એની તબિયત સાચવજો. બીજું તો શું?'

નીલાના આપુ ઘેર આવી અને પહેલાં નીલાની બાને નીલામાં 'ચેતન' લાવવા નીલાની પાસે મોકલી આપી-પછી પોતાની ધામ-ધૂમતામાં પડ્યાં.

—એટલે નીલાના લગ્નની જ સ્તો...એના પેટ ઉપર હાથ મૂકીને નીલા એના એજ પેલા ચોરડામાં પાણી પીતી હતી. નાનાસરખા એક પવાલા વડે...પોતાની જાતને કંઈક ઉત્સાહમાં લાવવા વ્યર્થ પ્રયત્ન વળગી હશે? થોડાં પાણી વડે તેણે તેનો ચહેરો પણ સાફ કર્યો—સ્વચ્છ કર્યો...

આજે નીલાની આંખો કંઈક લાલાશ ઉપર હતી.—પણ પેલો ભાનુ ક્યાં? નીલાનો ભાઈ?

આજ સવારનો તે કોટ પહેરીને એના મિત્રોને આમંત્રણ આપવા કદાચ બહાર ઉપડી ગયો હશે. કિશોરીલાલને તો એણે કેટલીયે વખત જોયાં હતાં. જે દિવસે નીલાના વિવાહની વાતો ચાલતી હતી. મહિના ઉપર જ વિવાહ થયો હતો. તે વખતે આ ભાનુભાઈએ કિશોરીલાલનો બંગલો સૂધ્યાં એમના શહેરમાં જઈને જોઈ નાખ્યો હતો. કિશોરીલાલે તે વખતે આ ભાનુને એક આશા પણ આપી હતી... 'નોકરી' ની.

અને જ્યારે કિશોરીલાલ અહીંથી ગયા ત્યારે તેમણે નીલાનાં આ ભાઈની તો ત્રણ ચાર વખત યાદ કરી હતી. પણ તરત જ

પાછળ નીલાનો ચાદ આવી જતી એટલે નીલાનાં બા કે બાપુ તરફથી શો જવાબ મળ્યો તે તેઓએ સાંભળેલો જ નહિ.

નીલાના બાપુ સ્ટેશન ઉપરથી કુંભારને હાલ્લાંને 'ઓર્ડર' આપી અને પાછા ઘેર આવી ગયા. ત્યાર પછીથી તે-ભાનુ અડધા કલાકે આવ્યો.

'ભાનુ તું ક્યાં ગયો હતો ? તારા બનેલી આવ્યા હતા ને-'
નીલાના બાપુ ભાનુને પૂછતાં હતાં.

'કાણુ હું ? મારાં કેટલાક ભાઈબંધાને આવતી કાલે આમંત્ર્યા છે-એમને કહેવા જ હું ગયો હતો. અને બનેલીને તો કેટલીયે વખત જોયા છે !' એપરવા ભાનુ એપરવાઈમાં જ બોલી ગયો.

'નાહક મિત્રાને આમંત્ર્યા હશે. જરા તો કાંઈ રીત શીખ.' નીલાના બાપુ ભાનુને ઠપકો આપતા હતા. એક તો મિત્રો આવે અને કદાચ કાંઈક શીટકાર થાય-ખીંજું હવે બનેલી માટે જરા સીધ્ધે-સીધ્ધું બોલવાનું સૂચવતો હતો, વચ્ચે ન છૂટકે, મિત્રાને ભાનુએ આવવાનું કહેલું એટલે હકારો ભણી કાઢ્યો.

'હું હવે-' ભાનુ જાણે કંઈ 'કામ' માગતો હોય તેમ એના શબ્દો ઉપરથી દેખાઈ આવ્યું.

'વાડી સંભાળવાનું કામ તારું-જરા સાચવજે-રીતભાત રાખજે.' ભાનુને કામ મળી ગયું-અને આ ધાંધલીયા શહેરનાં એક ધાંધલીયા રસ્તા ઉપર વાડી હતી તે તરફ ભાનુ આવ્યો તેવો જ પાછો ફર્યો.

પણ નીલાને શા માટે એના આ લગ્નમાં રસ નથી પડતો ? બિચારી ગરીબડી-સાદા જ વસ્ત્રોમાં હળુ બેઠી હતી. એની હૃદય વેદનાને આ ધરના બધા શારીરિક દુઃખ સમજી બેઠાં-કદાચ તેઓ કંઈ સમજતા પણ હશે પણ જેમ બને તેમ જલ્દી લગ્ન પતાવી નીલાને વિદાય કરવાની જ ધુનમાં તેઓ વળગ્યા હોય તેમ લાગ્યું.

બિચારાં બેઠાજણ !

નીલાની બા નીલા પાસે આવી—નીલામાં ચેતન લાવવા—પણ નીલાને ચેતનમાં આવતી દેખી ચૂપ રહ્યાં ! જાણે કાંઈ કામે જ આવ્યાં હોય તે પ્રમાણે વર્તી અને કામ થું હતું તે બૂલી ગયા હોય તેમ પાછા ફર્યા.

નીલાને બાના આવા વર્તન બદલ સહજ હસવું આવ્યું. એકલી નીલા બોલી: ‘નીલા ! જીવનમાં એ તો હવે સહન કરે જ છૂટકો—અગર પછી ના...ના એટલી બધી અશક્ત હું નથી—બળવો કરીશ.’

—કેટકેટલાં નિર્ણયો—નીલાના પાર ઉતર્યાં છે ? પણ હજી તો એના જીવનની કહીએ તો શરૂઆત જ થતી હતી. બીજા માળની બારી પાસે આવી અને નીલા અટકી. બારીએથી નીચે જોવા લાગી.

નીલા આજે જ રહેજ ઉત્સાહમાં આવી હશે ? નીચે પેલાં કમળામાસી—એમના ધરનો કચરો કાઢી અને તે કચરો બહાર ફેંકવા આવ્યા હતા—તેમની નજર નીલા ઉપર પડી. તેઓએ રહેજ હસીને નીલાને પોતાને ત્યાં આવવાની ઇશારત કરી.

‘હસીને ઇશારત કરી’ શા માટે ?

નીલા પાસેથી કોઈ વાત તો નહિ કઢાવેને ? હસ્યા શા માટે ? નીલાના લગ્નની યાદથી ?

—ગમે તે હો પણ આ વખતે નીલા પોતાની જાતને કંઈક ઉત્સાહમાં લાવી શકી હતી. એટલે ધર્મ—પત્નીનાં ઘેર જવાનું તેણે નક્કી કર્યું. પગલાં ભરવા માંડ્યાં...એની ચાલમાં—એના પગલાંમાં જોઈએ તેટલો જીવનનો ઉત્સાહ નહોતો...દાદરે ઉતરી અને ઘર બહાર નીકળી...તે વખતે નીલાના બાપુ બોલ્યા: ‘નીલા ક્યાં જ—છ ?’

નીલાને આમ જતી જોઈને એમના પેટમાં ફાળ તો નહિ પડી હોયને ?

‘જરા ગમતું નથી એટલે કમળામાસીને ત્યાં જ’ નીલાના શબ્દોમાંની સચોટતા કેના હૃદય ઉપર અસર ન કરી શકે?’

‘સાહે’ પણ જરા સંભાળજે—પારકી પંચાત કમળામાસીને ઠીક ઠીક વળગી ગયેલી છે.’ પોતાનું કલંક કોઈ ખૂલ્લું કરે તેને ‘પારકી પંચાત કરનાર’ કહેવું યોગ્ય છે?

‘સાહે’ અને નીલા ધર્મ—પત્નીના ઘેર ગઈ. બહુ દૂર હતું જ ક્યાં? જોડે જ મકાન!

‘આવને નીલા—કેમ નહોતી આવતી? લગ્ન વખતે જ તું તો તબિયત બગાડી બેઠી—કાંઈ નહિ, હવે તો સાહે છે ને?’

વ્યવહારશીલ કમળામાસીના શબ્દોનો વ્યવહારશીલતા ઝટપટ પકડાઈ આવતી હતી.

‘હા.’ બહુ જ ટૂંકામાં નીલાને બોલવાની ટેવ હશે?

આ વખતે મકાનમાં ધર્મ—પત્નીના પેલાં ધર્મ—પતિ નહોતાં—દર્શનાર્થે ગમન થયા હશે!

એટલે એ મંજુ—ભગતનો ખાટલો ખાલી પડ્યો હતો... મંજુ ભગત તો રોજ ખાટલે જ બેઠેલા જણાય... અને રામાયણ વાંચતા જ નીલા ખાટલો ખાલી દેખી ત્યાં આવીને બેઠી. રામાયણના તેણે પાનાં ફેંદવા માંડ્યાં.

નીલાનું આવું વર્તન કમળામાસી કાંઈ ખાસ ધ્યાનથી નહોતાં જોતાં—કમળામાસીને જે કાંઈ પૂછવું હોય તેટલું તેઓ નીચું જોઈને જ પૂછતાં—

પૂછવાની અને ખાસ કરીને પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી ઉત્તર મેળવવાની એ એક જાતની પદ્ધતિ હશે?

—નીલાને તેઓ બહુ જ લાંબા પ્રશ્નો કરે—પણ નીલા તો એ પ્રશ્નોનો ટૂંકામાં જ જવાબ આપે—પણ એ જવાબમાં સચોટતા તો રહેતી જ.

—પેલા રામાયણનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં નીલાને હાથ, આંજી સવારે આવેલો પેલો સુકુમારનો પત્ર જડ્યો...

રામાયણમાંથી...સુકુમારના શબ્દો—હસ્તાક્ષરમાં કંઈક મરોડા અને સુંદરતા હતી એટલે નીલાને આપોઆપ વાંચવાનું મન થયું.

—અવગત, જે અત્યારે નીલા એની નિરાશ ભૂમિકામાં નહોત તો આવું ન જ બનત—કાગળ જુએ તો પણ ના વાંચેને.

તે દિવસે તો—અરે આજસુધી પણ નીલાને સુકુમાર માટે કોઈ વિચાર જ નહોતો આવ્યો—રોજ સુકુમારને નીલા પહેલાં જોતી હતી છતાંયે—કેમ? બન્ને પાડોશી કુટુંબીઓ નજીક નજીક રહે એટલે એક બીજાના દર્શન તો રોજ થાય જ ને!

આજ સવારે તો મંજુ-ભગતે ઝડપથી પણ ધ્યાન દઇને પત્ર વાંચી કાઢ્યો હતો, અને કમળામાસીને તો તેઓએ ફક્ત તેનો ટૂંકસાર જ કહ્યો હતો— સુકુમાર દૂરમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે તે બનારસમાંથી એક દિલ્લિયા લેતો આવવાનો હતો. મંજુ-ભગતે એ વાત કમળામાસીને નહોતી કહી, કારણ?

એમનો ધમંડી સ્વભાવ! ખોટા પૈસા ખર્ચવાથી કાપડો શો? ધર્મ—પત્નીના જીવનનું આ તો એક અંગ હતું—એમ કહીએ તો વાંધો નહિ.

પણ આવા ભગત માણસને વળી પૈસાનો ક્યાંથી મોહ લાગ્યો? કમળામાસી તો ખરેખર વ્યવહારશીલતાનું સાચું સ્વરૂપ જ હતું.

—નીલા, એ સુકુમારનો પત્ર રામાયણમાં રાખીને જ વાંચતી હતી—પેલાં ‘દિલ્લિયા’ માટેનું જે લખાણ હતું તે તેણે વાંચ્યું અને નીલાને તે શબ્દ સૂઝ્યાં ગમી ગયો. નીલાના મનો—આપારમાં એક પ્રશ્ન ખડો થયો. હું દિલ્લિયાને મારા સાથી તરીકે સ્થાન ન આપી શકું? આખરે પત્રમાંથી તેને એ જ શબ્દો ગમ્યા—એક ‘દિલ્લિયા’ અને બીજો ‘સુકુમાર’!

નીલાને લાગ્યું કે એની હૃદયવેદનાને કોઈ સ્થાન મળતું હતું... નીલા કંઈક વધુ ઉત્સાહમાં આવી—પણ ફરી એના હૃદયમાંથી એક બીજો પ્રશ્ન ખડો થયો: ‘સુકુમાર મને સાચા આપી શકે કે નહિ?’ અને જાણે તેનો જવાબ નીલાને મળી ગયો હોય તેમ નીલાએ જ

એનો ઉત્તર એના હૃદયમાં મેળવ્યો ‘જર આપશે.’

કારણ ?

—પેલી ‘દિલરૂઆ’ સુકુમારને પણ ગમી—નીલાને પણ ગમી.

નીલાને આજે જ જ્ઞાન થયું કે લાંબા વાળ રાખનાર આ તોફાની સુકુમારનું હૃદય કોમળ છે. આજે નીલાને સુકુમાર માટે એના હૃદયમાં આશા ઉત્પન્ન થઈ... સાચે જ શું નીલાની નિરાશા અદશ્ય થશે ?

જ્યારે નીલાની આ વિચારમાળા ચાલતી હતી ત્યારે કમળા-માસી રોટલી બનાવવાનો લોટ લેવા ઓરડામાં ગયાં હતાં અને વળી ચાળીને જ લાવવાનો એટલે પાછા આવતાં જરા વાર લાગી. જ્યારે તેઓ આવ્યાં ત્યારે નીલાએ તેમને પૂછ્યું..... ‘સુકુમાર નથી ?’ નીલા જાણતી હતી. કાગળ વાંચીને નીલા જાણી ગઈ હતી કે સુકુમાર દૂરમાં ગયેલો છે—છતાં પણ એણે આવો અજાણ્યો લાગતો પ્રશ્ન કેમ પૂછ્યો ?

‘ના, એ તો ક્યાંક ફરવા ઉપડી ગયો છે. બહારગામની હવા ખાવા, દૂરમાં.’ વ્યવહાર કોઈ વ્યક્તિ મળે ત્યારે કમળામાસીના વ્યવહાર સવાલો ઉભા થાય, અને તેથી કમળામાસી કાંઈ પામતા જ નહિ—સિવાય કે પારકી ભાંજગડમાં હાથ ડૂબાડવાનો વ્યર્થ—પ્રયત્ન—અને બુદ્ધિ વલોવી વલોવીને ગૂમાવવાની એક અજાણી તરકીબ !

‘ક્યારે આવવાના છે ? મારાં લગ્ન વખતે નહિ જ હોયને ?’ નીલા શા માટે આવું બોલી... એના આવા શબ્દોમાંથી તો ખૂદસું જણાઈ આવતું હતું કે નીલા લગ્ન કરવા ચાહે છે—પણ ના રે ના, નીલા સુકુમારના હૃદયને સમજી ગઈ હશે અને તેથી એને લાગ્યું કે તે હશે તો પોતે એના હૃદયને જરૂર આધાત આપી શકશે અને તેથી તે મારો સાથી બની જશે. ‘આધાત’—એની હૃદયવેદના દર્શાવી બીજાને માટે કંઈક લાગણી ઉત્પન્ન કરીને

ખીજનાં હૃદયમાં પોતાના માટે રહેજ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેજ !
સુકુમાર માટે નીલાને એકલા પત્ર ઉપરથી જ બળવાન
આશા ઉત્પન્ન થએલી એટલે તેણે સુકુમારના બા કમળામાસીને આવે
પત્ર કર્યો... 'ક્યારે આવવાનો છે ?'

'તારા લગ્નમાં તો તેની હાજરી નહિ જ રહેવાની. એને ખબર
જ નથી ને. ત્રણેક દિવસ પછી આવવાનો છે. આજે તેનો કાગળ
આવ્યો છે— વાંચવો છે ?'

નીલાની ચાલાકીને પહોંચી વળવા જોટલી શક્તિ હવે આ
વ્યવહાર કમળામાસીમાં રહી નહી હોય ?

નીલા પણ વ્યવહાર બની શકી ખરી... નીલા ફરી હવે
વિચારે વળગી: 'ત્રણેક દિવસ પછી આવે છે... ભલે... લગ્ન થઈ
જાય એથી શું ?'

આ નીલા તો દેહ-લગ્નમાં જરાયે માનતી જ નહોતી.

'પણ સુકુમાર આવશે ત્યારે એને હું શું કહીશ ? કાંઈ નહિ...
એકલી પેલી દિલરૂબા માંગી લઈશ... એ લઈને કિશોરીલાલને ત્યાં
જઈશ તોપણ બસ છે.'

સુકુમારનું હૃદય દિલરૂબા શોખીન હતું.

નીલાનું હૃદય દિલરૂબા શોખીન હતું, દિલરૂબાના ચાહકોને
દિલરૂબા સિવાય ખીજું કશું ગમે ?

'તો હવે હું જઈશ.' નીલાને લાગ્યું કે પેલા મારા સાથીઓ
શેતરંજી અને ઓશિકાને જઈ આ બધી વાત કહું !

ના રે ના— ત્યાં જઈને હવે નીલા તરંગે ચઢવાની.

અને પેલી વેદના તો અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી.

'અત્યારથી જ ! હશે પછી આવજે—ઘરમાં કામકાજ પણ હોય
ને—જા જવું હોય તો ?' વ્યવહારશીલતાના આવા શબ્દો જાણે માનવી
મચ્છતું જ હોય તેમ લાગ્યું.

નીલા જો આ વખતે એની વેદનામાં હોત તો એની વેદના

જરૂર વધી પડત...પણ હિત્સાહમાં આવેલી નીલાને 'સુકુમાર' અને 'દિલરુખા' ના તરંગે ચઢવું હતું—એટલે તેણે ધર જવાની વાતો કરી.

નીલા ઘેર આવી. એનામાં ચેતન આવેલું જોઇ નીલાના બા-બાપુ જરા હસ્યાં—એમને ઠીક લાગ્યું કેમ?—એમની પેલી ખચરદારી દૂર થઇ ગઇને?

નીલા પેલા ઓરડામાં આવી...જ્યાં આજસુધી તો તે નિરાશામાં જ પડી રહેલી હતી તે જ.

તરંગી નીલા હવે તરંગમાં પડી—હિત્સાહ આનંદ અને આશામાં તેણે ભાવિ જીવન જોયું... 'ભલેને કિશોરીલાલ મને પરણી જાય...પણ સુકુમાર...એની દિલરુખા માટે પણ છેવટે મારી પાસે આવશે જ...'

—વાહરે તરંગી નીલા.

*

*

*

[૬]

જુદી જુદી જાતના વાજાંઓ વાગતાં હતાં—જુના જમાનામાં જે પેલી ‘પીપુડીઓ’ વગાડવામાં આવતી તેના અવાજો તો આ જુદી જુદી જાતનાં ભૂંગળાઓ નીચે દુઆઈ જતો હતો.

મહોટ્ટી એક જનજમ નીલાના મકાન આગળના યોગાનમાં પાથરેલી હતી. કેટલાક સુ-સજ્જો ત્યાં બેઠા હતા...કેટલાક તો નર્પા ચૂરોપીય લેખાશમાં પોતાની જાતને પરાણે શોભાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા.

—નેકટાઈઓની ખેંચ-તાણમાં એમનું ગળું દુઆઈ જશે અને કદાચ જીવ રૂંધાઈ જશે તો શું થશે ?

—પેલા કિશોરીલાલ શેઠ અંહી પરણવા આવ્યા હતા... નીલા સાથે...કેટલીક વીધીઓ તો પૂરી થઈ ગઈ હતી.

ગોળ-મહારાજે એકાએક મહોટ્ટી ખૂમ પાડીને કહ્યું: ‘કન્યાના મામા કન્યાને પધરાવે...’

પણ અહીં કન્યાના મામાની હાજરી નહિ હોય એટલે હજી કોઈ આવતું નહોતું.

...ના રે ના.

મકાનમાં નીલા રડતી હતી, અને નીલાના બા અને નીલાના બાપુ અને બીજાં કેટલાક સુ-સખ્યો નીલાને સમજાવતા હતા:

‘એમાં શું-ગાંડી પરણવું તો જોઈએને...ચાલ રડવાનું નહિ -જા-આવું કરે તે કાંઈ પાલવે-હિં.’

નીલાની વેદના સમજી શકે તેટલી એ બધામાં શક્તિ નહોતી. બીયારી નીલાએ એક નિશ્વાસ વધૂ નાખ્યો-અત્યારે એ તરંગી નીલાના હૃદયમાં ફરી કેમ વેદના શરૂ થઈ ?

એનામાં ચેતન આવી ગયું હતું ને ? પણ ના-અત્યારસુધી તેનામાં ચેતન રહ્યું હતું. પણ એકાએક એના હૃદય સમક્ષ સુકુમારની યાદ આવેલી-અને નીલા બખડેલી: ‘સુકુમાર...ના. ના. એને શું ? ક્યાં કોઈ દિવસ મેં એની સાથે વાત પણ કરી છે ? એ મને ક્યાંથી મદદ કરે ? એ મારાં જીવનમાં ક્યાંથી આશા ઉત્પન્ન કરી શકવાનો છે ? એની દિવસખા સાથે મારે શા લેવા દેવા ?’

‘મારે-મારે લગ્ન નથી કરવાં.’ નીલાની વેદના ભયંકર બની. બધા હિભા હતા છતાંયે તે જોરમાં રડતાં રડતાં બોલી-એ અટકી નહોતી: ‘મારું જીવન’ પણ આગળ ન બોલી શકી-એનાં આંસુ અટકી શક્યા નહિ-અત્યારે તેને કોઈનો સાથ નહોતો-પેલાં શેતરંજી અને એશિકું ?

એ તો નીલાના ઓરડામાં !

‘ગાંડી-ચાલ નહિ તો-એ શું વળી ? છેવટની ઘડીએ જો વળી તગાદો કરવા માંડે છે તે...? ચાલ હવે. આજસુધી કેમ કાંઈ નહોતી કહેતી ? એ તો કાંઈ ચાલે ? ડોશી તે વળી કુંવારી રહી જાણી છે ?’

નીલાના બાપુએ ફિલ્સુફી ઘૂંટી-તેઓ સળંગ આટલું બોલી ગયાં-આ સમ્મોમાં ગુસ્સો હતો. પોતાની જાત ખૂણી પડી જવાનો તેમને ભય લાગ્યો હતો માટે જ...વળી અત્યારસુધી તો બોટી ‘પટવણી’ ચાલુ રાખી હતી. જાણે નીલાને આ ઘર છોડવું પડતું હોય તેથી

દુઃખ લાગતું હોય, એટલે જાણે નીલા આવા પ્રકારનું વર્તન ચલાવે છે... એવું એમાં જણાતું હતું.

પેલી નીલાને પણ આ વખતનાં શબ્દોએ ભાન કરાવ્યું... ‘શા માટે પોતે અત્યાર સુધી બોલી જ નહિ કે મારે લગ્ન નથી કરવા...? ડાશી કુંવારી ના રહે.’

ઢીલાઢમ તૂટતા-પગે ચાલતી હોય તેમ નીલા ચાલી-અને નીલા ચાલી અને લગ્નમંડપમાં આવી. હાથે કરીને તેણે સાલ્લાની લાજ વડે તેનો આખો ચહેરો ઢાંકી દીધો હતો... કોઈને જાણે તેનું પોતાનું મોઢું જ તે બતલાવવા ઇચ્છતી નહોય તેવી રીતે !

પરાણે નીલા લગ્ન વેદી સમક્ષ આવી અને ધન્ય દર્શને કિશોરીલાલવાળા ‘વર પાટલે’ નીલા બેઠી... ગોર-મહારાજે તે મંત્રોચ્ચાર ક્યારનાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. કિશોરીલાલનો આ વખતે વેશ બહુ જ સુંદર હતો. ગુલાબના કુત્રોની જાણે તેઓ પરાણે સુગંધ લેતાં હોય તેમ તેમના નરકોરા બોલતાં હતા... પોતાના હાથની ઘડિયાળ તરફ એમની આંખો વળી ત્યારે તેમને એકાએક ચમકારા સાથે ખખર પડી કે: ‘નીલા માટે પણ મેં ઘડિયાળ મોકલાવી છે-મેં જ નીલાના બાપુને આપી છે છતાં પણ તેઓએ કેમ નીલાને પહેરવા નથી આપી?’ નીલાના કાંડા ઉપર ઘડિયાળ ન જણાઈ એટલે કિશોરીલાલે કલ્પના કરી... એકાએક કિશોરીલાલની નજર પેલાં ભાનુ તરફ ગઈ. ભાનુ એનાં મિત્રો સાથે જાન્યમ ઉપરના એક ભાગમાં પત્તા રમતો હતો... હવે કિશોરીલાલ બધું સમજી ગયાં ...નીલાની પાસેથી ભાનુએ પરાણે ઘડિયાળ પોતાના હાથે પહેરવા લઈ લીધું હશે... હશે કાંઈ નહિ-નીલાને વળી ફરી કોઈ નવું જ ‘રીસ્ટ-વોચ’ લાવી દઈશું.’

—હસ્તમેળાપની શરૂઆતની ચેતવણી ગોર મહારાજ આપતાં હોય તેમ તેમના વર્તન ઉપરથી લાગ્યું.

આ વખતે નીલા?

હસીથી એના હૃદયમાં ‘સુકુમાર’ અને ‘દિલરુબા’ ખડાં થયાં... નીલા ધ્રુજી ઉઠી.....સાચેસાચ ધ્રુજી ઉઠી...કેટલાંક સમજ્યા કે નીલાને ‘તાલ’ ચઢી હશે...કાંઈ નીલા પાસે ઉઠીને આવે એ પહેલાં તો નીલા એની જાતે સ્વસ્થ બનવા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ લાગ્યું... કારણ ?

એના બાપુનાં પેલાં શબ્દો નીલાને યાદ આવ્યાં... ‘તો પહેલેથી કહેવું હતું ને !’

બસ ! હવે નીલા જરાયે નડોતી ધ્રુજતી, જાણે લમ્પ કરવાં જ રાજી હોય તેમ...

‘હસ્ત મેળાપ થયો...’

શરણાધરો ગાજી-વાજીઓ વાગ્યાં, ઢોલકાઓ તૂટ્યાં-એ બાજુ-એની બેરાં પાટીઓએ ધમધોકાર ગાવાનું શરૂ કરી દીધું.

આ લમ્પ વખતે કિશોરીલાલની ચાર સ્પેશીઅલ મોટરો, શહેરમાં ‘ભાડે ફરતી જ’ રોકી લેવામાં આવી હતી. નીલાના આ શહેર અને કિશોરીલાલનાં શહેર વચ્ચે કાંઈ બસો-ત્રણસો માઈલ જેટલો લાંબો રસ્તો નડોતો-ફક્ત પંદરેક માઈલનું જ અંતર હતું-કેટલાંક એમના ઓળખીતાં પૈસાપાત્રો અને જાણીતા બેરાંઓ સાથે એમનું કુટુંબ આ સ્પેશીઅલ મોટરો દ્વારા આ લમ્પ માટે-કહીશું કે નીલા માટે અહીં ધસી આવ્યું હતું...અને ખારસાં ત્રણ દિવસ રહી અને ચોથે દિવસે નીલાને લઇને જ ભાગી જવાનું હતું !

છેવટે લમ્પ પત્યાં ખરાં.

નીલા અને કિશોરીલાલનાં ! જ્યાં આ બધાં આવેલાંએને જાનો-વાસો આપેલો હતો ત્યાં નીલાને જવું પડ્યું-ન છૂટકે.

બીજો દિવસે બપોરે કોણ જાણે કેમ નીલાનું મુખ જરા દયામણું લાગતું હતું-કેટલાકને એના ઉપર દયા પણ આવતી હતી-‘પણ એમાં શું ?’ એટલું કહી તેઓ છૂટી મરતાં !

‘અને વળી ક્યાં ગરીબાઈ જેવું છે-મરશે ત્યારે એના માટે

સહેને બે ચાર લાખ રૂપિયા તો મૂકતા જ જવાનાને.' પાછળથી કેટલાક આવું પણ બોલતાં હતાં !

માનવીઓનો જ સમાજ !

‘નીલા કેમ તબિયત ઠીક નથી ?’

એક વૃદ્ધા—અરે—આ તો નીલાના સગાં સાસુજી હતાં...

‘ના રે, ખાસ એવું કંઈ નથી !’ નીલા પોતાની વેદના શા મારે કોઈને કહેતી નથી ?

‘તો જમવા આવવાની કેમ ના કહી ?’ સાસુજી ધીમે ધીમે નીલા ઉપર પ્રભુત્વ તો નહિ મેળવે ને ? એમના આ બીજા પ્રશ્નમાં કંઈક એવું લાગ્યું...નીલા જરા ચમકી હતી. તેણે જરા જોરમાં સાસુજી—પોતાનાં હવે સાસુજીને ? એમનું મોઢું જોયું હતું, છતાંયે ફરીને જોવા નજર કરી.

‘અત્યારે મારી તબિયત ઠીક નથી !’ નીલાએ હવે તો નિર્ણય જ કર્યો કે કોઈને ગણુકારવા જ નહિ.

નીલાનો આ નિર્ણય ટકી શકશે ?

‘તો એમ કહેને...ચાલ, દાળ ભાત જમી લેજે, ઉઠ.’ નીલાની પેલી શક્તિ ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિ તરત જ હણાર્ધ ગઈ. ન છૂટકે નીલાને ઉભાં થવું પડ્યું...જેમ તેમ નીલા જમવા બેઠી—જેવું તેવું જમીને ઉઠી...એક જ ગુગળાંટ એનાં હૃદયમાં લાગતો હતો—‘મારું શું થશે ?’

...ત્રણ દિવસો ગયાં—ચોથે દિવસે જાન પાછી ફરવાની હતી—સીધી એમનાં ગામમાં દોટ જ મૂકશેને ? નીલાને ઉચ્ચકીને જ ?

ત્રીજા દિવસે નીલા વિચાર કરતી હતી. ‘આજે સુકુમાર આવશે—હું એની સાથે બોલું ? એમાં શું...? બોલવામાં શો વાંધો ? કંઈ નહિ તો છેવટે તેની દિવસીયા તો માંગી લઈશ.’

[૭]

‘હવે પછી તારો બધો સામાન બતાવજે. પહેલાં જમી તો લે...’ સુકુમારની બા પેલા કમળામાસી સુકુમાર આવ્યો હતો તેને એમના ઘરમાં કહેતા હતા...પણ સુકુમાર તરત બોલ્યો: ‘પણ-બા તેં જેટ-જેટલાં તારાં ભગવાનની છબીઓ મંગાવી હતી તેમાંથી કેટલીક તો રહી જ ગઈ-તારાં બધાં નવાં નામોવાળાં-જુદા જુદા ભગવાનો મારી યાદમાં જ રહ્યાં નહિને. અને બાપુજી તમે પેલા કયા...તમારી કેટલીક ચોપડીઓ લાવવાની પણ રહી ગઈ છે.’ આવતાંની સાથે જ થોડીવારે ટૂંક બોલી સુકુમાર ઝપાટાબંધ જાણે બધું કહી નાખું એ પ્રમાણે બોલતો હતો. એના શબ્દોમાં તેના માતા-પિતા માટેની તેની વાતસલ્યતા જણાઈ ગઈ.

‘પણ આજે તો જે-નીલાનાં ઘરનું જમણુ આવ્યું છે. મોહનઠાર-પૂરી, પતરવેલીયાં અને અને-’ સુકુમારના બા કમળામાસી સુકુમારને પરાણે જ જાણે જમવા બેસવાનું કહેતાં હોય તેમ લાગ્યું.

‘પણ બા હું લોજમાં જમીને આવ્યો-’ સુકુમાર આવા ધર્મી માતા-પિતા આગળ લોજનું નામ બોલ્યો છતાં કેમ તેઓ કાંઈ ન બોલ્યાં?

‘પણ લોજના ખાવાનામાં છે શું? ઢેખારા. ચાલ જ જે ભાવે તે. પેલી નીલા પરણી છે. તને તો રોજ યાદ કરતી હતી.’ સુકુમારના આપુમંજુ—ભગત બોલ્યા.

‘મને યાદ કરે છે?’ જરા આશ્ચર્યમાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘હા, તું ચાલ જમવા બેસ પછી બધું અહીં બન્યું છે તે કહું...’ સુકુમારની બા કમળામાસીએ તો ખરાખર સુકુમારનો જમવા બેસાડવા પીછો લીધો—અને સુકુમાર? છેવટે જમવા બેઠો ખરો... નવું નવું સુંદર ભોજન જમતાં જમતાં પોતાની માતાની વ્યવહાર વાતો તે સાંભળતો હતો... ઇતિથી તે અંત સુધીનું તેને જાણવાનું મળ્યું... ‘નીલા’ સુકુમારના હૃદયમાં બહુ જ જાણીતો આ શબ્દ—કેમ? નીલા તો નજીકમાં રહેતી હતીને? રોજ તે નીલાને જોતો હતો પણ એ દષ્ટિ તો તે વખતે નિર્દોષ, અલખત આજે પણ નિર્દોષ તો છે જ... પણ તે દિવસોમાં ‘નીલા’ એના કાંઈ આકર્ષણમાં આવેલી નહોતી આજે ઓચીંતાને એના હૃદયમાં એક શબ્દ ઉઠ્યો—હતો.

સુકુમાર જમી રહ્યો... એની પેલી દિલરૂબા બનારસથી તે ખાસ લેતો આવ્યો હતો તે જ... આટલી મોડી રાત્રે... લગભગ અગિયાર વાગે તેણે ટ્રંકમાં છેક નીચે પડી હતી છતાંયે કાઢી... બળવવા માટે... દિલરૂબા પેટીમાં જ હતી—લાકડાની બહુ જ સરસ પેટીમાં!

પોતાનો બિછાનો તો હંમેશાં સુકુમારે ત્રીજે માળની અગાશીમાં જ રાખતો હતો. ખુદ્દામાં સૂવાની તેને રોજની ટેવ હતી... જો પવનમાં તેને સૂવાનું ન મળે તો એને આખી રાત જગવું જ પડે—ઉંઘ જ ન આવેને...!

દિલરૂબા શોખીન સુકુમાર ત્રીજા માળની અગાશીમાં પોતાના બિછાના ઉપર આવીને બેઠો... સુકુમારનાં આ મકાનથી જનનીવાસો બહુ દૂર નહોતો... બે ત્રણ ઘર મૂક્યા પછી શેરીના નાકે જ તે જનનીવાસો આવેતો હતો.

સુકુમારે દિલરૂપાનો એક તાર ગળ વડે હલાવ્યો...પછી એકસો સુકુમાર બોલ્યો—‘નીલા બીચારી દુઃખમાં પડી...પણ મને શા માટે વારેધડીએ બા પાસે આવીને માદ કરતી હશે? હું એને છોડાવી શકત ?...જરૂર ! પણ હવે શું થાય ? નીલાએ બા પાસેથી શરનામું મેળવીને મને જણાવ્યું હોત તો ? આજે નીલાની આ દશા ન જ હોત. બીચારી તેનું શું થશે?...પણ શામાટે ? હું નીલાને દુઃખી નહિ જ થવા દઉં. મને આવીને તે કાંઈ જ નહિ કહે?...એના સાસરે તે જશે પછી ત્યાં તો જરૂર તે રીબાવાની જ. પણ ...એના સાસરે તેને હું યાદ આવીશ?—કાંઈ નહિ છેવટે આ દિલરૂપા—’

હવે સુકુમારને યાદ આવ્યું કે પોતે તો દિલરૂપા બળવવા બેઠો છે. ‘નીલાને કેવી વેદના હશે?’ સુકુમારના હૃદયમાં પ્રશ્ન ખડો થયો...પણ પછી તો સુકુમારે દિલરૂપા બળવવાનું શરૂ કરી દીધું... પેલાં ગળ વડે.

નીલાને તો એનાં લગ્ન થઈ ગયા ત્યાર પછીથી છેલ્લાં ત્રણ દિવસથી ઉંઘ જ નહોતી આવતી...એનો તો ચહેરો જ બદલાઈ ગયો હતો—એની આંખોમાં પણ તેની હૃદય વેદના જાણ્યાં વગર નહોતી રહેતી. પથારીમાં પરાણે નીલા સૂવા પ્રયત્નો કરતી હતી...અને...એકાએક તેણે દિલરૂપા—સુકુમારની દિલરૂપાનો સૂર સાંભળ્યો... ધીમેથી તે બોલી ગઈ. ‘સુકુમાર અને એની દિલરૂપા’ નીલા બેઠી થઈ. ઉભી થઈ. જનીવાસાવાળા મકાનને મોડોડું ધાણુ હતું. ત્યાં તે આવી. પણ વળી તેને માદ આવ્યું: ‘નીચે કાંઈ જાણી જશે તો પછી મારા માટે ખૂમાખૂમ કરી મૂકશે. ફરીને નીચે આવી. સુકુમારની દિલરૂપા રાત્રીના સાડાબારે અટકી... ત્યારે નીલાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો હતો. બસ...નીલા અત્યાર સુધી જ્યાં સૂવા જતી હતી ત્યાં ગઈ.

‘સવારે હું સુકુમારને મળીશ. કાંઈ નહિ—કાંઈ નહિ તો છેવટે

દિલ્હીમાં માંગીશ—મારા જીવનમાં સાથી ? કિશોરીલાલ બેશરમ...
ના. ના. શા માટે બેશરમ ? જીવનમાં એમને આવું મમ્મું હશે. હું એમને
સુધારું ? પણ... ના જે થાય તે ખરું. દિલ્હીમાં તો જરૂર સુકુમાર
પાસેથી મેળવીશ જ.

તરંગવાદી નીલાના તરંગો ઘડીમાં અટકે એમ નહોતું.
એનો આશાવાદ પૂરો થશે ત્યારે અટકશે—પણ એનો આશાવાદ શો ?
એ તો રોજ બોલે છે અને કદાચ બોલ્યાં પણ કરે... એની નિરાશાને
જ. સુકુમાર કદાચ એને દિલ્હીમાં આપશે, પછી પણ શું એની
નિરાશા દૂર નહિ થાય ?

ત્રણ દિવસથી તો રોજ સવારમાં નીલા ખૂબ જ મોડી ઉઠતી
હતી, પણ આજે બહુ જ વહેલી ઉઠી... બધાં સમજ્યાં કે આજે
જવાનું છે—સાસરે જવાનું છે, એટલે તબિયત સુધરી ગઈ ? અત્યાર-
સુધી ખીચારી મુંઝાઈ ગઈ હશે !

એક ખીન્ન ઐરાંઓનાં ટોળામાં ગપાટા હાંકતાં હતાં—ન્યારે
તેઓ નવરા પડતાં ત્યારે આજ ધંધો !

વહેલી વહેલી પરવારી અને સુકુમારના ઘર તરફ નીલા
જતી હતી... અને બહુ જ મોડી રાત્રે સુષ ગએલો સુકુમાર
પણ આજે વહેલો ઉઠ્યો હતો. નીલાનો ભાઈ ભાનુ આ વખતે
નીલાના મકાનના—હવે તો નીલાનું મકાન ન જ કહેવાય. નીલાના
બાપુના મકાનનાં એટલે એકો એકો સવારનું દાતણ જલ્દી જલ્દી
ચાવી જતો હતો !

ભાનુ સમજ્યો કે નીલા ઘેર આવે છે એટલે જરા હસ્યો !

એના હસવાના કારણમાં એક ખીન્નું કારણ પણ ગણી શકાય.
નીલાના ચહેરા ઉપર આજ સુધી તો ભાનુએ વેદના—અને નિરાશા જ
જોઈ હતી. અત્યારે તો નીલા કંઈક આશામાં ડગ ભરતી હતી.
આવતી હતી.

‘હું આજે જવાની છું, સુકુમાર.’ નીલા બોલતી જ હતી કે

સુકુમાર છે—છતાં સુકુમારના મકાનમાં દાખલ થતાં થતાં સુકુમારના બા કમળામાસીને તેણે પૂછ્યું. નીલા કેટલી ચાલાક ?

અધામે જાણતાં હતાં કે કિશોરીલાલ આજે પેલી ભાડે કરતી એમની સ્પેશીયલ મોટરમાં તેઓ નીલાને ઘેર લઈ જવાના છે. છતાં અહીં તે બોલી—‘ હું આજે જવાની છું ! ’

જાનોવાસેથી જ્યારે નીલા નીકળી હતી ત્યારે જ તે વિચારમાં પડી ગઈ હતી કે સુકુમાર પાસે જઈ—પણ શું વાત કરું ? ...શું કરું ?

‘ કાંઈ નહિ છેવટે ‘હું આજે જવાની છું.’—એટલું કહીને પણ પાછી આવતી રહીશ. ’

—એવો નિર્ણય કરીને નીલા અહીં આવી હોય તેમ લાગ્યું ...નીલા આવીને જ્યારે આટલું થોડું બોલી તે વખતે જ સુકુમાર ત્રીજે માળથી ખભે ગોદડાં નાખી નીચે આવતો હતો—જરા મોડો ઉઠ્યો હશે ? ઉઠેલો તો વહેલો—પણ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા—વિચારમાળા શરૂ કરી હતી... ‘ નીલા મળવા નહિ આવે તો જ્યારે તે મોટરમાં અહીંથી જશે તે વખતે માંડે મોટું તો જરૂર બતાવી આવીશ ! ’

સીધો જ પથારીમાંથી ઉઠીને સુકુમાર આવતો હતો એટલે એના માથાના લાંબા વાળ ઓળેલા તો નહોતા જ. ડામચીયા ઉપર તેણે ગોદડાં નાખ્યાં તે વખતે તેણે નીલાના શબ્દો સાંભળ્યા હતા...એટલે આરણ્ય તરફ દષ્ટિ કરતા મોઢા આગળ જે વાળ આવી ગયા હતા તેને જરા જોરમાં ડોકું હલાવીને માથા ઉપર ફેંકતાં સુકુમાર બોલ્યો ‘કાણ નીલુ ? ’

સ્વપ્ન—વિચારમાળામાં નીલાને શું કહી બોલાવવું તે સુકુમારે નક્કી કર્યું હશે ?

‘હા.’ પેલી ટૂંકા ઉત્તરો આપવાની નીલાએ પદ્ધતિ શરૂ કરી. પણ ના. એને તો રાજની ટેવ પડી હતી. બધાની સાથે

બહુ જ ઓછું બોલવું.

સમાજમાં ત્યારે તેની નિરાશા અદૃશ્ય થાય તેવું તેને સ્થાન મળશે ત્યારે જ નીલા દિલ બોલીને બધાની સાથે વાતો કરી શકશે, નહિ ?

‘બેસોને.’ ટૂંકા ઉત્તર સામે સુકુમારે ટૂંકી પદ્ધતિ શરૂ કરી ? ઉભી રહેલી નીલા મંબુ-ભગતના ખાટલે બેસી ગઈ.

સુકુમારના બા-અને બાપુ દરરોજ પરોઢીએ જ ઉઠી જતાં-અને પછી જલ્દી જલ્દી નાહી ઘોષ સેવા કરવા એમનાં ઓરડામાં દાખલ થઈ જતાં-અને આશરે ત્રણેક કલાકે તેઓ ત્યાંથી પાછાં ફરતાં.

‘નીલુ પણ-’ સુકુમારને શું બોલવું તેની સમજ નહિ પડેલી એટલે પાણિમારેથી દાતણ લેતાં લેતાં આટલુંજ બોલીને તે અટક્યો હતો.

આ વખતે સુકુમારની પીઠ નીલા તરફ હતી. નીલા એ ‘કુમાર’ની પહોળી-રનાયુબદ્ધ પીઠને જોતી હતી.

‘બધાં પાડોશીઓના ઘરના બધા કુટુંબીઓને મળીને જવું એવો આજે મેં નિર્ણય કર્યો છે. એટલે કુમાર તને પણ મળવા આવી છું.’

કુમાર જેવી રીતે બૂલથી કે જાણીજોઈને બોલી ગયો હતો તેવી જ રીતે નીલા પણ...જાણીજોઈને ‘કુમાર-તને’ શબ્દો બોલી, સુકુમારને બોલવાની સમજ ન પડી. એટલું નીલા તરત જ સમજી ગઈ અને આ સુકુમારની પાસે જાણે એનું હૃદય ખૂલવાની શરૂઆત થતી હોય તેમ તેણે પેલી ટૂંકી પદ્ધતિ મૂકી દીધી. ના રે ના એ તો મૂકાઈ જ ગઈ. આપોઆપો જ.

‘ઓહ ! નીલા એ તો બહુજ સરસ.’ બહુ જ ભાવનાપૂર્વક કંઈક બોલી ગયો એમ સુકુમારને એના શબ્દો બોલાયા પછી લાગ્યું.

‘હા ! બહુજ સરસ.’ નીલાની વેદના ખૂલ્લી થઈ હતી. જાણે એના શબ્દોમાં સુકુમાર માટે કટાક્ષ હોય એમ જણાતું હતું. ના ના

સુકુમારના ભાવનામય શબ્દો બોલાયા પછી તે શબ્દોની અંદર નીલા ઉપર થઇ અને તેથી નીલાના હૃદયમાં સુકુમાર માટે ભાવના મલી. અને તેથી નીલા એની વેદના એના ઉપર ભાવ રાખનારને કહી રહી હશે.’

‘કેમ—નીલુ એવું કેમ બોલે છે? લમ થાય ત્યારે તો—’ પણ બાકીનું નીલા ઉપર જ છોડી મૂકતાં સુકુમાર બોલ્યો. એની બોલવાની રીતમાં બાકીનું નીલા સમજી શકે એમ હતું. ‘માનવમાં પ્રેમ માટે જ્યારે ભાવના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જેના હૃદયમાં દુઃખ હોય તે એના ઉપર ભાવના રાખનારને કહે—અને જાણે પોતાનું દિલ હવે આશા—કંઈક વેદના દૂર કરી ચૂક્યું છે એમ લાગે—’

‘ત્યારે તો બહુ જ આનંદ હોય, નહિ?’ અધુરું રહેલું નીલા તરતજ બોલી ગઇ...સુકુમાર આ વખતે નીલાની પાસે જ ખાટલાના બીજે છેડે બેઠો હતો—એક છોડા ઉપર નીલા હતી.

—નીલાના આ વખતના શબ્દો જાણે સુકુમાર પાસે ‘આનંદ’ માગતા હોય તેમ જણાઇ નથી આવતું?

‘પણ તમને નિરાશા તો મળી નથીને?’ સુકુમારે હવે સીધો જ પ્રશ્ન જાણીજોઇને પૂછ્યો!

‘નિરાશા હશે’ તો... જવા દોને કુમાર— બની ગયું— થવાનું હતું તે થઈ ગયું.’ નીલાને બધું કહેવું તો હતું પણ પરાણે તે અટકાવવા પ્રયત્ન કરી— અને તેમાં સફળ થઇ અને એક નિશ્વાસ મૂકી નીલા જમીન સામું જોવા લાગી.

નિરાશ બનવાની શી જરૂર નીલુ? સમાજે તને દુઃખ દીધું હોય તો સમાજને ઠોકરે ઉડાવ—ગભરાય છે? આજે સાસરે જવું ન ગમતું હોય તો શા માટે પરાણે ગમાડવા યત્ન કરે છે? સમાજ સામે તું બળવાખોર નહિ અને તો તારી દશા? નીલુ, નીરાશા જે જીવનમાં રાખીશ તો તારે આત્મહત્યા કરવી પડશે!’ બહુ જ ઝડપથી કુમાર બોલ્યો.

નીલુ અને કુમારની મર્યાદા હવે દૂર થઈ ગઈ હતી, છુટથી બન્ને હવે બોલવા લાગ્યાં.

‘કાંઈ નહિ ! સુકુમાર મને જીવનમાં તું સાથ આપવા તૈયાર થાય છે—નહિ ? પણ એવું ન કરીશ—સમાજ તને પણ ઠોકરે ઉડાવશે—મારી નિરાશા બહેને મારી પાસે રહી.’ નિરાશ નીલુ સુકુમારની દરકાર રાખતી હતી. એના શબ્દોમાં વેદના પણ હતી અને સુકુમાર માટે ભાવના પણ હતી.

‘મારી પરવા તું શા માટે રાખે છે ?’ સુકુમાર આગળ બોલવાનો હતો પણ ઉપરથી કમળામાસી નીચે આવતાં હતાં. સુકુમારની તો તે તરફ પીઠ હતી; એટલે તેને ખબર નહોતી પણ નીલા તે જાણી ગઈ હતી એટલે નીલાએ સુકુમારના શબ્દો સાંભળવાની મરજી જ ગૂમાવી હોય તેમ તે કમળામાસી સામું જોઈ બોલી : ‘છેલ્લે છેલ્લે પણ તમને મળવા આવી છું હોં કે.’

સુકુમાર આ વખતે નીલાના મુખ સામું જોઈ રહ્યો—અને વિચારવા લાગ્યો : ‘એકદમ નીલાની વેદના કેમ દૂર થઈ ગઈ ? તે કાંઈ જુદું તો નહિ બોલતી હોયને ?’

‘હા આવજો—તું તો કદાચ હવે યાદ જ નહિ કરવાની. મને ખાત્રી જ છે.’ પરાણે જાણે લાડ ઉત્પન્ન કરતા હોય તેમ નીલાના આ કમળામાસી બોલ્યાં.

‘ના. ના. એવું તો કાંઈ નહિ.’ નીચું જોઈને બહુ જ ધીમે નીલા બોલી.

નીલાનું બધું વર્તન સુકુમાર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો.

—પણ આ વખતે સુકુમારની બા—કમળામાસીની નજર સુકુમાર તરફ જરા વેધક બની ગઈ હતી.

નીલા આ જોઈ રહી હતી. ‘હું ત્યારે હવે બહુ છું.’ ઉઠતાં ઉઠતાં સુકુમાર અને કમળામાસી તરફ વારાફરતી નજર નાખતી નીલા સુકુમારને જ ખાસ કરીને જણાવવા આવું બોલી.

સુકુમાર તો બધું સમજી જ ગયો હતો. રહેજ હસતાં હસતાં તે બોલ્યો ‘નીલુ મારી યાદ રહે એવી કાંઈ ભેટ આપું?’

‘ભેટ?’ જરા જોરથી નીલા બોલી.

‘ફક્ત હું યાદ રહી શકું માટે જ.’ સુકુમાર સમજી ગયો હતો—‘ભેટ’ શબ્દની પાછળ નીલુની વેદના જણાઈ આવતી હતી.

‘શું આપશે?’ નીલા સુકુમારને જોઈ જરા સ્નેહથી પૂછતી હોય તેમ બોલી.

‘દિલરૂપા...વગાડતાં આવડશે?’ આશા સફળ નીવડી તે બદલ પણ નીલા આશા-શ્વાસ લેવાનું ભૂલી નહિ.

નિશ્વાસ કરતાં આ આશા-શ્વાસ બહુ જ ગમતો હોય તેમ નીલાનો ચહેરો બોલતો હતો.

‘ક્યાં છે?’ નીલા હસીને બોલી—જાણે માગતી જ ન હોય.!

‘ચાલ કિપર આપું.’ સુકુમારની સ્વતંત્રતા કમળામાસીમાં ‘પ્રગટ’ થઈ ચૂકી હતી. એ સ્વતંત્રતા માટે હવે કંઈક ટીકાઓ નીલાનાં ગયા પછી થશે એમ તેમનાં ‘નિરીક્ષણ-દર્શન’થી લાગતું હતું. નીલા અને સુકુમાર સિવાય તેમની આંખો ખાસ બીજું કંઈ શોધી શકતી નહોતી.

નીલાને લાગતું તો હતું જ કે ‘સુકુમાર’ નાહક...પણ એને તો દિલરૂપા લેવી જ હતી એટલે સુકુમારનું હવે પછી, પોતાના ગયા પછી શું થશે તે ભૂલી જ ગઈ—ફક્ત થોડા જ વખત માટે. સુકુમાર અત્યાર સુધી પેલું દાતણ આવતો હતો. તે બહાર ફેંકી નીલા સાથે ત્રીજે માળ ગયો.

‘બરાબર વગાડતાં શીખી જજો હોં કે.’ નાની લાકડાની લાંબી પેટી સાથે જ દિલરૂપા સુકુમારે નીલાને આપી.

આ વખતે સુકુમાર નીલાના ચહેરા સામું જ જોઈ રહ્યો હતો.

‘મને ન ભૂલીશ—કુમાર’ ફરીથી એનો વેદના જણાવવા નીલા પ્રયત્ન કરતી હતી ?

ના ના. હૃદયમાંથી આપોઆપ આ વેદના ઉત્પન્ન થઈ હતી. અને તેની હૃદયછાપ સુકુમારનાં હૃદય ઉપર તરત જ પડી.

‘મને પત્ર લખીશ?’ સુકુમાર નીલાને આશા આપવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

‘જેવા સંજોગો...’ નીલા પેટી ખોલી દિલરૂપા જતાં જોતાં બોલી.

‘તું ખીકણ કેમ બની ગઈ?’ સુકુમારે ફરી નીલાને કહ્યું.

બળવાખોર વૃત્તિ આ સુકુમારમાં હશે? આશા આપી નીલાની નિરાશા સુકુમાર દૂર કરતો હતો?

‘તું તો લખજે-પહેલાં હું લખું પછી જ.’ નીલા દિલરૂપાને પેટીમાં જ રહેવા દઈ એક આંગળી વડે એનો તાર લેવાયતી હતી. અત્યારથી નીલા તેની દિલરૂપા માટે કાળજી રાખતાં શીખી ગઈ હતી.

સુકુમાર એના માથાના વાળ હાથ વડે સરખા કરતાં કરતાં નીલાને જોતો હતો. એટલામાં નીચેથી મંજુ-ભગતની ખૂમ પડી.

‘સુકુમાર.’ ખૂમ પાછળ ગુસ્સાનું બળ તો જણાતું નહોતું જ. — સુકુમારના બાપુએ ખૂમ પાડી હતી.

‘ચાલો આપણે હવે જઈએ-કદાચ મારા માટે બધાં શોધખોળ કરવા બેસી જશે.’ નીલા સુકુમારને કહેવા લાગી. સુકુમાર માટે નીલા ફરી જવાબદાર બની. આ વખતે તેને દિલરૂપા મળી ગઈ હતી, એટલે દિલરૂપા માટેની એની આશા ફળી ગઈ. એટલે નીલાને સુકુમાર માટે જવાબદારી યાદ આવી.

—દિલરૂપાની આશામાં તે જવાબદારી ભૂલી અને સુકુમાર સાથે ત્રીજે માળ આવી હતી.

બન્ને નીચે આવ્યાં.

‘ચાહ થઈ ગયો છે-તાંડે દુધ ટાટું થઈ ગયું.’ જાણે નીલા માટે, ચાહ હોય અને સુકુમાર માટે દુધ હોય તેમ નીલાના પેલાં કમળામાસી બોલ્યાં.

‘ હું ને નીલા થોડું થોડું દુધ પી લઈશું. ’ સુકુમારે પતાવ્યું.

સુકુમારની બા અત્યારે કાંઈ જ બોલી શકતાં નહોતાં. કમળાની હાજરીને લીધે કદાચ નીલાને ખોટું લાગી જાય તો પણ હવે જો નીલા વધુ વખત અહીં રહેશે તો જરૂર તેઓ નીલાની હાજરીમાં નીલાના હૃદય ઉપર સુકુમારને કાંઈક કહી અને અસર કરશે.

કમળામાસીનું કહણ મ્હોટું આવું કહેતું હતું.

નીલા આ જોઈ શકી હતી. એટલે તે બોલી: ‘ના રે હું તો દુધ પીને જ આવી છું. ’

પણ આ શબ્દો તે સુકુમારને બચાવવા બોલી હતી— છતાંયે સુકુમારને આ શબ્દોથી લાગી આવ્યું. કારણ? પોતાના હૃદય—ભાવને નીલા છૂંદવા મત્ન કરતી હોય તેમ સુકુમારને લાગ્યું.

નીલા તો ખૂબ આલાક છે.

—પણ આ વખતે સુકુમારના બાપુ બોલ્યા... ‘ના. ના. પી લે— સુકુમારને ખોટું લાગશે, અને સુકુમારે નીલુને આ દિલરૂઆ ભેટ આપી?’

—આ બોલાએલા શબ્દોની અસર નીલુના અને સુકુમારના હૃદય ઉપર થઈ—નીલાએ સુકુમાર સામું જોયું—તેણે થોડું દુધ બીજા ખાલામાં પોતાના ખાલામાંથી કાઢીને આપ્યું—અને પછી તે બોલ્યો: ‘બાપુજી, નીલા કહે છે મને દિલરૂઆ આપો—આપને—’: ‘મેં પણ લગ્નની એક ભેટ—એમ કહી એને આપી છે. ’

નીલા દુધ પીતાં, હસતાં રહી ગઈ.

‘તેં બતાવી હશે.’ સુકુમારના બાપુએ અનુમાન કર્યું.

‘હા.’ સુકુમાર બોલ્યો.

આ વખતે કમળામાસી પેલી નીલાના હાથમાંની દિલરૂઆવાળી પેટી જ જોઈ રહ્યાં હતાં. નીલાએ દુધ પી લીધું અને પછી નીલા બોલી: ‘તો હવે હું જઈશ.’

‘આવજો હોં કે.’ નીલાના બાપુ બોલ્યા, સુકુમાર તો કાંઈ જ ન બોલ્યો—નીલાને જતી જોઈ રહ્યો— આશામાં જણે આનંદી બની.

હોય તેમ ઝડપથી નીલા ચાલી જતી હતી... પેલી દિલરખાને લઇને... સીધી જાનીવાસે-પોતાના ઘેર તો ગઇ જ નહિ ને.

નીલાની નિરાશા અદશ્ય થઇ ગઈ હતી. એના મુખ ઉપર પણ હવે આનંદ જણાતો હતો.

‘કેમ તે’ કાંઈ નીલાને ‘આવજે’ કે ‘જજે’ એવુંયે ના કહ્યું?’ નીલાના ગયા પછી તરત જ કમળામાસી બોલ્યાં. એમના શબ્દોમાં પણ તીખી અને તીણી નજર જણાઈ આવી.

‘મરજી.’ દૂકામાં જ પતાવવાની હવે સુકુમારે શરૂઆત કરી.

‘મરજી-ખરજી નહિ ચાલે. સમજ્યો-આમ આટલી છૂટથી પારકાની છોકરીઓ જોડે વાતો કરતાં શરમ નથી આવતી?’ હવે કમળામાસીએ સુકુમારને છૂટો લીધો.

પણ સુકુમાર કાંઈ બોલે તે પહેલાં સુકુમાર-પક્ષી તેના બાપુ બોલ્યા: ‘હવે એમાં તારું શું લૂંટાઈ ગયું-ચૂપચાપ તારું કામ કરને-’

સુકુમાર તો કાંઈ બોલ્યા વગર સીધો નહાવાની ઓરડીમાં જ ચાલ્યો ગયો.

‘પણ અભારથી એ શું?’ કમળામાસી અટક્યાં નહોતાં. એમણે તો નીલા અને સુકુમાર બન્નેને ખૂબ વાતો કરતાં નજર-સમક્ષ જોયાં હતાં-એટલે તેઓ બોલ્યા.

એમના ખાટલામાં જ બેઠેલા હતા!

‘અરે તમને તો કહ્યું ત્યારે તમે જાણ્યું છે. બાકી ત્રીજે માળે પણ વાતો કરતાં હતાં...’ કમળામાસી તો બહુ જ કડક નજર-વાળાં લાગતાં હતાં.

‘તારાથી તો હવે તોખા-વાંચવા દેવું છે કે, નહિ?’ બે હાથે ખરેખર નમસ્કાર કરતાં કરતાં સુકુમારના બાપુ બોલ્યા.!

‘તમે જ એને બગાડી મૂક્યો છે.’ કમળા માસી નહિ જ અટકે?...બહુ જ અકળાઈ ગયાં હતાં. છોને બોલે. જોટલું બોલવું હોય તેટલું.

નલાવાની ઓરડીમાં સુકુમાર તો ઠંડા પાણીના લોટા પોતાના માથે રેડતો હતો. એને તો જાણે પરવા જ નહોતી. પોતાની સગી માતાની દરકાર નહિ રાખે ?

શા માટે ?—નિર્દોષતા હોય છતાંયે હૃદય ચૂંચવા કોઈ વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતાં હોય તો તેમની દરકાર શા માટે ?—

એટલામાં મંદિરે જવાનો વખત થયો હશે. એ ત્રણ પડોશીઓ કમળામાસીને બોલાવવા આવ્યા હતા—ચાહના વાસણને એમને એમ આપી અને પહેરેલે કપડે જ નજીકના મંદિરમાં દર્શન કરવા બધાં ઔરાઓ સાથે તેઓ ‘બસ હવે’ જરા ગુસ્સામાં અધુરું બોલીને ચાલ્યા ગયા.

—કમળામાસી પોતે તો કંટાળી ગયાં હોય તેમ જણાતું હતું—તેઓ ગયાં એટલે મંજુ—ભગતે પણ રામાયણ ઉઘાડ્યું. પોતે તો દર્શન કરી આવ્યા હતા—જ્યારે નીલા સુકુમારને મળવા આવી હતી ત્યારે.

‘લાશ’ આખી ડોહતું ઠંડુ પાણી માથા ઉપર રેડતાં રેડતાં સુકુમાર બોલ્યો...નલાવાની ઓરડીમાં જ.

*

*

*

[૮]

કિશોરીલાલ શેઠ જનનીવાસામાં બહુ ઝડપથી એક ખૂણામાંથી બીજા ખૂણા તરફ દોડાદોડી કરતા હતા ! કદાચ તેઓ નીલાની શોધખોળ પાછળ પડ્યા હોય એવું જ હતું. ‘નીલા’ વગર હવે કદાચ એમનો સુકાએલો ‘ઝવન-કુવારો’ કેમ ભીંજાએલો અને પાણી ઉડાડતો બનાવી શકે એમ નહોતું જ.

સવારમાં જ બજારમાં સીધા કિશોરીલાલ ગયા હતા અને તૈયાર સોનેરી અબ્રખવાળાં બે પાન લીધાં હતા—એમણે એમનું એક પાન ત્યાંને ત્યાં જ એમના ગૌરવશાળી બેસી ગએલા મ્હોઠામાં નાખવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ પાછળથી એકાએક એમના હૃદયમાંથી છૂટી પડેલી પ્રેરણાને લીધે તેઓએ વિચારને ગુલાંટીયું ખવડાવી દીધું અને નક્કી કર્યું કે : ‘નીલા મને પાન ખવડાવશે અને હું નીલાને ખવડાવીશ.’

પાન લઇને ક્યારનાએ તેઓ જનનીવાસે આવ્યા હતા પણ અફસોસ ! નીલા એમને ક્યાંય ન દેખાઇ. એમની મૂંઝવણનો પાર જ ન રહ્યો. નીલા અહીં નહોતી એટલે નહિ પણ પોતાને પાન જલ્દી એ નીલાના હાથે ખાવું હતું તેથી.

વાહ-વાહ કેટલી બધી હૃદય વેદના !

કેમ ? કિશોરીલાલની મૂંઝવણને હૃદયનું દર્દ ન કહી શકાય ?
—એ તો બધું—જવા દો નક્કી કરી લેજો—

એની દિલરૂપા લઇને નીલા દૂરથી આવી પહોંચી...આનંદી એનો ચહેરો જોઇને કિશોરીલાલ એમના ‘તેજસ્વી-કાળા’ મોઢામાં પણ જરા હસ્યા. પણ નીલાને ખબર પડી કે કિશોરીલાલ પોતાના સામું જોઇને હસ્યા—એટલે કાણ જાણે નીલાનો પેલો આનંદ ઉડી ગયો. એની જે વેદના હતી—તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ એની નજર સમક્ષ ઉભું હતું—એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે અને પોતે જે ઓરડામાં બેસતી હતી તે જ ઓરડામાં ‘તે’ એની ભયાનકતા બતાવતું હતું. વેદના જેનાથી વધે તેને શું ભયાનકતા ન કહી શકાય ? બંનેને પછી કિશોરીલાલને—સૂકાએલા ડાયામાં—મોઢામાં પાન વડે લાલી—ભીનાશ લાવવી હોય.

નીલા ત્યાં ઉભી જ ન રહી. એની દિલરૂપા લઇને મકાનમાં ધાખા ઉપર ચાલી ગઇ.

‘હશે.’ કિશોરીલાલ પોતાની જાતને જરા ડાહ્યા—ડમરા થઇને આશ્વાસન આપતા હતા. ‘હજી પરણી તો ગઇ કાલે છે. એટલે શરમ હોય જ ને—હું પણ ગાંડો છું ને કે અત્યારથી એની પાછળ...!’ પોતાની જાતને કલ્પનામાં પણ બેશરમી કહેનાર આ કિશોરીલાલને ‘હું’ અભિનંદન આપ્યા વગર નહિ જ રહું. નીલા તેમને પરણી હતી કે તેઓ નીલાને પરણ્યા હતા. તે બદલ તેઓ જરા જીકું બોલી ગયા એટલે ન છૂટકે, ‘હું’ મારા અભિનંદન પાછા ખેંચી લઇશ તો કિશોરીલાલને આશ્ચર્ય નહિ થાય કે નહિ થાય લગીરે હૃદય—વેદના. કારણ કે પોતાના શબ્દોમાં જીકાપણું છે કે સાચાપણું તે બધું જોવાને માટે તેઓ તાત્કાલિક તો હાજર નહોતા જ. એમના તરંગોમાંથી જ્યારે વછૂટશે અને કદાચ જીવનની છેલ્લી પથારીએ પડ્યા હશે ત્યારે કદાચ એમને—હૃદયમાં સાચું દુઃખ થશે—એ વખતે ‘હું’ તેમને જરૂર અભિનંદન આપવાનો જ...પણ ભાવિનો તે વળી શો ભરોસો !

કિશોરીલાલની લાલસા ફેરવાશે કે કેમ તેની કેને ખબર? હશે! કિશોરીલાલને ભગવાન ડાહી બુદ્ધિ આપે!...અરે પણ આ તો ઉધે રસ્તે ચઢ્યો...કિશોરીલાલ-અલખત-કિશોરીલાલ ગાંડા નહોતા જ, પછી-ભગવાનને ડાહી બુદ્ધિ આપવાનું પણ મન ક્યાંથી થાય?

નીલાને તેઓએ પરાણે ફક્ત અત્યારે તો પોતાની નજરમાંથી જ દૂર થવા દીધી. નીલા ધાખા ઉપર આવી.

ઘડી પહેલાંની આનંદી નીલા બદલાઈ ગઈ-નીલા નિરાશ બની ગઈ. એણે દિલરૂબાની પેટી ખોલી. દિલરૂબા મેળવ્યે તો હજી તેને પૂરો અડધો કલાક પણ નહોતો થયો...દિલરૂબાને બહાર કાઢી...અને દિલરૂબા શી રીતે બળવવી તેની નીલાને ખબર નહોતી. છતાંયે બેત્રણ એની કેમળ અંગુલીઓવડે એ દિલરૂબાના તારમાંથી પણ નીલાએ પોતાની નિરાશા-વેદના પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન આદર્યો! દિલરૂબાનો ગજ એણે પેટીમાં જ રહેવા દીધો.

—પણ નીલા તેની દિલરૂબામાં મસ્ત બને એ પહેલાં એની સાસુજીની નીચેથી ખૂમ પડી-‘નીલા.’

નીલાએ એક નિસાસો નાખ્યો. પોતે દિલરૂબા ન બળવી શકી માટે? પોતાની હૃદય-વેદના પ્રગટ ન કરી શકી માટે? પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર ‘કાઈએ’ હાથ ઉઠાવ્યો હશે માટે?

ન છૂટકે નીલા ઉભી થઈ. દિલરૂબાને ત્યાં પડી રહેવા નહોતી દીધી. પાછી હતી તેમ એને પેટીમાં મૂકી દીધી-પેટી બંધ કરી. અને પછી-‘સુ...કુ...મા...ર’ એટલું વેદના સહીત બોલતાં બોલતાં તે નીચે આવવા-સાસુજી પાસે આવવા લાગી...પણ આવી દશામાં નીલા સાસુજીને ઉત્તર આપી શકી નહોતી...એટલે તરત જ થોડી-વારના અંતરે બીજી ખૂમ પડી ‘નીલા-વહુ’...શું સાસુજીનો હેતુભાવ ઉછળી પડ્યો! પણ ના-પરાણે જાણે ‘વહુ’ શબ્દ બોલતાં હોય-નીલાની જાણે મશ્કરી કરી ગુસ્સાથી બોલાવતાં હોય તેમ એમના શબ્દો ઉપરથી લાગ્યું.

‘આવી’ કહી નીલા નીચે આવતી જ હતી. કોણ જાણે નીલાના શબ્દોમાંથી ગુસ્સો અહીં જ પીગળી જતો હતો.—એ બળવાખોર કેમ નથી બનતી? પણ તેના કોમળ-હૃદયમાં કંઈજ નહિ થઈ શકે અને કદાચ નીલા દુઃખી થાય. ના રે ના નીલાને સુકુમાર છે. દિલરૂપા છે. પછી તે ક્યાંથી દુઃખી થાય? નીલા દુઃખી નથી જ થવાની!

વચ્ચે માળ થઈને નીચે જવાનું હતું. ત્યાં નીલાએ ફરી કિશોરીલાલ જોયા—પણ નીલા તેમના સામું જોયા વગર વચ્ચે માળથી સીધી દિલરૂપાની પેટી લઈને જ નીચે ચાલી આવી. સીધી દિલરૂપા સાથે જ એનાં સાસુ સમક્ષ!

એનાં સાસુએ નીલાના હાથમાં આવી લાંબી પેટી જોઈ એટલે રહેજસ્તાજ સ્વભાવે જ પૂછ્યું : ‘આમાં શું છે?’

નીલા રહેજ હસી પડી—દિલરૂપા અને સુકુમારની યાદથી—અને ‘ઉમા રહો હું મારા ઘેર ટૂંકમાં મૂકી અને આવું છું.’ પાછી નીલા આનંદી બની ગઈ?

સાસુજીને શું કામ હતું તે જાણ્યા વગર અને સાસુજીએ પૂછ્યું તેનો ઉત્તર આપ્યા વગર નીલા ત્યાંથી પોતાના મકાન તરફ ગઈ...દોડી.

પણ નીલાને તો જવાનું તો ધર્મપત્નીના મકાન આગળથી જ ને. ત્યાં આગળ થઈને જતાં જતાં નીલાએ એ મકાનમાં નજર નાખી હતી. સુકુમાર તે વખતે ખાટલા ઉપર બેસી માથાના લાંબા વાળ ઠીક કરતો હતો. ‘કુમાર’ નીલા ધીમેથી બોલીને ચાલી ગઈ. સુકુમારનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું—રહેજ હસ્યો અને પછી પોતાના વાળ ઠીક કરવામાં જ પડ્યો.

—સુકુમારના હાસ્ય પાછળ કોઈ ઈચ્છા નહોતી પોતાને લીધે નીલાનો નિરાશા દૂર થઈ અને નીલા—આશામય—કંઈક આનંદી બની માટે સુકુમાર હસ્યો હતો.

પોતાના ઘરમાં નીલાએ નહિ જ આવવાનું નક્કી કર્યું હતું, પણ દિલ્લિયાને માટે-પોતાનો જે પેલો 'પટારો' હતો તે હજુ જનીવાસે નહીં આવેલો એટલે એમાં પોતાની દિલ્લિયા મૂકવા તે આવી હતી. એણે શું એમ નક્કી કર્યું હશે કે દિલ્લિયા હવે સાસરે જ બજાવીશું? કદાચ એમ પણ હોય-કેમ? આજે તો જવાનું હતું. જાન પાછી આવી તેવી જવાની હતી. નીલાને લઈને જ હોં કે.

નીલાને આમ આનંદમાં આવેલી જોઈ એના બાપુ ચલમ ફૂંકતા હતા. તે જરા હસ્યા. ભાનુ તો પેલી 'રીસ્ટ-વોચ'ને ચાવી આપતો હતો. પણ કેમ? હજુ પણ તે તો ચાવી આપ્યા જ કરે છે. ઓહ! રીસ્ટ-વોચની કમાન છટકી ગયેલી હતી.

પણ નીલાનું ધ્યાન તો આ બધામાંથી કોઈની તરફ નહોતું જ. પોતાના પેલા 'પટારો' તરફ ચાલી ગઈ. પૂજા-પાઠવાળા-પેલા ચોરડામાં જ. પટારો-ટ્રંક પોતાની પાસેની કુંચી વડે ખોલ્યો. પોતાને કુંચીઓ-તેનાં સાસુજીએ આપેલી હતી.-અને પટારામાં મોટી ટ્રંકમાં પોતાની દિલ્લિયાને બહુ બહુ સાચવીને ગોઠવી દીધી. પછી ટ્રંક બંધ કરી તાણુ લગાવ્યું-છેલ્લે છેલ્લે પણ એક નજર નાખી-એ ટ્રંક તરફ-અને પછી દોડી-ના ના-ચાલી-ધીમે જ પગલે-જનીવાસા તરફ-એ કોઈની જોડે ન ખોલી-નહીં એના બાપુ જોડે કે નહિ એની બા જોડે-ચગર એના ભાનુભાઈ જોડે-અરે નજર સુધાં પણ નહોતી નાખીને.

એનાં બા-બાપુએ એમની જાતે આશ્વાસન મેળવ્યું. 'હશે-આનંદમાં આવી લાગી છે-ભલે કાંઈ ન ખોલી-જલ્દી-જલ્દી એને જવાનું મન થયું હશે.'

બીજાઓના હૃદય સુધી પહોંચવાની જ્યાં સુધી શક્તિ ન હોય ત્યાં સુધી અનુમાન ન જ કરવું એ વધારે સાહે નથી?

ધીમેથી જતી વખતે નીલા કુમારના મકાન પાસે ઉભી રહી. આ વખતે તેણે સુકુમારને બૂમ પાડી બોલાવ્યો નહિ.

સુકુમાર તે વખતે એના વિશાળ શરીર ઉપર પોતાનો એક હાથ ખાસ કરીને ખીજા હાથના સ્નાયુ ઉપર ફેરવતો હતો.

પોતાના શરીર માટેનું સુકુમારનું અભિમાન આમાં જણાતું હતું નહિ ?

તેણે ઓચિંતાના તરત જ નીલા સામું જોયું ધીમેથી થોડું જ હસતાં નીલા બોલી: ‘પછી બા બોલ્યા હતાં ને?’

નીલા જાણે પોતાનામાં સચોટતા છે જ એ પ્રમાણે પૂછતી હતી, એના શબ્દોમાં સુકુમાર માટેની એની કાળજી પણ જણાતી હતી.

‘તું મારી દરકાર રાખવા પ્રયત્ન કરે છે ? પહેલાં નીલા બહાર દૂર બનવી જોઈએ.’ સુકુમાર મકાનમાં આંટા લગાવતાં લગાવતાં બોલ્યો.

‘હું જઈશ મારી સાસુ બોલાવે છે.’ નીલા આનંદી બની.

‘ના ના.’ પોતાની સાસુ ઉપર જાણે નીલા કટાક્ષ ફેંકતી હોય તેમ નીલા જનીવાસે સાસુ પાસે આવી. ખડે પગે જાણે હાજર ન થઈ હોય. ‘કોનો પેટી હતી?’ નીલાના પેલા સાસુજીએ ખબર લેવા માંડી. એટલું પણ તેઓ હજી સમજી શક્યાં નહોતાં, કે કદાચ લગ્નની કાંઈની ભેટ હશે. નીલા માટેની ખબરદારીને લીધે બોલાયેલા શબ્દોની અસર નીલા ઉપર તરત થઈ. નીલાનો પેલો આનંદ ઉડી ગયો. ‘મને ભેટ મળેલી છે.’ ન છુટકે ગંભીર બની નીલાએ -ભેટ મળેલી છે. એમ આ ખીજાઓના ઉપર ખૂની નજરથી જોનારને કહ્યું.

‘સાર-જો નીલા-અહીં બધાં વડીલો જે આવેલાં છે-તે બધાંને પગે લાગો.’ શાખાશ છે આ સાસુજીને. ઘડીમાં ગુસ્સે થઈ-ઘડીમાં નીલા ઉપર પાછાં ભાવનામયી બની ગયાં. એમની અક્ષત્રમાં કાણુ કહે છે ચંત્રવાદ નથી? એક સરખી ભાવના વગરની વૃત્તિને પ્રેમ કેમ કહી શકાય ?

-નીલાએ આ સાંભળ્યું-અને જાણે નીલાને લાગ્યું કે પોતાના

હોંશકોશ ઉડી ગયા... પોતાનું જ્યાં દિલ નથી ત્યાં પરાણે કેમ જઈ શકાય? છતાંએ નીલાને જવું પડ્યું. પોતાનો માથા ઉપરનો સાલ્લો નીલા જરા આગળ લાવી-લાજ કાઢવા ખાતર? મ્હોટાઓની આમન્યા સાચવવા માટે?

ના...ના...ના પોતાના હૃદયની વેદના કોઈ જોઈ ન જાય તેટલા જ માટે. !

—નીલા એક પછી એક વડીલોને પગે લાગી. ! આ વખતે લાજ પાછળ છૂપાએલી એની આંખોમાં બીચારાં અશ્રુઓ આવ્યાં હતાં.—પણ આ તો કોઈ જોઈ શક્યું નહોતું—નહિતર શું આ વડીલોમાંથી કોઈને પણ દયા ન આવત? એકલી નીલા આ દર્દ અનુભવી રહી હતી.

એની વેદના એના હૃદયમાં જ દબાએલી રહેશે? ‘ના. ના, ના. સુકુમાર છે—દિલરૂપા છે—પછી શો વાંધો?’

‘અગિયાર વાગે સ્પેશીયલો બોલાવી છે ને?’ કિશોરીલાલ શેઠ શહેરમાં જવાની તૈયારી કરતા હતા—એટલે તેઓ તેમની માતૃશ્રી—ધરડા—વૃદ્ધ બુદ્ધિવાળાં માતૃશ્રીને પૂછવા આવ્યા...પણ એમના બોલમાં જરા ભૂલ થઈ ગઈ હતી. ‘સ્પેશીયલો’ માં ‘ચાહની કડક મીઠી સ્પેશીયલો’ સમજવી કે ‘સ્પેશીઅલ સિગારેટ’ જે હમણાં બહાર પડી છે તે સમજવી તે જરા મારા માટે અઘરું થઈ પડ્યું. અરે મારી તે વખતે હાજરી જ નહોતી. હું તો કલ્પનામાં તરંગે દોડ્યો છું—મૂકો એ વાતને આગળ ચાલીએ.

‘હા તને ઠીક લાગે તેમ ! કિશોરીલાલના માતૃશ્રીએ કિશોરીલાલના સૂક્ષ્ણ દેહની સૂક્ષ્ણ બુદ્ધિ ઉપર વાત મૂકી દીધી. જોઈશું હવે કિશોરીલાલ ‘કડક મીઠી ચાહ’ લાવે છે કે ‘સ્પેશીઅલ સિગારેટ’ ના ડબ્બા !

નીલા બધાને આ વખતે પગે લાગતી હતી. તેના તરફ જરા સ્નેહ તીરછો નજર નાખી કિશોરીલાલ શેઠ ચાલ્યા મધ્ય.

ઓહ ! આ તો ચાર ભાડે ફરતી સ્પેશીયલ મોટરો હતી. કિશોરીલાલ શેઠના માતૃશ્રી બધાને મોટરોમાં બેસી જવાનો હુકમ કરતાં હતાં. પાડોશીઓનું કેટલુંક નહાનું-મોટું સહકુટુંબીઓ સાથેનું ટોળું આળુબાળુ ખડે પગે છેલ્લાં છેલ્લાં પણ ‘વર-કન્યા’ જેવા ત્યાં ઉભા હતાં...નીલા ?

‘છેલ્લી વખત પણ ‘સુકુમારને મલું’ એવું નક્કી કરીને નીલા સુકુમાર પાસે જતી હતી. એના ધીમા ભરાતા પગલામાં આ વખતે ખૂબ જ નિરાશા-ખૂબ જ વેદના જણાતી હતી.

બીચારી નીલા !

‘સુકુમાર હું જઈશ.’ સુકુમાર નીલાની રાહ જ નેતો પોતાના મકાન બહાર ઉભો હતો. અને જાણે ખાત્રી જ હોય તેમ તે નીલાને નેતા નેતાં જ. નીલાના શબ્દો સુકુમારે નહિ સાંભળ્યા હોય ?

‘એમાં રહે છે ? ગાંડી-એવું નહિ કરવાનું ચાલ. બહાદુર નથી બનવું ?’ નીલાની આંખમાં નીલા જ્યારે સુકુમારને પોતાની જવાની વાત કરતી હતી ત્યારે આંસુ આવ્યાં હતાં એટલે સુકુમારે નીલાને બીજું કાંઈ કહેતાં પહેલાં તરતજ તેનું રડવાનું કારણ...ના રે ના તેને હિંમત આપી. આશ્વાસન આપ્યું. આશ્વાસન અને હિંમત આપવા પ્રયત્નો જ કર્યા.

‘તને હું જરૂર પત્ર લખીશ હોં.’ નીલા જાણે સુકુમારની બની ગઈ હોય તેમ બોલતી હતી. નહિ ? પણ ના. એવું નહોતું- પોતે કાગળ લખશે એમ કહી અને તે સુકુમાર પાસે આશા માંગતી હતી. જાણે કે પત્ર દ્વારા આશ્વાસનની—

‘દિલરૂબા રોજ બજાવજે-મને પત્રો લખજે. પણ છે શું ? હવે રડવાનું નહિ હોં કે-ચાલ પ્રતિજ્ઞા લઈ લે...અને...મને પગે લાગી જા.’ હસાવવા માટે સુકુમાર આવું બોલ્યો નહોતો-એના હૃદયની પ્રેરણાથી આવું બોલી શક્યો હતો.

નીલા આ વખતે સહેજ હસી. સુકુમારની વધૂ નજીકની બની

ગઇ...સાચેસાચ નીલા સુકુમારને પગે લાગી !

હૃદયથી થએલી માગણી કદાપી નિષ્ફળ નથી જતી.

આ વખતે આળ્હુઆળ્હુ કોઈ ઉભું તો નહોતું જ. પરંતુ જો કોઈ હોત તો શંકા-સમાધાન તેઓનું કેવી રીતે થાત તેની મને મૂંઝવણ ઉભી થાય છે-હશે જવા દો તે વાત.

નીલાના બા-બાપુ-સાથે કમળામાસી અને મંજુ-ભગત નીલાના ઘરમાંથી સાથે જ બહાર નીકળ્યાં અને તેજ વખતે નીલા પણ સુકુમારની સાથે સાથે પેલી સ્પેશીયલો તરફ જતો હતો.

—અવા ભાડે ફરતી કામચલાઉ સ્પેશીયલોમાં બેસી તો ગયા- અને મોટરવાળા ડ્રાઇવરોએ પૂમ-પૂમ કરીને બધાને ચેતવણી પણ આપી દીધી કે અમે હવે નીલાને લઈને ભાગી જઈએ છીએ.

મોટરો ઉપડતી હતી તે વખતે પણ—

છેલ્લે છેલ્લે નીલાએ સુકુમાર ઉભો હતો તે ટોળાં તરફ જ... ‘આવજો’ કહીને હાથ બતલાવ્યો...સાચા હૃદયની ભાવના આ દર્શનમાં પણ જણાતી હતી.

‘તે ટોળા તરફ જ ફક્ત તેણે આવું વર્તન કર્યું’...એ જરૂર કંઈક અજાણ્યું જેવું તો લાગે છે...આળ્હુઆળ્હુ બીજા નવ-દશ-બાર નાના નાના અને મ્હોટાં મ્હોટાં ટોળાંઓ ઉભેલાં હતાં-પણ તે તરફ નીલાએ જરાએ લાગણી ન બતાવી.

લાગણી પ્રદર્શિત ક્યાંથી થઈ શકે ? હૃદયની ભાવના વગરની લાગણી ઝટ પકડાઈ જાય...પણ એવી ખોટી ભાવના પણ નીલાએ શા માટે ન બતાવી ?

—નીલા બીચારી વેદના અનુભવતી હતી માટે જ.

એક પછી એક મોટરો બહુ જ ઝડપથી ઉપડી ગઇ. સુકુમાર તો જોઈ જ રહ્યો...નીલાના બા-બાપુ બધાં હવે તો ઘેર, પોતાના ઘર તરફ જતા હતા. ઘેર પણ આવ્યા. નીલાના બા બોલવા લાગ્યા: ‘એક તો એ ચિંતા ગઇ-હવે આ ભાનુને કિશોરીલાલ નોકરી અપાવી દે તો પતે.’

—આ શબ્દોમાં તો એવું કાંઈ જણાતું હતું કે જાણે પૂત્રીના કોઈ પણ હિસાબે લગ્ન, ભલે પછી વેચીને પણ કરી નાખવા અને ત્યાર પછી પણ પોતાને કોઈ બીજો લાભ મળતો હોય તો તે ન જ છોડવો—ક્યાં છે આમાં લગ્ન પાછળની સાચી ભાવના?

—આજના સમાજમાં કાંઈ સંસ્કારો કૂદકે ને ભૂસ્કે ખોટા બચુગા કૂકવાથી નથી આવી જવાના.

મૂકોને એ વાતને. આ નીલાનું પ્રકરણ તો પૂરું કરવા દો.

‘નાહક તેજ ના પાડી. હું તો જનમાં જ રવાના કરી દેત.... કિશોરીલાલ પણ કહેતાં હતાં કે, બાનુને મોકલો. એનું હું ઠેકાણું પાડી દઈશ...પણ તને...’ નીલાના બાપુ આગળ ન બોલી શક્યા. એનું પણ કારણ? અરે પણ નીલાના બાપુને યાદ આવ્યું કે પોતે નીલાની બાને પહેલી જ વખત આ વાત કહે છે એટલે પોતે એક સામટી બે ત્રણ ભૂલો એમના શબ્દોમાં કરી નાખી તે બદલ તેમના પસ્તાવા રૂપે તેઓ આગળ નહિ બોલ્યાં હોય.

ચાલો પત્યું હવે.

પણ સુકુમાર?

ધીમા પગલે સુકુમાર ઘરમાં આવ્યો હતો—ઘરમાં આમ—તેમ ખૂબ આંટા લગાવ્યા પણ તેને કાંઈ જ ગમ્યું નહિ. એટલે પોતે રોજ જ્યાં રાત્રે સૂતો હતો—આગલે દિવસે રાત્રે જ્યાં તેણે દિલરૂબા બળવી હતી ત્યાં તે ગયો...પોતાને સાથી નથી ગમતું? સુકુમારના હૃદયમાં આવો એક પ્રશ્ન નહિ ખડો થયો હોય?—એના હૃદયમાં મડમચલ ઉપડી હશે?

‘નીલા ગઈ. મારી દિલરૂબા લઈને જ ચાલી ગઈ. હવે હું? નીલાના તે શહેરમાં જ બસવા જઉં તો? ત્યાં પણ કોણેજ તો હશેજ—હશે જ...છે—છે—કેમ પેલા બધાં દોસ્તદારો પણ ત્યાં છે. ...જરૂર જઈશ—બીચારી નીલાનું ત્યાં કોણ?—પણ મારી દિલરૂબા કે ને?...અરે પણ દિલરૂબામાં તો કદાચ તે તેની વેદના ઉતારવા

પ્રયત્ન કરશે...એટલે એ તો કદાચ વધારે દુઃખી થવાની...તો હું જઈશ-જઈશ-જઈશ. પણ બા ? બા મને બોલવાની જ...ગમે તેમ કરીશ. બીચારી નીલા શા માટે દુઃખી થાય ? નીલાનું કાણુ ? કિશોરીલાલ ! નીલાની વેદના જ તે છે પછી એ શું કરી શકશે ? ...બીચારીને વધારે હેરાન કરશે...પણ મારે શું ?...એને-નીલાને સગો ભાઈ ભાનુ છે-એ કેમ એની વેદના જોઈ રહ્યો હશે ? નીલાએ તેને કાંઈ નહિ કહ્યું ? પણ નીલા મારી પાસે શા માટે આવી ? તો એ બીચારી શું કહે ? એનું કાણુ ? મારી દિલરૂબા-અને હું એને આનંદી નહિ બનાવી શકીએ ? જઈશ-જઈશ...

ભલેને સુકુમાર તરંગે ચઢે. મૂકા હવે મને !

પેલી સ્પેશીયલો ? સૌથી પહેલો મોટર ભાગી ગઈ હતી. તેમાં 'વર-વહુ' બેઠા હતા. કિશોરીલાલ અને નીલા પોતે—નીલાને ભલે ન ગમતું હોય પણ તેને પરાણે કિશોરલાલની સાથે જ બેસવું પડ્યું હતું. વળી કિશોરીલાલ ? જાણે નીલાની સોડમાં નજીકને નજીક આવતાં ના હોય તેમ-જરા મોટર આગળ વધે-એ પ્રમાણે કૂદી કૂદીને નીલા ઉપર પડવા જતાં-જાણે કે મોટરનો ધક્કો ના લાગતો હોય ! મૂંગી નીલા શું કરતી હશે ? આંસુ સારતી હશે ? કિશોરીલાલને શ્રેય દેતી હશે ?

ના રે ના, એ તો વિચારમાં પડી હતી.

હું સાસરે જઈશ. ત્યાં શું કરવાની ? પૈસાદાર છે. મારે શું કામ કરવાનું ? એકલી દિલરૂબા બચ્ચીશ. સુકુમારને પછી તરતજ ભલેને એના ગામમાં બેઠો. ખબર પડી જ જવાની...એને શું ? એ તો સહેજ જલાલને લીધે નજીકનો પાડોશી એટલે એણે મને દિલરૂબા આપી ! કાંઈ નહિ, હું દિલરૂબા જ બચ્ચીશ કરીશ. પણ કિશોરીલાલ ? નીલા ચમકી. હવે તેને ખબર પડી કે કિશોરીલાલ કૂદી કૂદીને જાણે પોતાના ઉપર જ ન આવતા હોય ! બીચારી નીલા...એની વેદના કવી રીતે પ્રગટ કરે ? એનું કાણુ ?

ભરેલી મોટર વચ્ચે નીલા રડી પડી. એના ધૂમટામાં જ. પણ એના આંસુ...કાણુ લૂંછે ?...એની જાતે લૂછવા માંડ્યા...અધાં જોઈ જ રહ્યા.

એક વયોવૃદ્ધ લાલ રંગની મ્હોટી પાધડી પહેરીને અહીં બેઠા હતા, ત્યારે એમના મ્હોઠાના દાંત...અરે બોખા જ લાગ્યા...એમણે એમના દાંતની લગારે દરકાર જ નહિ રાખી હોય ?

‘એમાં ગાંડી રડે છે ? હોય, લગ્ન કેને નથી આવતાં ? મા-બાપથી છૂટા પણ પડવું પડે...’

આમનામાં હૃદય સમજવાની જરાયે અશ્કત નથી. છતાં શા માટે પેલાં સુકોમળ હૃદય ઉપર અણુસમણુ વાકયો કાઢી વેદના વધારે લાવતાં હશે ?

અશ્કલમંદુઓને ક્યાંથી તે બાબત સમજ પડે ?

—નીલા ચૂપ જ રહી હતી. કાંઈ ન બોલી ? બીજા એક...આ મોટરમાં તો ખાસ કરીને બધાં બેરાઓ જ બેઠેલા હતા. પેલાં વયોવૃદ્ધ કિશોરીલાલના ખાસ નજીકના જણાયા.

તેઓ ડ્રાઈવર પાસે જ બેઠેલાં હતાં. એમની એટલી જ કિંમત ? પણ ના. ના. એમને આગળ બેસવામાં ખૂબ મજા પડી હશે—ગમે તે હો. બેરાંઓની આ ભરેલી મોટરમાંથી એક પછી એક—ના. ના. બધા સામટા જ બોલી ઉઠ્યા : ‘ગાંડી રડ નહિ. અમે બધાં પણ પરણેલા છીએ—અમેય પણ મા-બાપને મૂકીને આવ્યાં છીએ—અમને ઠીક લાગ્યું હશે—એમાં શું ? સંસાર છે—દુઃખ થાય તો સહન કરવાનું—બીજું શું ?’

—અંદર અંદર જાણે તેઓ બોલતાં હોય તેમ લાગ્યું—નીલાને મજા ન આવી ? ના. નીલા તો ‘સુકુમાર’ ને યાદ પાછો યાદ કરતી હશે. —નીલાને તે કાંઈ જીવન છે ? ઘડીમાં સુકુમાર યાદ કરે છે—ઘડીમાં દિલરૂબા સંભાળે છે—અને પછી આનંદમાં આવી જાય છે—વળી એના કલ્પનાવાદમાં ચઢે છે અને એનું આનંદી વાતાવરણ જાણે નાસી જતું હોય તેમ પાછું પોતાને ફરીને વેદનામાં પડવું પડે છે—

ખાડા-ટેકરાઓ ફૂદતી ફૂદતી આ મોટર એક તદ્દન નવાજ શહેરમાં આવી—એટલે કાંઈ હમણાં જ અંધાર્ધ અને જાહેરમાં નહોતું આવ્યું—આ તો કિશોરીલાલ શેઠનું મકાન—અંગલાવાળું શહેર આવ્યું.

[૯]

સોશાયોનો તો જાણે ધરમાં જોડો જ નહોતો—મત્રમત્ર જેવી તો મખમલની ગાદી હતી. સફેદ ચૂના જેવાં તો ધરમાં આરીસાઓ હતા... ઝુમ્મરોના ઝુમખાઓ તો જાણે હમણાં જ તૂટી પડવાનાં. —ઇલેક્ટ્રીક-વીજળીના દીવાઓ તો દહાડે—ખરે ખપોરે પણ ભપકા-અંધ સળગતા હતા.... શુ—તેજ—તેજ—તેજ. !

ધીમા ડગલે કિશોરીલાલ એમના અંગલામાં નીલા સાથે ચાલતા ચાલતા સીધા મોટરમાંથી જ ઉતરીને આવતા હતા—ધીમું ના ચાલે તો કરે શું ? નીલા ધીમે ચાલતી હતી—અને તેમને નીલા સાથે જ ન ઘૂટકે ચાલવું પડતું હતું. એમનું ચાલત તો નીલાને હસડીને લઈ જત... નહિ ?

કિશોરીલાલના બા-માતૃશ્રી ક્યારના ઓવારણાં કેવા મોટરમાંથી ઉઠીને દોડતાં અંગલામાં જઈ ઉભા હતા.

‘ વહુ-બેટા સૌભાગ્યવાન—અખંડ સૌભાગ્યવાન રહો. ’—આવું કેવું ? નીલા એમની વહુ કે બેટી ? એમના પેલાં કિશોરીલાલને કેમ ન કહ્યું : કે ‘ વર-બેટા ’ !

જેવી જેની રીત—જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરે. વ્યવસ્થિત સમાજની આ તો એક વ્યવસ્થિત રીત હશે.

સફેદ દૂધ જેવી મેલી ગાદી ઉપર બધા આવીને...કેમ? એ ગાદી સફેદ દૂધ જેવી તો હતી જ. પણ બધાના જમીન ખેતરીને ચાલ્યા આવેલાં પગલાં તેના ઉપર પડ્યા હતા—એટલે તે ઝટપટ—જલ્દી મેલીખમ થઈ ગઈ. કોઈ નવી જ વ્યક્તિ હવે કદાચ અહીં આવે તો સૌ કોઈને વિચાર કરવા બેસવું પડે, કારણ કે આવનાર વ્યક્તિ કદાચ એમ જ કહી દે: ‘આ ગાદી ધાંચીને ત્યાં ધોવડાવીને નથી લાવ્યા ને?’

ધોખીને ત્યાં ધોવડાવેલ ચાદરવાળી ગાદીને જ ધાંચીને ઘેર ધોવડાવેલી કહેનાર નહિ પડ્યા હોય?

સિવાય હું એકલો જ.

મૂકો એ વાતને—આપણે પણ કિશોરીલાલના પાન-સોપારીમાં ભાગ પડાવીએ જરા આનંદ તો આવશે જ.

વીજળીના દીવાઓને ધોળે દહાડે ઝાંખા કરી મૂકે એવા ચોકખા ચાંદીના ત્રણ ચાર થાળ આવ્યા—આ તો નીલાનું ઘર નહોતું—કિશોરીલાલ શેઠનું ઘર હતું—એ કેમ જૂલાય?

ઘેર ઘેર જુદા જુદા રંગ એમાં શું?

—નીલા?—પણ નીલા ક્યાં?

નીલા મકાનમાં—હવે તો આને બંગલો કહ્યા વગર છૂટકો જ નથી. નીલા બંગલામાં એક તદ્દન આધુનિક સાધનોની સંપૂર્ણતા લગીરે લગીરે સાચવતાં ઓરડામાં બેઠી હતી. એની આજુબાજુ કેટલેક ભાગે પ્રૌઢાઓ—અને વૃદ્ધાઓ વધારે પ્રમાણમાં જણાતી હતી. ત્રણ ચાર નાની બાળાઓ એક ખૂણામાં ‘ઘર-ઘર’ રમવા મંડી ગઈ હતી. કેમ? આ તો લક્ષ પ્રસંગ એટલે મીઠાઈઓના ટોપલે—ટોપલા આવેલા હતા—એમાંથી કેટલાક મિઠાઈઓના નમૂના આ બાળાઓને ખાવા માટે મળેલા હતા—પણ તેઓ ખાવાનો વિચાર જ નહિ કરતા હોય? બીચારાં કેવી સમાનતા જળવે છે—ઘર ઘર રમે છે! નીલા એકી નજરે તે બધા બાળકોને જોઈ રહી હતી. નીલાને પણ

એમની સાથે રમવાનું મન નહિ થયું હોયને ? આનંદી વાતાવરણ જોઈને કોને ઇર્ષા- ના. ના. ઇર્ષા કેમ કહેવાય ? એવા વાતાવરણમાં પણ દાખલ થવું નહિ ગમતું હોય ?

ભાગ્યે જ એવાં કોઈ મૂર્ખ હોય. આ બંગલામાં નીલા લગભગ એના સાસુજી સિવાય માલિક ન ગણી શકાય ? નોકરોનો અહીં ખાસ તોટો જ નહોતો. પાણીનું પવાણું તમે માગો તો તમારી પાસે ભરેલાં પાણીનો લોટો જ લાવી આપે-પાણી માગીએ ત્યારે દુધ તો કોઈ જગ્યાએ કોઈ આપતું નથી.

—એટલે હવે નીલાને અહીં કામ તો કરવાનું જ નહોતું. એથી નીલાને જાણે મનમાં રહેજ સંતોષ થયો હતો. ના. ના. ના. સંતોષ નહિ. એને હૃદયદુઃખ હતું એટલે કદાચ તે કદાચ તે કામ કરી જ ન શકે. એસી રહેવાનું જ તેને મન થાય પણ નીલા તો પણ આળાઓમાં જ રસ લેતી બની જશે એમ લાગતું હતું.

નીલાની આગળ એક મીઠાઈથી ભરપૂર ચકચકતા-કાચની બનાવેલી રકાબી આવીને પડી હતી. તેની નીલાને હજી સુધી ખબર જ નહોતી. પાસે બેઠેલાં એકાદ સ્ત્રી-પાત્રે નીલાને તેની યાદ આપી —‘આ ક્યારની તમારે માટે મિઠાઈ આવીને પડી છે !’

ભાગ્યે જ પાંચ મિનિટ પહેલાં તે આવી હશે-છતાં ‘ક્યારની’ એમ તે સ્ત્રીપાત્ર બોલી ગયું. એમના આવા શબ્દોમાં એમનું માનસ જણાઈ આવે છે.

તેઓ કોઈ સાધારણ કુટુંબની વ્યક્તિ જણાતાં હતાં-એટલે અગર ગમે તે હો, તેમની નજર પણ મિઠાઈ આવ્યા માટે તત્તપાપડ મની ગઈ હતી. નીલાને તેઓએ આવું કહ્યું એટલે ચાલક નીલા એ વાત સૂઝ્યાં સમજી ગઈ હોય તેમ બોલી: ‘તમે પણ આવને-આટલી બધી મિઠાઈ ઓછી જ હું ખાઈ શકવાની હતી-’ પોતાની અશક્તિ નીલા નહોતી જ બતાવતી...પણ નીલા પેલી સ્ત્રીનું માનસ સમજીને આવું બોલી હશે ?

ના રે ના. એનું ધ્યાન પેલાં બાળકોમાં હતું અને—અને એના સહેજ સરખાં દુઃખનું મિશ્રણ એટલે નીલા આવું બોલી હતી, અગર પછી એની ભાવનાએ—તેના સંસ્કારને લીધે તે આવું બોલી હોય.

ભાવનાશાળી વ્યક્તિ પોતે એમ જાણી શક્તી નહિ હોય કે ‘હું સામાનું હૃદય સમજી શકું છું ?’

સંભાવનામાં જ આપું જીવન જીણાય છે, ચાલો આપણે આગળ જાણે એમાં શું ?

—આખો દિવસ ધમાલ ચાલી અને છેવટે આ દિવસ પૂરો થઈ ગયો.

*

અંધા ધમાલ પત્યા પછી સાંજના એક દિવસ હતું આઠ પણ નહોતાં વાગ્યા અને ઘોતિયાની પાટલીને સરખી સીધી કરતાં કિશોરી-લાલ બંગલામાં આંટા લગાવી રહ્યા હતા. એમની પૂજ્ય-માતૃશ્રીએ ખાસ જુદા જ રાખેલા શયનગૃહમાં તૈયારીઓ આદરી દીધી હતી.

—મૂંગા મોઢે નીલા આ બધું જોઈ રહી હતી...થોડીવારે નીલાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો...એ જાણે જાણતી જ હોય કે આ બધાં પૂજ્ય માતૃશ્રીના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ જવાના છે તેવી રીતે તેણે નિશ્વાસ મૂક્યો હતો.

નીલા ઉભી થઈ. એની દિલ્લખાને એણે ક્યારનીએ દંકમાંથી કાઢી હતી...ઘરમાં આ ત્રણ સિવાય નજીકનાં બંગલામાં રહેતાં બાળકો—બાળના માળી પાસે કુલો માંગતા હતા. કિશોરીલાલના બાગમાં માત્રી પાસે જ. નીલા જાણે કાઠની કિશોરીલાલની કે એમના પૂજ્ય માતૃશ્રીની પરવા જ ના રાખતી હોય તેમ એની દિલ્લખા લઈને તે બાગમાં આવી. દિલ્લખા—અને સુકુમાર—પોતાની નિરાશા અને ડાહ્યોડમરો સમાજ, આટલામાં ગૂંચવાયેલી નીલા હવે દિલ્લખા બગવવાની હતી. આવા દુઃખમાં પડેલી પ્રેમાળ બાળા, એણે શા માટે કિશોરીલાલ અને તેમના માતૃશ્રીની પરવા જ ન કરી

...અને સીધે સીધી બાગ તરફ આવવા લાગી. એના જીવનને પેલી શુષ્કતા નહોતી ગમતી. એના સાસુજી જે તૈયારી-ઓમાં પડ્યાં હતાં તેમાં...એટલે જાણે એ વ્યવહાર રીત ઉપર નીલા બેકાળજીવાળી બની...અને તેથી તે રહેજ હસી...પછી તે બે-પરવાની માફક જ ચાલેને?

—બાગમાં નીલા આવી—એનું દર્દ હવે દિલરૂબામાં ઉતારવાની?

બાગમાં પેલા બાળકોને માળી પાસે ફૂલો માંગતા નીલાએ જોયાં એટલે તે જરા આનંદમાં આવી. નિર્દોષ વાતાવરણ તેને ગમતું હતું માટે જ. બાળકોને જોઈ નિરાશાની વેદના જરા દૂર જતી હોય તેમ નીલાના મુખ ઉપરના ફેરફારોથી લાગ્યું. નીલાએ પેટીમાંથી દિલરૂબા કાઢી...એના તારને એક જ આંગળી વડે હલાવ્યો. ...બહુ જ ઝીણો અવાજ આવતો હતો...નીલાનું દિલ ચાહે તે પ્રમાણે તે આંગળીએને દિલરૂબા પર ફેરવવા લાગી. દિલરૂબાના ઝીણા ઝીણા સૂરોએ વાતાવરણમાં દિવ્યતા ફેલાવી. પેલાં બાળકો તો દોડતાં દોડતાં આ દિલરૂબાના બગ્ગવનાર દિલરૂબ પાસે આવ્યાં. ફૂલો માંગવાનું તેઓ ભૂલી ગયા?—બાગનું આ સુગંધીમય વાતાવરણ વધુ સુગંધીમય બની ગયું—પવનની લહેરથી હાલતાં છોડવા—ફૂલોના છોડવાઓ જાણે દિલરૂબાના સૂરથી ડોલતાં હોય તેમ લાગ્યું.

હજી દિલરૂબ દિલરૂબાને બરાબર બગ્ગવતાં પણ નહોતી શીખી એ પહેલાં?

‘હૃદય—દર્દ’ બતાવાવું એ તો બહુજ સહેલું છે. પછી તે ગમે તેવું—આનંદનું કે દુઃખનું.

કિશોરીલાલે પણ નીલાને બાગ તરફ જતાં જોએલી એટલે તેઓ બંગલા બહાર આવ્યા હતા. પણ નીલા જાણે નહિ તે પ્રમાણે તેઓ નીલાને જોતાં હતા. આવી રીતે જોવામાં તેમની બેશરમ—નફરતાઈ કેમ? જેને સાચી ભાવના હોય તે તો સનમૂખ જ હાજર રહે...આવું છૂપા છૂપા જોયાં ન કરે.

પેલા નીલાના શહેરવાળો સુકુમાર ?

સાંજનો તો વખત જ હતોને ? આજે સુકુમાર રોજ કરતાં વહેલો એની ત્રીજે માળની અગાસીમાં સૂવા આવ્યો હતો.

નીલા ન્યારથી ગઈ હતી ત્યારથી જ નીલાના તરંગોમાં તેણે સંગીનતા સાચવી જ હતી...એ જાણતો જ હતો કે આજે તેને હિંધ જ નથી આવવાની—એની દિલરૂઆ નીલા લઈ ગઈ હતી માટે પણ તેણે તો નીલાને આપી જ હતી એમાં વાંક કેનો ?

હવે સુકુમાર તરંગે ચઢ્યો : ‘નીલાને ત્યાં નહિ ગમતું હોય... એને તે ? મને યાદ કરતી હશે ? દિલરૂઆ નહિ બગવતી હોય ? જરૂર...રોજ સાંજે જ તે દિલરૂઆ બગવવાની ! પણ કિશોરીલાલ ? —એ તો પૈસાદાર છે...એમને ત્યાં તો બાગબગીચા પણ હશે... તો તો તે બગીચામાં બેઠી બેઠીજ ગાવાની...જરૂર ! મારી દિલરૂઆની એ દિલરૂબ કેવું બગવતી હશે ?...એને દિલરૂઆમાં વેદના ઉતારતાં આવડશે ? આનંદના સૂર તે પ્રગટ જ ક્યાંથી કરે ? ના—ના એ તો બહુ જ સુકુમોળ હૃદય ધરાવે છે.—એટલે એને બાળકોનું વાતાવરણ ખૂબ જ ગમે...ગમેજ... તો એ જરૂર કંઈક તો આનંદમાં જ ગાતી હશે...બાગમાં જ...બાગના છોડવાં પણ દિલરૂઆના સૂરોથી ડોલતાં હશે...નીલા મને કેમ દિવસ દિલરૂઆના સૂર નહિ સંભળાવે ? —નીલા...અરે અહીં નીલા ક્યાંથી આવે—પણ પેલા કિશોરીલાલ શું કરતાં હશે...’

સુકુમાર ધ્રુવ્યો ! કિશોરીલાલનું નામ—એમનું સ્વપ્ન—વિચારો —તરંગો જાણે ખોટાં જ છે—તુરતજ ગયાં.

‘નીલાનું શું થશે ? એ રડતી હશે ? તો હું જઈશ. કાલે જ જરૂર. બીયારી નીલા એનું કાણુ ?...ના ના કિશોરીલાલ એટલા બધાં નકકટ તો ન જ હોય. નકકટ શા માટે ? એમનામાં એવા ખરાબ સંસ્કાર પડ્યા એમાં વાંક કેનો ? કિશોરીલાલને એમાં શું ? એમની આસપાસનું વાતાવરણ સાઈ નહિ હોય, તેથી એમના ઉપર

ખરાબ સંસ્કાર પડ્યાં. એમને શા માટે ગુ-હેગાર... પણ નીલા... એને શું? એ તો નિર્દોષ છે. હું જવાનો-જવાનો કાલેજ જરૂર.'

નીલા એક જ આંગળી વડે તેની દિલરૂખા બળવતી હતી. પેલાં બાળકો તો ખુશખુશ થતાં હતાં. નીલા એમનાં-બાળકોનાં આનંદમાં જાણે બળી ગઈ હોય તેમ રમતથી દિલરૂખા બળવતી હતી. નાના બાળકની જ માફક... અને નીલા? નીલા બોલી-નાના બાળકોને: 'દિલરૂખા... આનું નામ દિલરૂખા-તો બળવવી છે?'

પેલાં બાળકો તો ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. નીલાએ જ્યાં દિલરૂખા પોતાના હાથમાં રાખીને તેમની સામે ધરી કે તરતજ એક બે તોફાની બાળકોએ એમની ત્રણ-ચાર-પાંચ-અરે બધીએ આંગળીઓ વડે-દિલરૂખાના તાર ઝણઝણાવી મૂક્યા... પેલા કિશોરીલાલ તે વખતે છૂપા છૂપા પણ થોડું હસી પડ્યા હતા-નીલાનો નિર્દોષતા ઉપર? નીલા શું કિશોરીલાલનું હૃદય ફેરવશે? ના રે ના-કિશોરીલાલ તો નીલાને હજી અણસમજી માનીને હસ્યા હતાં.

અને નીલા? હજી પેટીમાં જ ઉઘાડી પેટીમાં જ એક આંગળી વડે દિલરૂખા બળવતી હતી-પેલાં બાળકોની સાથે સાથે જ.

દિલરૂખાનો ગજ હજી સુધી નીલાએ જોયો જ નહિ હોય? ગજ નામ તો સાંભળ્યું હશે ને? દિલરૂખા સાથે સંગીતમાં સંગીનતા લાવવા માટેનો પેલો ગજ... પેટીમાં પડેલી દિલરૂખાની નીચે પડ્યો હતો... અને નીલા તો પેટીમાં જ દિલરૂખાને રાખી એની આંગળી વડે બળવતી હતી-હજી એને ખબર નહિ હોય?

દિલરૂખાનું સંગીત કેમ ચમકાવવું તેની?

'નીલા-વહુ' સાસુજીની ખૂબ નીલાએ સાંભળી અને દિલરૂખા સાથેની તેની સંગીનતા તૂટી ગઈ.

નીલાએ સાસુના શબ્દો સાંભળ્યા પણ હવે? નીલામાં નિરાશા ફરી ઉત્પન્ન થઈ. શુષ્ક વાતાવરણમાં તેને જવું નહોતું ગમતું માટે? હવે નીલાનું શું થશે?

પેલા બાળકોને નીલા કહેવા લાગી ‘કાલે આવજો હોં.’

પછી નીલા પોતે દિલરૂબાની પેટી લઈ બંગલા તરફ જવા લાગી. પેલા બાળકો નીલા ધીમે પગલે જતી હતી તેને જોઈ રહ્યાં. હવે પેલાં બાળકોને યાદ આવ્યું ફૂલો લેવાનું...

નવીજ આવેલી આ નીલા સાથે તેઓને એકદમ સબંધ કેમ બંધાઈ ગયો?—નીલા જ્યારે દિલરૂબા લઈને અહીં આવી હતી તે વખતે તેણે બાળકો તરફ આશાભરી હૃદયની કંઈક આનંદ માટેની માગણી કરી હતી...અને તેથી તેના મુખ ઉપર કંઈક જુદાં જ પ્રકારની ભાવના પ્રગટ થઈ હતી...અને અધૂરામાં દિલરૂબાનું આકર્ષણ...સુકુમારવાળી દિલરૂબાનું!

નીલા બંગલામાં આવી.

આ વખતે કિશોરીલાલ બહાદૂરીથી એમના ડગલાં એમના શયનગૃહ તરફ દોડાવતાં હતાં. ઉતાવળથી જતાં જતાં એક વખત તો તેઓ પડતાં પડતાં સ્ટેન્ડમાં ખચી ગયાં. છતાંયે છેવટે દોડતાં તેમના શયનગૃહમાંના એમનાં પતંગ ઉપરના બિછાના ઉપર આવીને તેઓ કૂદીને બેઠા. આ વખતે પેલા રાણીછાપના બુટ તેઓએ પહેર્યાં નહોતા.

નીલા હજુ આવી તો નહોતી જ છતાંયે આ કિશોરીલાલે દીવો સ્ટેન્ડ કર્યો...વિજળીનું એવું એક પ્રકારનું ગદુમંતરીયું બટણ તેમણે વસાવ્યું હતું ખરું!

‘જાવ, નીલા હવે સૂઈ જવું નથી?’ નીલાના સાસુજી બોલ્યાં. —પણ આ શબ્દો પાછળ તો તેઓ નીલાને સૂવા માટેનો આગ્રહ નહોતાં કરતાં પરંતુ—કિશોરીલાલ પાસે જવાનું કહેતાં હોય તેમ જણાયું.

—નીલા ફક્ત નીલા એકલી જ જાણે આ બધું સમજી શકતી હોય તેમ લાગતું હતું. એની દિલરૂબા સાથે જ તે કિશોરીલાલના ઓરડા તરફ જતી હતી. પણ આ વખતે એના પગલાં ભરવાની

રીત...જાણે કંઈક નિર્ણય કરીને નીલા ચાલતી હોય તેમ જતી હતી.

—કિશોરીલાલનાં ઓરડામાં નીલા આવી.

આ વખતે કાણુ જાણે સાથી કિશોરીલાલે એમનું મ્હોટું હલાવવું શરૂ કર્યું હતું. તેઓ શું ચાવતા હશે?—એમના બેસી મએલા ચહેરાને નાહક તેઓ શા માટે વધારે તસ્દી આપતાં હશે?

‘મારી પથારી ક્યાં છે?’ નીલા બેઘડક કિશોરીલાલને પૂછવા લાગી...આ વખતે નીલાની પેલી નિર્દોષતા ક્યાંક પલાયન થઈ ગઈ હતી—ના રે ના. એનાં નિર્દોષ હૃદયને આઘાત પહોંચે તેવું કાંઈપણ પ્રકારનું વર્તન નીલા ચલાવવા ઇચ્છતી નહોતી.

તો શું નીલા અને નીલાનું હૃદય જુદું છે?

પેલા કિશોરીલાલ શેઠ તો આવા નીલાના પ્રશ્નો વડે જરા ડઘાઈ ગયાં. એમણે તે વખતે પોતે બેઠેલા પલંગ સામું જ જોયું. જાણે કે નીલાને એમ કહેતાં જ હોય કે ‘અહીં તારે સૂવાનું છે.’

પણ નીલા કિશોરીલાલનાં આવાં વર્તનને ગણકારે તેવી નહોતી. તેણે—નીલાએ હવે તેની ચાલાકી શરૂ કરી. ચાલાકી? ના રે ના. શુષ્ક પ્રદેશથી એનું હૃદય દૂર જતું હતું. પણ નીલા આવું બધું સમજી શકતી હશે?

‘હમણાથી કેટલાક દિવસથી મારી તબિયત સારી નથી રહેતી તે તમે જાણો છો, મારી પથારી જુદી કરાવી આપો.’ નીલા કેમ હૂકમશાળી બને છે? એની બંને શા માટે તે કામ નથી કરતી? પણ ના, એ એની નિરાશામાં હતી. અને તે વખતે તે આવા શબ્દો બોલી. નિરાશાને લીધે પોતાના જીવનમાં એક નવાં જ પ્રકારની શુષ્કતા—આનંદ એને લાગતો હતો અને તેથી નીલાને કાંઈ કામ કરવું ગમતું જ નહોતું—ક્યાંથી ગમે? પોતાનો નિરાશામાં બ્યારે માનવ સપડાયો હોય ત્યારે તેને બીજું શું સૂઝે?—નિરાશામાં જ મસ્ત રહેતી નીલા...પછી એને ક્યાંથી કાંઈ કામ કરવું ગમે? નીલા એની દિલ્હિયાવાળા પેટીને બે હાથે સંભાળતાં બોલી હતી.

—કિશોરીલાલ કોણ જાણે શાથી નીલાનું માની ગયાં—‘સાઈ’
કહી તેઓએ જાતે જાણે ગોઠી લાવવા માટે હિમા થવાં માંડ્યું.

નીલાના શબ્દોમાં બળવાન તત્ત્વ હતું...પણ નીલા ?
કિશોરીલાલને ઉઠવા દે તેવી નહોતી—તે બોલી... ‘તમારે ઉઠવાની જરૂર
નથી. હું લઈ આવું છું...નોકરો ક્યાં ગયાં ?’

વાહરે ! નીલા બહાદુરી બતાવતી હતી. નીલા બળવાન છે.

આજે અત્યારે નોકરો બંગલાની બાજુએ તેમના માટે ખાસ
ઓરડી તૈયાર કરાવેલી હતી તેમાં રહેતાં હતાં...એટલે તેઓ ત્યાં
ક્યારનાં ‘પોઢવા’ ચાલ્યાં ગયાં હતાં...ના રે ના ત્રણેક નોકરો—
એમાંથી બે જણા સૂવા જતા રહ્યા હતા—પણ એક જણ હળુ ઘરકામ
કરતો હતો—અને આજની પથારીઓ કાંઈ તેને કરવાનો હુકમ
કિશોરીલાલે આપેલો, પણ—એમની માતૃશ્રીએ કહ્યું હતું કે ‘એ તો
હું કરી લઈશ.’

નીલા જાતે ગોઠડાં લઈ આવી. કિશોરીલાલથી આશરે સો
ફૂટ દૂર એક ખૂણા બાજુ તે પાથર્યાં—અને નીલા એની દિલરૂબા
લઈને ત્યાં સૂતી.

કેટલી બેપરવા ?

કિશોરીલાલની દૃઢતા રૂખી ગઈ. એમના દેહમાં જ. બીયારાં શું
કરે ? એમનું કોણ ? કિશોરીલાલે એક નિશ્વાસ નાંખ્યો અને ઝાંખી
વીજળીની બત્તીને ફરીને જાદુમંતર વડે વધુ ઝાંખી બનાવી.

રાત્રે પણ ફરી ઉઠીને કિશોરીલાલ હવે નીલા પાસે જઈ શકે
તેમ નહોતું લાગતું. ફક્ત ત્રણ ચાર વાક્યોની અસરથી આટલાં
બધાં કિશોરીલાલ અશક્ત બની ગયાં ?

બીયારા કિશોરીલાલની આશાઓનો ભાંગીને બૂકો જ થઈ
ગયો હતો.

—હૃદયના બળપૂર્વક બોલાએલાં વાક્યો કદી પાછાં ફરતાં
જ નથી—

નીલા સૂઈ ગઈ—દિલરૂબાને એની સોડમાં લઈને જ ? ના રે ના એક તરફ સૂઈ જઈને એના બન્ને હાથ એણે દિલરૂબા ઉપર મૂક્યા.

સુકુમાર પણ એના મકાનની અગાથીમાં ઉંઘતો હતો. નીલા પણ અહીં ઉંઘતી હતી...કક્કા કિશોરીલાલ એમના પલંગમાં આળોટયાં કરતાં હતાં.

પણ કાણ જાણે નીલા અહીં નજીકમાં સૂતી હતી છતાંયે નિશ્ચીંત લાગતી હતી.

નીલા અહીં સુખી થશે ?

*

*

*

[૧૮]

કિશોરીલાલ શેઠ સવારમાં ઉઠ્યા ત્યારે એમ લાગતું હતું કે તેઓ આખી રાત ઉઘ્યા જ નથી. પણ તેથી કાંઈ તેમનામાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હોય તેવું કાંઈ જણાતું નહોતું.

નીલા તો જાણે આ બંગલામાં કોઈ જુદી જ વ્યક્તિ હોય તેમ વર્તન ચલાવતી હતી. પણ કેટલીક વખત પછી બંગલામાં વ્યવસ્થા રાખવા જાણે પ્રયત્ન કરવા માંડતી હોય તેમ આઘીપાછી પડેલી વસ્તુઓ ઠેકાણે મૂકતી.

કિશોરીલાલ શેઠ હવે કાંઈ બોલતાં નથી. પોતે જાણે એમજ નક્કી કર્યું હોય એમ લાગતું હતું કે હવે નીલાની તબિયત ઠીક થવા દો.

નીલાને પોતાને સવારમાં ઉઠી ત્યારે એમ લાગ્યું કે પોતાના જીવનનો આજ સૂધીનો જોસબંધ વેગ ધીમે પડ્યો છે. કિશોરીલાલ સમજી ગયાને...એટલે નીલાની સતત નિરાશા કંઈક ધીમી પડી. અલખત, નીલાને સુકુમારની યાદ તો આવતી જ હતી. દિવસબાને હવે તેણે ઠેકાણે મૂકવાનો વિચાર કર્યો હતો. રાત્રે તો શા માટે તે દિવસબા લખને જ સૂઈ ગઈ હશે?

એને એક પ્રકારનો કિશોરીલાલ માટે ભય હતો. ભલે કિશોરીલાલને એમાં ભય ન જણાય પણ નીલાને તો શુષ્કતા લાગતી જ હતી. કદાચ કિશોરીલાલ નીલાને હેરાન-નીલાને જેમાં રસ નથી તે તરફ જો ખેંચવા પ્રયત્ન કરે તો તેનો સુક્રમાર, દિલરૂબા તેને બચાવેને ?

નીલાના જીવનમાં કલ્પના જ ભરી છે.

કિશોરીલાલ તો સવારના ઉઠેલા ત્યારના ભૂલથી પણ ઓચિંતાને નીલા જોવાનું ન ભૂલતાં. એમણે દાતણ કાઢ્યું-ન્યારે દાતણ પકડી રાખવાનો ભાગ પણ મ્હોઠામાં આવવા લાગ્યો. ત્યારે તેમને તેનું ભાન થયેલું. નીલા જાણતી હતી કે કિશોરીલાલ વારે ઘડીએ પોતાના સામું જુએ છે-પણ એથી તે કાંઈ ડરતી નહોતી-એનો ડર તો અત્યારે ચાલ્યો ગયો હતો. પણ તેથી કાંઈ નીલા આનંદમાં આવી ગઈ છે એમ પણ માની શકાતું નહોતું, કારણ કે નિરાશા એને આ જીવનમાં લાગતી હતી.

વળી નીલાને લાગ્યું કે પોતાના શબ્દનું બળ અહીં ટકી શકે એમ છે-એટલે કિશોરીલાલ માટેની એની વેદના દૂર થઈ.

-એના આખા જીવનમાં જે નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ છે તે શું દૂર ન થઈ શકે ?

બંગલામાં તો જાણે નોકરો વડે જ કામકાજ થતાં એટલે નીલાને ખેસી જ રહેવાનું હતું. અલબત્ત, જો કે એના સાસુજી બપોરના વખતે ઉંઘતી નીલાને...ચિંતનમાં પડેલી નીલાને પરાણે ઉઠાડતા અને સમાજમાં કેવી રીતે રહેવું તે વિષે ડાહી-ડમરી વાતો કહેતાં.

આ તો નવો જ બંગલો હતો, છતાંયે અંહી જુની પૂરાણી ખૂણામાં જ ખેસી રહેવાની વાતો થતી હતી...વાતોમાંની કેટલીક શિખામણો જરા જાણવા જેવી તો હતીજ.

‘ મારા દાદા તો એટલાં બધા શરમવાળા હતાં કે હું ન્યારે

નવ વર્ષની થઈ પણ નહોતી તે પહેલાં મને થોડાખંધ શિખા-મણો આપતાં. આજે નીલા-વહુ તને તો કદાચ બહુજ મોડી મોડી શિખામણો મલતી હશે...હોય ? શું થાય ?

‘જેવો જમાનો ! મને યાદ છે કે સાડી નવ વર્ષની હું હતી ત્યારે મને પરણાવી દેવામાં આવી હતી !’ સાસુજીએ નીલાને જે કાંઈ કહેલું અને રોજ કહેતાં એની હજુ અસ્તાવના પણ પૂરી નથી થઈ. શિખામણો તો થાક્યા વગર ઠગલાખંધ નીલાના ખોળે ફેંકતા પણ નીલા સાંભળવા ખાતર પણ સાંભળતી તો હતી.

—ભવિષ્યમાં કદાચ નીલા રૂઢિ-ભીષણતા ખુલ્લી કરવા માંડે ત્યારે આ સાસુજીના જમાનાની ભીષણતા ખૂલે નહિ !

નીલા જ્યારે આ ‘પુરાણ’ સાંભળવા એસે ત્યારે એના સાસુજી ઉપર એવી તો છાપ પાડી દીધેલી... ‘સાંભળવાની કાળજી અતાવીને’ કે કોઈ જાણીતું આવે ત્યારે નીલાના સાસુજી નીલાના વખાણ સૂઝાં કરવાનું ચૂકતા નહિ.

જ્યારે સાસુજી એમનું ખોલવાનું પુરાણ ખંધ કરીને વાંચવાનું પુરાણ શરૂ કરવા જાય-એમના ધરમનું-ત્યારે નીલા એક નિશ્વાસ મૂકે....

—એની નિરાશા ઉપર કે સમસ્ત સમૂહની ?—અને એ નિશ્વાસ પછી નીલાને નિરાશામાં વખત પસાર કરવો પડે.—દિલરૂખા વગાડવા જો કે પ્રયત્નો તો આદરે જ...

અલખત ! એની એની થોડીક નિરાશા તો દૂર થાય...પણ એને જ્યારે નિરાશા યાદ આવે ત્યારે તરતજ દિલરૂખા યાદ આવી જતી હતી.... !

સાંજના પાંચેક વાગે ત્યારે નીલા ખંગલાના બાગમાં આવે ...આજુબાજુના ખંગલાવાળાઓના પેલાં બાળકો સાથે નીલાએ દોસ્તી તો બાંધી દીધી હતી ને ?...એટલે પેલાં બાળકો તરતજ જેવાં નિશાળેથી આવે કે નીલા પાસે જ દોડ્યાં આવે...કેટલીક

વખત એ બાળકોને એમના ધરમાંથી બોલતાં: ‘તે દિવસે તો લગ્ન હતું, એટલે રમવા જવા દીધાં એટલે રોજ જવાનું?’

—પણ બધાં બાળકો આગળ કાંઈ સાંભળે જ નહિ અને દોડ્યાં આવે....!

નીલા એ બધાની સાથે ખૂબ આનંદ કરે...બાળકો દિલરૂપા માંગે ત્યારે તરત જ હસતી. નીલા દિલરૂપા પેટીમાંથી કાઢે. કેટલાંક બાળકો તો ગજથી જ દિલરૂપા—વગાડવાનાં શોખીન બની ગયાં હતાં. નીલાને આવું વાતાવરણ ગમી ગયું...અને કેટલીક વખત તે આનંદ આશાનો શ્વાસ લેતી.

નીલાના સાસુએ કેટલીક વખત નીલાને કહેલું કે: ‘નીલા બાળકો જોડે શું રમવું હતું? નાની છે? ધર્મના પુસ્તકો વાંચ...’ નીલા તરતજ ગંભીર બાવે જવાબ આપી દેતી:

‘મને ગમે છે—તમારાં જોડલાં થઈશું એટલે તમારી માફક પુસ્તકો વાંચવાજ છે ને!’

આ વેધક ‘કટાક્ષ’ મહામુશીબતે સાસુજીના પેટમાં ઉતરી શકતો...કારણ? નીલાના વ્યક્તિત્વથી સાસુજી પણ કંઈક અંજાઈ ગયાં હતાં...‘સારું—તમારો વખત છે—કરો આનંદ ત્યારે.’ બધાંને મોઢો નીલાને વખાણી દીધી—પણ નીલા માટે પોતાનાં જ અભિપ્રાય બદલાઈ જાય તેવું તેઓ નહિ ઈચ્છતા હોય...અને વળી કેટલીક વખત તેઓ પૂજાપાઠ કરી ઉઠતાં ત્યારે બોલતાં: ‘બોત ગઈ થોડી રહી!’ નીલાને આવા વખતે જાણે દયા આવી જતી હોય તેમ તે એના ચહેરા ઉપરની ભાવનાઓ બદલતી—બદલાઈ જતી.

સાંજના સાત—સાડા સાત સુધી નીલા બધાં બાળકો સાથે જ આનંદ કરતી—કિશોરીલાલ જ્યારે મોટરમાં બંગલામાં ‘દોડતા’ પેસતાં દેખાય ત્યારે તે દિલરૂપા લઈ ઉઠવાને બંદલે ત્યાંજ બાળકો પાસે બેસી રહેતી. કિશોરીલાલ નીલા સામું જોઈ વ્યથિત હસતાં. જ્યારે સાસુજીનું અંગ નોકરનું બંગલામાં આવવાનું આમંત્રણ તેને મળે ત્યારે જ નીલા બંગલામાં જતી—જમવાને.

—કિશોરીલાલને ‘ખાસ’ પીરસવા માટે હજુ સુધી તો નીલા એઠી જ નહોતી—કિશોરીલાલ અને નીલાનાં સાસુજી એ હજુ શરમમાં છે.’ એમ માની લઈ ખાસ કાંઈ બોલતા નહોતાં.

એક વખત નીલા જમવા એઠી હતી ત્યારે અચાનક એને કાંઈ યાદ આવતું હોય તેમ તેણે એના સાસુજીને પૂછ્યું: ‘એ-ધંધો શો કરે છે?’

કિશોરલાલના આધુનિક શણુગારોથી સમજામાં એક ટેબલ ઉપર...કેટલાક જુદા જુદા પ્રકારના ચોપાનીયાઓ ઉપરથી

નીલા જાણી તો ગઈ હતી કે કંઈક ‘૩ બજાર’ ના ભાવ-તાલમાં પડેલાં છે. દરેક ચોપાનીયામાં જ્યાં શેરસદા બજારનું પાનું હોય ત્યાં લાલ-વાદળી અગર પીળી-કાળી પેન્સીલ વડે ચકરડાંઓ કિશોરીલાલે દોરેલાં હોય. વળી કેટલીક વાર નીલા કિશોરીલાલને કોઈની સાથે ટેલીફોન ઉપર વાતો કરતાં સાંભળે ત્યારે પણ જોઈ શકતી કે ‘ધંધો જોખમનો કરે છે.’ રેડીઓ ઉપર ખાસ રાતના અગિયાર-બાર વાગ્યાં સુધી પરદેશોના ૩ સમાચાર સાંભળવા કેટલીક વખત કિશોરીલાલ બેસતાં એટલે નીલા ચોક્કસ બની ગઈ હતી. નીલા એટલું તો સમજી શકી હતી કે એમના વહેપારમાં એમનું ચિત્ત કંઈક વધારે છે એટલે પોતાને તેઓ વધારે દુઃખરૂપ નહિ જ નીવડે...પણ એથી કાંઈ નીલાની વેદના અટકતી નહોતી...કેટલીયે વાર નીલા ધ્યાનરથ લાગતી એના સુકુ-મારના સ્વપ્નામાં...‘સુકુમારે પોતાને દિલરૂપા કેવીરીતે ક્યાં અને શું કહીને આપી તે બધું તે યાદ કરતી.’

...અને છેવટે એકલી નીલાના હૃદયમાં કંઈક ભાવના મલતી... નીલાની આંખોમાં એ ભાવના પ્રગટ થતી...હૃદયની એ વખતની દિવ્ય ભાવનાઓ આંખોદ્વારા અશ્રુરૂપ પ્રગટતી.

નીલાએ જ્યારે તેની સાસુને પૂછ્યું કે તેઓ ‘ધંધો શો કરે છે?’ ત્યારે નીલાના સાસુજી જાણે નીલા-બાળકી હોય તેમ સમજા-

વતાં હતાં. 'ક્યુનો ધંધો તો ભારે છે-લાખખોની ઉથલ-પાથલ એ તો બળરમાં કરે છે. કેટલાંયે શ્રીમંતોની એણે તિજોરી ખાલી કરી નાખી !'

છેલ્લું વાક્ય જ્યારે તેઓ નીલાને સમજાવતાં હતાં ત્યારે તે કોઈ છૂપી પોલીસનો માણસ સાંભળી જાય તો શું થાય ? એકો-દુગ્ગો તો નહિ રમતા હોયને ? શ્રીચરીઆઓને જોલમાં લઈ જવાનો પોલીસને હક્ક છે. નીલા મૂંગા મોઢાં 'દિશોરીલાલ-પૂરાણ' સાસુજી પાસેથી એકજ પ્રશ્ન પૂછવાથી મેળવતી...ઉંધુ નીચું જોઈને જમતાં જમતાં સાંભળાય તેટલું તે સાંભળતી...સાસુજી મનમાં સમજતાં કે નીલાની શરમ દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે.

*

*

*

[૧૧]

‘હવે આપણે ભાનુને નીલા પાસે મોકલી આપીએ એજ સારું છે. અહીં એ ભણી શકતો તો છે જ નહિ—અને વળી નીલુને પણ ત્યાં નવે નવું એટલે ગમતું નહિ હોય.’ નીલાના બા—બાપુના મકાનમાં નીલાની બા એકલાં નીલાના બાપુને જ કહેતાં હતાં. આ બન્ને એકલાં એકલાં વાતો કરે છે પછી શા માટે અમુક મર્યાદા રાખતા હશે? સીધે સીધુ કહેવાનું હતું કે: ‘ભાનુને હવે ‘કમાવા’ નીલાના સાસરે જ મોકલી દઇએ—જમાઈરાજ નોકરી અપાવી દેશે.’

‘હા, હવે એમ ક્યાં વગર છૂટકો જ નથી. નાહક અહીં ભાનુ વધારે વખત તો રખડ્યા જ કરે છે—અને એને પણ ત્યાં ગમશે જ.’ મોજ—મજાદ ભાનુને જોઇએ છે—એવું કાંઈ એના બા—બાપુ ભૂલી નહોતા ગયા.

‘આજે ભાનુ આવે એટલે તમે કહેજો. એ ત્રણ દિવસમાં જાય તો સારું. તમે પણ કંઈક પેહું નવું મકાન કહેતાં હતાં—એમાં પૈસા તો જોઈશે જ ને...ભાનુ પણ કંઈક મદદરૂપ થઈ પડશે.’ ‘પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી’ હજી ભાનુ બનેલીને ત્યાં ગયો પણ નહોતો, એ પહેલાં ત્યાં ગયો ત્યાંથી એણે પૈસા મોકલાવી દીધા અને અહીં

મકાન પણ લેવાઈ ગયું, પહેલેથી મર્યાદા બાંધવાથી કહો હવે કાયદો નથી !

*

‘આ છોકરાંઓ પણ જુઓને શું ખર્ચા કરવા તૈયાર થઈ ગયાં છે ! એ તો ઠીક છે—સુકુમારના બાપુને વળી પેન્શન મળતું થઈ ગયું એટલે બણાવીએ છીએ—તો મને ખૂંછો તો હું તો બણાવવાની સાફ ના જ પાડું...કુમાર તો કહે છે, હવે બીજી કોલેજમાં જઈ છે. અહીંની કોલેજમાં હવે કોઈ ભાઈખંધ નથી અને અહીં વળી બીજી કોલેજ નથી એટલે પરદેશ—બીજી જવાની વાતો કરે છે.’ સ્વભાવિક રીતે લાંબુ લાંબુ બોલવાની જ ટેવમાં પડેલા ધર્મ—પત્ની પેલા કમળામાસી નીલાના બાને મંદિરમાં દર્શનાર્થે જતાં જતાં રસ્તામાં કહેતાં હતાં. ખાસ કરીને એમની વાતોમાં તેઓ આધુનિક જમાના ઉપર ‘અંદર—અંદર’ ચિદાઈ જઈને લાંબુ લાંબુ બોલી જતાં.

તેઓ શા માટે તેમના વિચારો કટાક્ષ રૂપે જાહેરમાં નહિ મૂકતા હોય ?

‘મારે પણ હવે ભાનુને નિશાળમાંથી છૂટો કરી ક્યાંક નોકરી ઉપર ચઢાવી દેવો છે. એના બાપુએ અહીં ખૂબ તપાસ કરી પણ કોઈ પત્તો નહિ ખાવાથી જમાઈએ જવાબ આપ્યો કે : ‘અહીં નોકરી સહેલાઈથી મળી શકશે’—એટલે ભાનુને ત્યાં મોકલીશું...શું થાય ? દહાડે દહાડે વચંત બહુ જ ખરાબ આવે છે.’ બુદ્ધિનો અવળો ઉપયોગ ન થતો હોય તો કેવું સાફ ? નીલાની બાના બોલી ગયા પછી તરતજ કમળામાસી બોલ્યાં : ‘હું તો સુકુમારને પરદેશ નથી જ જવા દેવાની. તબિયત તો બગડે તો બગડે પણ ક્યાંક ખરાબ સોખતે ચઢી જાય તો એનીએ જીંદગી બગાડે અને ન્યાત-જાતમાં પણ બાપ—દાદાની આબરૂ જાય !

પોતાનામાં આબરૂ ના હોય પછી બાપ—દાદાની જ આબરૂ જાય ને ?

આટલી વાતો તેઓએ કરી અને એટલામાં મંદિર આવ્યું. એ હાથે નમસ્કાર કરી... મોટે રાગે જરાક સ્તુતી કરી, અને ચોકખા શબ્દોમાં, ખૂલ્લાં વરદાનની માંગણી કરી, પછી બાહોશીથી એક પૈસો મંદિરના ચોકમાં ખાસ કરીને પૂજારીનું ધ્યાન ખેંચાય તેવી રીતે નાખી-ધર્મવાર્તા સાંભળવા બેઠાં.

—પણ પૂજારીનું ધ્યાન ખેંચવાની તેઓની શી જરૂર?

પૂજારીના એ હાથ એમના માથા ઉપર રહે એટલા માટે....!

એમના વર્તન અને એમના ઉપરની ભાવનામાં જણાતું હતું.

હજી તો પુરોહીની અવરજવર શરૂ પણ નહોતી થઈ એટલામાં નીલાના બાપુ અને મંજી-ભગત આવી પહોંચ્યા.

*

*

*

[૧૨]

એક ચિત્તથી દિવાલમાં કાંઈ ચિતાર નેતો હોય તેમ એક ખૂરશી ઉપર સુકુમાર એના મકાનના ત્રીજે માળ ખેડો હતો. જાણીતા કોઈ પ્રખ્યાત લેખકની એના હાથમાં ચોપડી હતી... પણ ચોપડીમાં એવું કોઈ તત્વ આવો ગયું હશે કે જ્યારે સુકુમારને ખૂબ જ ચિંતનમાં ઉતરવાની જરૂર હશે-પણ ના રે ના. સુકુમાર તો ધીમેથી બોલ્યો : ‘નીલુની ત્યાં શી દશા હશે ? હજુ સુધી તો એનો પત્ર નથી આવ્યો. પોતાનું દુઃખ બીજને કહેવું એને નહિ ગમતું હોય ? નીલુ શા માટે એવું કરે ? પણ કદાચ નીલુ કાંઈ કહે...પણ તેથી હું શું કરી શકીશ ? ના. ના નીલુને હું દુઃખી તો નહિ જ થવા દઉં...ત્યાંની કોલેજમાં જ હું બણવા ચાલ્યો જઉં તો ...હા...એ બરાબર છે-પણ બા મ્હોટી-આંખો કરશે...બલેને. મારા હૃદયમાં પાપ છે ? હું પવિત્ર નથી ? હું શું કંઈ મને કાંઈ સમજ નથી પડતી ! ના, બાપુ જવા દેશે...જમવા ખેસીશ ત્યારે કહીશ.’

કુમારના હાથમાં પેલી ચોપડી હતી તેમાં આંસુના બે ઘુંદ પડ્યા ! સહેજ દૂરથી એ તો ખૂબ જ સોનેરી દિવ્ય લાગતાં હતાં. સુકુમાર હવે દષ્ટિ બદલી ત્યાં નેતો હતો...થોડીવાર સુધી એ સોનેરી બિંદુઓ સામું નેયું...પછી સુકુમાર સહેજ હસ્યો !

જમવાનો વખત થયો ત્યારે જ સુકુમાર નીચે આવ્યો. બૂલમાં ને બૂલમાં એના હાથમાં પેલી ચોપડી હતી તે લઈને જ.

એની વિચારમાળા શું હજીએ નહિ અટકી હોય ?

‘તમે જાણ્યું કે...ભાનુને પણ હવે નીલાને ત્યાં જ ધકેલવાનાં છે. એમને પણ ડીક જમાણરાજ મલી ગયા છે !’

પારકી પંચાતમાંથી ભગત જણાતા કમળામાસી કદાપી અટકતાં જ નહોતા...ખીજાઓની વાતો કરવામાં રસ ઝરતું મધ હોવું જોઈએ એવી મધુર વાતો કરવી અને સાંભળવી કેને ન ગમે !

‘સાર ! મને કંઈક વાંચવા દે હવે...આજે તો મહા-અધ્યાય પૂરો કરવો છે.’ મહાભારતનો કે રામાયણનો તેની ખજર નથી પણ ભક્તિમાંની તેમની રસિકતા બરાબર એમના જીવનમાં ઉતરી ગઈ છે. પારકી પંચાતમાં મંજુ-ભગતને પડવું બહુ ગમતું નહિ હોય એમ તેમના બોલવા ઉપરથી લાગ્યું.

એમનું વધારાનું ભગત સંબોધન ખોટું નથી જ.

સુકુમારને બાની આ વાતમાં રસ પડ્યો એટલે તેણે પૂછ્યું : ‘તને કેણે કહ્યું ?’

‘મંદિરે જતાં હતાં ત્યારે નીલુની બાએ જ કહ્યુંને !’ પોતે ખોટું નથી બોલતાં એના માટે પોતે ભારપૂર્વક બોલતાં હતાં.

‘ક્યારે જનાર છે ? ખજર છે ?’ કંઈક સાવચેતી જાળવી અને ધીમેથી સુકુમારે પૂછ્યું.

‘એક બે દિવસમાં.’ ઝટપટ કમળામાસી જવાબો આપતાં હતાં.

‘એ બાળુ પણ કેલેજ તો હશે-હું ત્યાં જ જઈ !’ બહીતાં બહીતાં પણ સુકુમાર બોલી ગયો. મહા-આખ્યાન વાંચતા વાંચતા મંજુ-ભગતે આ વખતે રહેજ ઉચું જોએલું. કમળામાસી એમની તસ્લીનતામાં સુકુમારને જમાડતાં હતાં-એટલે તેઓ બોલ્યાં :

‘તારા બાપુ કહે એમ કર. હું તો તારાથી કંટાળી-’ જગત અને જીવનથી કંટાળી બીચારા કમળામાસી જગત અને જીવનથી શું દૂર તો નહિ જતાં રહેને !

‘હું પણ હવે બે ત્રણ દિવસમાં જઈશ...અંહીની કાલેજમાં બિલકુલ ફાવતું નથી. હજુ તો ત્રણ વર્ષ ભણવાનું...અત્યારથી જ બીજો જઈ તો સારું ને?...બહુ ખર્ચો નહિ આવવા દઉં—ત્યાં એકાદ બે મેટ્રીકના ટ્યુશનો હશે તો મેળવી લઈશ. ગમે તેમ કરીને પણ ખર્ચાએ નભાવીશ...છૂટકો નથી ગયા વગર...’ મોકો મળી ગયો અને સુકુમારે લાંબું લાંબું કહી નાખ્યું.

‘મને ખાતરી જ છે. તું તમિયત પણ બગાડીશ. જો જોને!’ અનુમાન કરવાની પદ્ધતિ કમળામાસીએ અમલમાં મૂકી.

‘હજુ ગયો નથી છતાં અત્યારથી આવા ખોટા અનુમાન કરી નાહક એનો ઉત્સાહ શા માટે ભાંગી કાઢે છે?—કંઈક બહારગામ ફરશે તો હોશિયાર થશે... એની જવાબદારીનું ભાન હવે એને નહિ હોય?’ સુકુમારને લાગ્યું કે બાપુ એક એક શબ્દ સાચો અને હૃદયથી બોલતાં હતા.

—આવાં ભાંજગડીઆ અને ધમાલીયાં જીવનમાં એમની ભક્તિની રસિકતામાં આંચ આવતી હોય એટલે કદાચ છેલ્લું વાક્ય જરા ભાર દબાવે બોલ્યા હશે!

સુકુમારને લાગ્યું કે આપણને હવે જવાની રજા મળી મધ.

એ રાત્રે સુકુમારને બિલકુલ નિદ્રા ન આવી. ‘હું ત્યાં જઈશ... નીલુને ખૂબ આશ્વાસન આપીશ...નીલુને દિલ્લરખા બળવવાનું કહીશ અને એનું દુઃખ દૂર કરીશ’

આવાને આવા તરંગોમાં સુકુમારે આખી રાત પસાર કરી. બીજો દિવસ સુકુમાર ઉઠ્યો ત્યારથી કમળામાસી એને શિખા-મણે આપવા મંડી ગયા...એમણે જાણ્યું તો હતું જ કે સુકુમાર ગયા વગર નથી રહેવાનો એટલે પછી ધમકાવા કરતાં હવે શિખા-મણે આપવામાં જ તેમને ઠીક લાગ્યું હશે.

‘હોટલોમાં બહુ ફરતો નહિ. નીલાને ત્યાં વારંવાર જવું આવવું નહિ, નાહક ધરના વહેમાય...ભણવામાં ધ્યાન આપજો.’ વિગેરે વિગેરે.

[૧૩]

કિશોરીલાલ એમના શહેરના સ્ટેશન ઉપર આંટા લગાવતા હતાં. ગાડી આવવાની હજુ વાર હતી. તેઓ બાનુ આવનાર હતો એટલે સ્ટેશને ખાસ હાજર હતાં...અલખત જરાં વહેલાં આવી ગયાં હતાં. ગાડી જે દિશામાંથી આવવાની હતી તે દિશા તરફ તેઓ જોતાં હતાં. આશરે અડધો-એક કલાક ખોટી થયાં હશે એટલામાં ગાડી આવી. કંઈક ધીમા હર્ષથી કિશોરીલાલે તેને આવકારી.

સ્ટેશન ઉપર આવીને ન્યારે ગાડી ઉભી રહી ત્યારે તેમણે એક પછી એક ડબ્બાઓ તરફ નજર ફેરવવા માંડી. આચિંતાને એમને બાનુ જડ્યો. પછી તેઓ કંઈક સ્વસ્થ ગળ્યા. બાનુની નજરે હજુ સુધી કિશોરીલાલને શોધ્યાં નહોતા.

ધીમા પગલે કિશોરીલાલ જે ડબ્બામાંથી બાનુ ઉતર્યો હતો તે ડબ્બા તરફ આવવા લાગ્યા.

‘તમે આવી ગયા કે?’ બાનુની નજીક આવતાં તેમણે બાનુને જોયો છતાં પૂછ્યું.

‘હા. મારી સાથે મારાં એક પાડોશી ભાઈ...આ ઉતર્યો... એમને અહીંની કોલેજમાં ભણવાનું છે. તેઓ એકાદ દિવસ આપને ત્યાં રહેશે પછી એમની વ્યવસ્થા કરી લેશે.’ બાનુએ કિશોરીલાલને જોયા કે તરતજ કહેવા માંડ્યું.

‘એમાં શું ! પણ તમારાં બાપુનો પત્ર આવેલો તેમાં ખાસ કાંઈ એવું જણાવેલું નહોતું...’ કિશોરીલાલે સુકુમાર તરફ જોતાં જોતાં બાનુને પૂછ્યું.

સુકુમાર આ વખતે ડબ્બામાંથી પોતાનો ખિસ્તરો બહાર કાઢતો હતો.

‘ના, ઓચિંતાને એમને આવવાનું થયું.’ બાનુએ દ્રંકામાં કહ્યું.

આ વખતે એકદમ સુકુમારે માથું ફેરવ્યું. તેના વાળ જરા ઉછરેલાં. જાણે કોઈ વિચારમાળામાંથી ઝબકીને જાગતો હોય તેમ તેણે બાનુ અને કિશોરીલાલ સામું જોયું. પછી તે બોલ્યો : ‘કેમ આપનું નામ જ કિશોરીલાલ, નહિ ?’

કિશોરીલાલને સુકુમાર ઓળખતો હતો છતાં આ પ્રમાણે બોલ્યો.

‘અહીં ધર્મશાળા ક્યાં છે ?’ સુકુમારે પૂછ્યું. બાનુનું આગલું વાક્ય તેણે સાંભળ્યું હતું એટલે પૂછ્યું હશે ?

‘ધર્મશાળાની શી જરૂર છે ? આપણા બંગલો છેને—તમારે ત્યાં સુધી રહેવું હોય ત્યાં સુધી રહી શકો છો.’ વિવેક અને વટથી કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘ના ના. હવે.’ સુકુમાર અચકાતાં અચકાતાં ધીમેથી બોલ્યો. આ વખતે પછી તરત બાનુ બોલ્યો : ‘એમાં શું—ચક્ષેત્રને—તમને પણ કાવશે. ચક્ષો. ત્યાં જ ચક્ષો આપણે ગાડી ભાડે કરીશું ?’ બાનુ પાછળનું વાક્ય કિશોરીલાલ સામું જોતાં જોતાં બોલેલો.

‘હું આપણી ટેક્ષી લઈને જ આવ્યો છું.’ ખિસ્સામાંના રમાલને હાથમાં જ રાખી મૂકતાં કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘ઠીક.’ બાનુ બોલ્યો.

સ્ટેશન માર્ડના મજુર પાસે બધો સામાન ઉપડાવી બધાં બહાર આવ્યાં. કિશોરીલાલનો ડ્રાઈવર આ વખતે કિશોરીલાલ અને એમના મહેમાનોની રાહ જ જોતો હોય તેમ લાગ્યું.

બધો સામાન મોટરમાં મૂકાઈ ગયો. પછી બધાં અંદર પણ બેસી ગયાં ! બાનુ તો છૂટથી કિશોરીલાલ સાથે વાતો કરતો હતો.

સુકુમાર કંઈક શાંત બની વિચારમાળામાં પડ્યો હતો. કિશોરીલાલે સુકુમાર સામું બે ત્રણ વખત બોલ્યું હતું. એમની બોલવાની દૃષ્ટિમાં એમ જણાતું હતું કે પોતાના બોલે સુકુમાર બોલે તો ઠીક.

આગળ પડતા યુવાનો સાથે કેટલાક પ્રોટેને બોલવાનું ખૂબ મન થાય છે.

*

‘તમે આવી ગયાં કે? ચાલો, નીલાને પણ ગમશે. આ બાઈ કાણ છે?’ નીલાના સાસુ ટેક્ષીમાંથી ઉતરતાં ભાનુને પૂછતાં હતાં. ...ભાનુ પછી તરતજ સુકુમારને ઉતરતો દેખી તેઓએ માન જળવવા પૂછ્યું...સૌથી છેલ્લા, સ્ટેશન ઉપર તેડવા ગએલાં કિશોરીલાલ ઉતર્યા હતાં ખરા.

‘અમારી પાડોશમાં રહે છે. અહીંની કેલેજમાં ભણવા આવ્યા છે. એકાદ દિવસ અહીં રહી પછી ક્યાંક બંદોબસ્ત કરી નાખશે.’ ભાનુ-સુકુમાર અને કિશોરીલાલ સાથે ચાલતા આગળ જતાં જતાં બોલ્યો હતો.

સાસુજીનું ધ્યાન જરા સુકુમાર તરફ ખેંચાયું...સુકુમારની નજર અને સાસુજીની નજર ભેગી થઈ. એટલે કંઈક બોલવું જોઈએ તે દૃષ્ટિએ સાસુજી બોલ્યાં : ‘તમને ત્યાં મેં જોએલાં...’

‘એમ કે...મને બહુ ઓછો ભાસ છે.’ સુકુમાર બોલ્યો.

બધા બંગલામાં આવ્યાં.

સુકુમારે એનો કોટ કાઢ્યો. ભાનુએ એનો કોટ કાઢ્યો. એ જોઈને જરા બહાદુરી બતાવતાં કિશોરીલાલે પોતાનો કોટ કાઢ્યો...ચરચર કરતો કંઈક અવાજ થએલો પણ પછી કદાચ મસ્કરી થઈ જાય એ દૃષ્ટિએ કંઈ બોલ્યાં નહોતાં...કાંઈ જ નુકશાન ન થયું હોય તેમ સહર્ષ પછી સુકુમાર સાથે નીચે બેઠાં...આ વખતે સુકુમારે ધીમે નિશ્વાસ નાખ્યો હતો.

‘નીલા...?’ નીલા આ વખતે ત્રીજે માળ બેઠી હતી. દિલરૂબા લઈને જ. ખાલી ખાલી દિલરૂબા સાથે રમત કરવાનું એને ક્યાંથી

મન થયું હશે ? સાસુજીની નીચેથી જુમ પડી એટલે નીલા ઉભી થઈ. એને ખબર હતી જ કે આજે ભાનુ આવવાનો છે. ત્રણેક દિવસ પહેલાં નીલાના બાપુનો કાગળ નીલા ઉપર-જમાઈરાજ ઉપર આવેલો, તેમાં લખ્યું હતું. નીલાએ તરતજ દિલરૂબાને એક ચળકતા કાચના કપાટમાં મૂકી...નીલા નીચે આવી. પણ દાદરેથી નીચે ઉતરતી વખતે અધવચમાં નીલાએ સુકુમારને બેઠેલ જોયો...સુકુમારને ખબર પડેલી કે નીલા આવે છે, છતાં તે તો નીચે-જમીન સામું જ જોતો હતો. ભાનુએ રહેજ ઉંચું જોએલું...જરાક સરખી નીલા દાદરા ઉપર અટકી ગઈ હતી. પણ કોઈનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું. તરતજ એક હૃદય-ધાસ લઈ નીલા નીચે આવી.

‘નીલા, આ તારા પાડોશી આવ્યાં છે-પાણી તો-’નોકરોને નહિ કહેતાં નીલાને ખતાવતાં, નીલાનાં સાસુ બોલ્યાં.

નીલા કાંઈજ બોલ્યા વગર ગંભીર વદને પાણી લેવા ચાલી ગઈ.

‘બાળુમાં જ જે મકાન જોઈતું હશે તો મળી શકશે.’ કિશોરીલાલને ચૂપકાઈ રાખવી પસંદ નહોતી.

‘ના. મારો વિચાર તો કાલેજના હોસ્ટેલમાં જ રહેવાનો છે. પણ જે ઓછો ખર્ચો લાગે એમ હોય તો મારો વિચાર એકાદ નાનો રૂમ મેળવી લેવાનો છે. આખું મકાન રાખવાનો વિચાર નથી, સુકુમાર કંઈક વ્યંગમાં સત્ય બોલ્યો.

‘મકાન એટલે મારા દોસ્તદારનો બંગલો છે. એનો એક વિભાગ કોઈ સંસ્કારી વ્યક્તિને ભાડે આપવાનો છે.’ કિશોરીલાલ સુકુમારને મકાનનું રહસ્ય સમજાવતાં બોલ્યાં.

‘ક્યાં સુધી પતે એમ છે ?’ નીચું જોઈને જ સુકુમાર પૂછતો હતો. ભાનુ આ વખતે બંગલાની વ્યવસ્થાનું બહુ જ બારીકાઈથી અવલોકન કરતો હતો.

‘હવે એ તો પતાવી દઈશું. સાંજના આપણે મળીશું.’ કિશોરીલાલ વિજય મેળવી ચૂક્યાં.

એટલામાં નીલા પાણી લઇને આવી, ફક્ત બેજ ઝાસ લાવી હતી. કાંઈજ બોલ્યા વગર પહેલો પ્યાલો-પિત્તળનો હતો-સુકુમાર તરફ ધર્યો. નીચું જોતાં સુકુમારે નીલાના પગ જોયેલા-તેણે પછી પાણી લેવા જ જરા ઉંચી નજર નાખેલી. નીલાનું એણે ગંભીર મુખ જોયેલું.

કાંઈને પણ ખબર ન પડે તેમ પરાણે આવતી ગંભીરતાનો એક જોરપૂર્વક શ્વાસ લેતાં સુકુમારે પ્યાલો લીધો. બીજો જરમનનો પ્યાલો હતો. ભાનુને આપ્યો. કિશોરીલાલ આ વખતે રહેજ મ્હોટું હજાવતા હતા. એકાએક સુકુમારની ગંભીરતા ઉડી ગઈ... એના હાથમાં જે પ્યાલો હતો તે તેણે કિશોરીલાલ તરફ ધર્યો: 'લો તમે પીઓને!'

પણ નીલા તરત જ બોલી : 'હું બીજું પાણી લાવું છું.' આગળ કાંઈ બોલ્યાં વગર નીલા ચાલી ગઈ... પાણી લેવાં. કિશોરીલાલ પણ સુકુમાર પ્રત્યે મમતા બતાવી બોલ્યા. 'લાવે છે-તમે પીઓને.'

નીલા ફરીને પાણી લઇને આવી ત્યારે નીલાના સાસુજી બોલ્યાં... 'નીલા, ભાનુને અને આમને... તમારું નામ તો કહો.' અન્નપુષ્યાઓમાં જલ્દીથી ભળી જવાની ટેવ બહુજ સાચી ગણાય છે.

'મારું નામ? નીલા જાણે છે ને...' હવે સુકુમારે છૂટ લેવા માંડી... આ વખતે કિશોરીલાલ પણ હસ્યા હતાં. નીલા-ભાનુ-સાસુજી બધાં થોડું થોડું હસ્યા હતાં.

'ક્યારની ચૂપ જ થઈ ગઈ છે.' ભાનુ બોલ્યો. !

'શું નામ છે-નીલા?' સાસુજીએ નીલાને પૂછ્યું.

'સુકુમાર.' નીલા બોલે એ પહેલાં સુકુમાર બોલ્યો. નીલા બોલવાની હતી પણ સુકુમાર તરફ આનંદ દર્શિ કરી.

'ચાલ, ત્યારે નીલા-બધાંને આપણે બંગલો તો પૂરો બતાવીએ?.' પોતાની શોભા બીજાને બતાવવાનું કાને મન નહિ થતું હોય?

બધાં હામાં થયાં.

[૧૪]

‘મકાન તો સારું જ છે, ચાલોને મને પણ અહીંયા જુના અને નવા મિત્રો સાથે ફાવી જશે.’ બાનુ, કિશોરીલાલ અને સુકુમાર સાંજના જોડેના બંગલાના માલિક સાથે જે રૂમ ભાડે આપવાનો હતો તે જોતાં...બાનુ બોલ્યો.

‘બલા, કદાચ મને એકલાને જ અહીં આટલામાં મહા-મુશીબતે ફાવશેને.’ પસંદગીમાં હોય, કે ન હોય પણ સુકુમાર અહીં જ રહેવાનો હતો. તે બોલ્યો.

‘પણ-એમાં શું-આપણો બંગલો ક્યાં નથી? રોજ નહિ તો યે તમારે આવતા રહેવાનું છે. શું કરે મારે ત્યાં એવી પુરતી સગવડ થઈ શકે એમ નથી, નહિતર મારા જ બંગલામાં તમને સગવડ કરી આપત.’ કિશોરીલાલને આ વખતે લાગેલું કે કંઈક તો બોલીએ-એટલે તેઓ બોલ્યાં.

‘ચાલો, આભાર થયો. હમણાં તો અહીં છીએ...’ સુકુમાર હસતાં હસતાં બોલ્યો.

‘તમારે ત્યાં સુધી રહેવું હોય ત્યાં સુધી રહી શકો છો.’ બંગલા-માલીક જોડે હતા જ તેઓ વિવેકથી બોલ્યા.

‘હમ તો તમને પણ સાંકડો પડે એમ છે. પછી હું આવીશ તો તમને અગવડ તો નહિ પડેને-?’ બાનુ બોલ્યો.

‘હમ ? આ-એક બારી, બે જાણીયાં, બે બારણાં એક કબાટ ચાર દિવાલ...કોણ કહેશે નાની છે ? તમારે તો ખાસ રોજ આવવાનું. મારા જેવાં અગણ્યાંને મને તો ખરું !’ સુકુમાર આનંદથી બોલ્યો. બધાં થોડું થોડું હસેલાં.

‘તમારા બધા મિત્રો આવશેને ? પછી મારા જેવા સાથે તમે વાત નહિ જ કરો.’ પોતાની જાતને કંઈક હલકી પાડતાં બાનુ બોલ્યો.

‘તમે મારાં મિત્ર નહિ ? મિત્રો આવી શકે.....પછી શું ?’ સુકુમાર બોલ્યો-આ વખતે બાનુને આગળ બોલતાં ન આવડ્યું. રમુજ ઉત્પન્ન કરવા માટે રમુજમાં બરાબર સ્વસ્થતા તો હોવી જોઈએને ?

‘મને ટયુશન મળી શકશે ? બે ત્રણ ટયુશન રાખવાનો મારો વિચાર છે.’ કંઈક વાત ઉપર ચઢતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ટયુશન તમે કરો છો ? ચાલો ત્યારે તમારે બાડું બચી જશે. મારાં મોહનને બણાવજો.’ બંગલા-માલિકે કિશોરીલાલની ઓળખાણ સાચવી કિશોરીલાલને સારું લાગે એટલા માટે કંઈક કહ્યું. આ વખતે તેમની નજર કિશોરીલાલ સામે હતી. પણ કિશોરીલાલ કંઈક ઉંડા વિચારમાં પડ્યાં હતાં.

‘બહુ જ સરસ ચાલો. આ બધું તમને આભારી છે.’

કિશોરીલાલ સામું જોઈ સુકુમાર બોલ્યો. કિશોરીલાલ તરતજ એમના વિચાર માર્ગ ઉપરથી બૂલા પડી અને બાનમાં આવીયાં.

‘કંઈ નહિ. એક બીજાને મદદ કરવી જ જોઈએ.’ કિશોરીલાલનું આ એક સૂત્ર તેમની બધી બાજુઓમાં રમ્ય કરતું.

—એટલે કિશોરીલાલને સારી વ્યક્તિઓમાં જ ગણવા જોઈએ એમ હું માનું છું.

કિશોરીલાલનું આ સુત્ર આ વખતે કિશોરીલાલને મૂર્ખ ન બનાવી શક્યું—કારણ કે કિશોરીલાલ ટયુશનની વાત અહીં હતા છતાં સાંભળી નહોતી.

‘મોહન ક્યા ધોરણમાં છે?’ સુકુમારે પૂછ્યું.

આ વખતે બધાં આ રૂમમાંથી બહાર આવતાં હતાં.

‘ચોથી અંગ્રેજીમાં છે, એને ગણીત, અંગ્રેજી અને સાયન્સ નથી શાવતાં.’ બંગલા માલિક બોલ્યા.

‘ઓહ ! ચાલો એ બધાં તો મારાં પ્રિય વિષયો છે. મને પણ ગમશે.’ સુકુમાર હસતા હસતા બોલ્યો.

‘મોહન ક્યાં છે?’ કિશોરીલાલ જાણે બોલવા ખાતર બોલવા મથતા હોય તેમ બોલ્યાં.

‘એ...બધાં દોસ્તદારો સાથે સિનેમા કે નાટક જોવા ગયો છે. બહુ ખરાબ ટેવોએ ચઢ્યો છે. કેટકેટલું કહ્યું છતાં નથી માનતો. હોટલ પણ છોડતો નથી. હશે એની મેજે દુઃખી થશે ત્યારે બાનમાં આવશે.’ પૂત્રથી કંટાળેલ પિતા બોલતાં હોય તેમ જણાઈ આવે છે.

‘એ તો હવે આ શિક્ષક છે ને—સુધારશે.’ પોતાને જાણે સુકુમાર માટે કંઈક સુંદર કટાક્ષ મળ્યું હોય તેમ બાનુ બોલ્યો.

‘તમારી વાતમાં મને લગારે શંકા નથી!’ જરા પણ અચકાયા વગર સુકુમાર બોલ્યો.

‘ચાલો બહુ સરસ.’ બાનુ તરત બોલ્યો.

‘તે આપણે કાંઈ ખોટું કરવા નથી માગતા...’ સુકુમાર હવે નીલાના શહેરમાં આવ્યા પછી બહુ જ આનંદમાં આવી ગયો હતો.

‘આવતી કાલ સવારથી જ અહીં રહેવું છે ને?’ એ ત્રણ મહિનાથી બંગલાનો એ બામ હજુ સુધી કોઈએ બાંડે નહોતો રાખ્યો એટલે બંગલા માલિક બોલ્યા.

‘હા-હા-કેમ પૂછવું પડ્યું? અને આજથી જ...ના-પણ મોહન નથી, નહિ? ચાલો આવતી કાલથી રહેવાનું શરૂ —મારું બણવાનું પણ શરૂ અને તમારાં મોહનને બણાવવાનું પણ શરૂ—’ સુકુમાર બોલ્યો.

કિશોરીનાલને આવું વાતાવરણ નહિ ગમતું હોય? યુવાનોના આવા હાસ્યમય વાતાવરણમાં તેઓ કાંઈજ કેમ નથી બોલતાં? સાદાઈમાં જ-અને ખાસ કરીને બોલવામાં જ સાદાઈમાં વર્તવાનું તેમને વધુ પસંદ હતું. એમના બજારમાં તેઓ ખૂબ છૂટથી બોલી શકતાં-પણ અહીં ફક્ત તેઓ સંસ્કારી વાતાવરણમાં જ સંસ્કારી રહી શકતાં હશે! અને અહીં પણ પોતાની ઉંમર સમજી સંસ્કારની દૃષ્ટિએ ચૂપ રહ્યા હશે.

*

*

*

[૧૫]

‘ચાલો, આજે સીનેમા જોવા જઈશું કે?’ કિશોરીલાલ અધાંની સાથે જમતાં જમતાં બોલ્યા.

‘નીલા, અહીં આવ્યા પછી તું કેટલી શીક્ષ્મો જોઈ આવી?’ બાનુએ નીલાને પૂછ્યું. નીલા કાંઈ જવાબ આપે એ પહેલાં કિશોરીલાલ બોલ્યાં; ‘હજી સુધી તો એના આવ્યા પછી એક પણ શીક્ષ્મ જોવા નથી ગયા.’

‘મારો વિચાર તો આજે શીક્ષ્મ જોવા આવવાનો નથી. હું તો થાકી ગયો છું.’ સુકુમાર જમતાં જમતાં બોલ્યો.

‘તમારી પથારી મેં અગાશીમાં કરી છે.’ નીલા આ વખતે બોલી.

‘અગાશીમાં શા માટે? નાહક ટાઢ ચઢી જાય. બાનુની અને એમની બંનેની અંદરનાં ભાગમાં કરજે. અગાશીમાં કરવી હોય તો ફેરવાવજે.’ નીલાનાં સાસુજી બોલ્યાં.

—પારકાઓની મહેમાનગીરી કરવાની છે. એટલું સમજીને તેઓ આવું બોલતાં હતાં.

આ વખતે નીલા અને સુકુમાર બંનેના મુખ ગંભીર હતાં.

‘—તો આવતી કાલે હું પાસ કે ટીકિટો જમવા આવીશ ત્યારે લેતો જ આવીશ.’ કિશોરીલાલ જમી રહ્યાં હતાં—હાથ ધોતાં ધોતાં તેઓ બોલ્યાં.

આજે બધાને નીલાએ જમાડ્યાં હતાં.

‘...ચાલો, કેરમ રમીશું?’ બાનુની નજર એક ખૂણામાં પડેલાં કેરમબોર્ડ તરફ વળી. તે બોલ્યો:

‘તમારે બધાને રમવું હોય તો રમો. મારે રેડીઓ પર બેસવું છે.’ કિશોરીલાલનો સાંજનો રેડીઓ—સમય થયો હતો તેથી તેઓ બોલ્યા.

‘રેડીઓ છે? ચાલો, મને ખુબ ગમશે. નીલાને પણ એથી ગમતું હશે.’ સુકુમારને લાગ્યું કે હવે ગંભીરતા દૂર કર્યા વગર નહિ ચાલે. પોતાની ગંભીરતા કંઈક ઓછી થશે તો જ નીલા આનંદમાં આવશે એવું સુકુમારને લાગ્યું એટલે તે બોલ્યો.

‘એને તો મેં કેટલીએ વખત કહ્યું. પણ તે માનતી જ નથી. નાહક બેસી રહે તેના કરતાં રેડીઓ પર બેસે તો પણ કંઈક ગમે. એક દિલરૂઆ ક્યાંકથી લાવી છે, તે વગાડતાં ન આવડે છતાં નાના છોકરાઓ જોડે દિલરૂઆ લઈ રોજ સાંજે રમ્યા કરે છે. આખો દિવસ મૂંગી અને ગંભીર.’ કેટલાએ દિવસનું સામટું બોલતાં હોય તેમ કિશોરીલાલ બોલ્યા. સુકુમારે આ વખતે નીલા સામું જોઈ એક હૃદય શ્વાસ લીધો. ‘મારા મનથી એવા વર્તનમાં મને આનંદ છે. મને ગમે એ પ્રમાણે હું કેમ વર્તી ન શકું?’ નીલા ત્યાં ઉભી હતી તે તરતજ બોલી. આ વખતે સુકુમારે નીલા સામું જોયું. નીલામાં આ વખતે સ્વમાન જણાઈ આવતું હતું.

‘તને કાલે તેમ કરને—તને કાલુ રોકે છે?’ કિશોરીલાલ સહેજ ગુસ્સામાં બોલ્યાં. નીલા આ વખતે ગંભીર બની હતી. ‘નીલા, પણ તું રેડીઓ પર કાંઈ સાંભળે તો તને કાંઈ જાણવાનું મળે અને તારો વખત પણ જાય. મને તો રેડીઓ પર સાંભળવાનું ખૂબ મન થાય

છે. ખાસ કરીને સંગીત.' સુકુમાર નીચું જોતાં જોતાં પોતે સ્વતંત્ર રીતે અહીં બોલી શકે એમ છે, એમ માનીને બોલ્યો.

‘તમારે બન્નેને નાનપણથી જ ઓળખાણ હશે.’ નીલાના સાસુજી આ વખતે સુડી વચ્ચે સોપારી રાખી સોપારીનો કટકો મેળવવા અચતન કરતાં કરતાં બોલ્યા.

‘નીલુને જ પૂછોને—’ સુકુમાર હસતાં હસતાં બોલ્યો.

‘અરે ભાઈ, મને પૂછો—હું ક્યાં નથી જાણતો—ઓળખાણ પહેલાં તો આપણે બન્નેને.’ ભાનુ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો.

‘એમ.’ સોપારીના ટૂકડા કરી એક ટૂકડો મોઢામાં મૂકતાં નીલાના સાસુજી બોલ્યાં. આ વખતે નીલા એમના સાસુજી સામે બોધ રહી હતી.

‘ચાલો ત્યારે, તમારે કેરમ રમવું હોય તો કેરમ રમો. મારે થોડું વાંચવું પણ છે.’ ૩—બજારના આવતી કાલના ભાવ-તાલના વિચારોમાં બની શકે તેટલાં અગાઉથી અનુમાનો કરવાં કિશોરીલાલ તૈયારી કરતા હતાં. નીલા તે જાણતી જ હતી. તે તો તરતજ સમજી ગઈ હતી. સુકુમારને સમજ નહોતી પડી. ભાનુ તો લાંબો થઈને એક આરામખૂરશીમાં પડ્યો હતો. નીલા એકલી કેરમ લઈ આવી.

‘અગાશીમાં રમીએ. ખૂલા પવનમાં મઝા પડશે...અને તમે નહિ આવો!’ પાછળથી કિશોરીલાલને પ્રશ્ન કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ફરી કોઈ વખત...તમે બધાં અત્યારે રમોને.’ કિશોરીલાલ વ્યર્થ હસતાં બોલ્યો.

‘તમને રમતાં આવડે છે?’ રહેજ હસતાં સુકુમાર નીલાના સાસુજી તરફ જોતાં બોલ્યો.

‘હા. મારા ઘરમાં કેરમ પડ્યું હોય અને મને ન આવડે? પણ મને તો ઉંઘ આવે છે.—ઘરડે ઘડપણ હવે ધર્મ—પાઠ સિવાય કંઈ ગમતું જ નથી...હતાં ચાલો રમીશું.’ છેલ્લાં ત્રણ શબ્દો

બોલતી વખતે જરા ઝીણી ખજરદારી એમના મુખ ઉપર દોડી આવી હોય એમ લાગ્યું.

‘રમ્યાં રમ્યાં હવે...એમને ત્રણ જણાને રમવા દે.’ કિશોરીલાલ કંઈક ગુસ્સે થતાં બોલ્યા.

‘છો ને આવે...ચાર જણા સિવાય શું મઝા પડે?’ સુકુમાર હસ્યો.

‘ના ના. તમે બધાં રમો જવ...’ પોતાને કંઈક ઉતાવળ હતી એટલે બીજાઓને ઉતાવળાં ચાલ્યા જવાનું કિશોરીલાલ કહેતાં હતાં.

‘તમે રેડીઓ ઉપરથી ઉઠો ત્યારે જરૂર આવશેને?’ સુકુમાર ભાવથી પુછતો હતો.

‘ત્યાં સૂધીમાં તો મોડી રાત થઈ જાય.’ કિશોરીલાલ એક અડવાડિકના પાના ફેરવતાં ફેરવતાં બોલ્યાં.

‘મારે તો અડધો—એક કલાકથી વધારે નથી રમવું. હું તો ખૂબ થાક્યો છું...આ તો જરા ગમ્મત આવે અને ત્યાં સૂધીમાં ઉંઘ આવે તેવું લાગશે તો સૂઈ જઈશું.’ દિવાલ ઉપરની ઘડિયાળમાં જોતાં જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘હું જા—છ. તમારે કાંઈ કામકાજ હોય તો બોલાવજો.’ સુકુમાર તરફ જોતાં જોતાં નીલાના સાસુજી બોલ્યાં.

‘કેમ? તમે નીચે સૂઈ જવ છો?’ સુકુમારે પૂછ્યું.

‘એમના પૂજનના ઓરડામાં.’ કિશોરીલાલ જાણે જલ્દી પતાવી નાખવા માંગતા હોય તેમ વચ્ચે બોલ્યાં.

‘ચાલો, હવે ઉઠીશું.’ બાનુને તો ફરમ રમવાનું ખૂબ જ મન થયું હોય એમ લાગતું હતું તે બોલ્યો.

‘ચાલો, ત્યારે...’ સુકુમાર પણ ઉઠ્યો. ઉઠતાં ઉઠતાં પણ તેણે કિશોરીલાલના સામું જોઈને કહ્યું: ‘તમે જરૂર આવજો. જરા પવનમાં મઝા પણ આવશે.’

‘સાર.’ કિશોરીલાલે પતાવ્યું.

‘મને તો કાંઈ કેરમ રમવું નથી ગમતું.’ સુકુમાર નીલા તરફ જોતાં જોતાં બોલ્યો.

‘ના આવ્યાં તો કાંઈ નહિ, આપણે રમીએ. ચાલોને.’ બેપરવા ભાનુ બોલ્યો.

‘એ ઠીક ન કહેવાય.’ અગાશીમાં પડેલા બાંકડા ઉપર બેસતાં બેસતાં સુકુમાર બોલ્યો, નીલાએ આ વખતે સુકુમાર તરફ જોતાં જોતાં એક નિશાસો નાખ્યો. બાંકડા ઉપર જ તે સુકુમારની નજીક બેઠી.

‘દિલરૂબા બગ્ગવશો?’ ખૂબ માનથી નીલાં બોલી ઉઠી.

‘હા. હા. ચાલો...કિશોરીલાલને પણ ગમશે.’ સુકુમાર નીલાના બોલથી ખૂબ આનંદમાં આવી જઈ બોલ્યો.

સુકુમાર અને નીલા અંદરની બાજુ આવ્યાં.

સુકુમારે કિશોરીલાલને કહ્યું: ‘ચાલો, આજે તમે મારે ખાતર બધું બંધ રાખો. મને દિલરૂબા સરસ આવડે છે. ચાલો હું બગ્ગવું છું.’

કિશોરીલાલ બોલ્યાં: ‘સાઈ બગ્ગવો.’

—એમના ધ્યાનમાં ૩—બગ્ગરની ઘાંસડીઓના વિચારમાં તેઓ ઘસડાયાં હતાં—અને તેઓએ હા પાડી દીધી.

નીલાએ પેલાં ચળકતાં કાચના કપાટમાંથી દિલરૂબાની પેટી કાઢી. પેટીમાંથી દિલરૂબા અને ગજ કાઢીને તેણે સુકુમારને આપ્યાં. સુકુમાર નીલા સામું આ વખતે જોતો હતો.

‘તમારે કાંઈને કેરમ રમવું છે કે નહિ?’ ભાનુ અંદર આવતાં બોલ્યો. ‘જો ના રમવું હોય તો આપણે ઉંઘી જઈએ.’

‘તું જોતો ખરો, આપણે દિલરૂબા બગ્ગવીએ...’ સુકુમાર બોલ્યો. પણ આ વખતે સુકુમાર કિશોરીલાલ તરફ જોતો હતો.

સુકુમારે પછી નીલા તરફ ફરીને કહ્યું:

‘ચાલો, આપણે અગાશીમાં જઈ બગ્ગવીએ.’ આ વખતે પણ સુકુમારે કિશોરીલાલ તરફ જોયાં કર્યું. પણ કિશોરીલાલ કાંઈ બોલ્યાં નહોતાં. નીલા અને સુકુમાર અગાશીમાં આવ્યાં. ભાનુ તો

અંદર એની પથારી હતી ત્યાં આવીને સૂતો. કિશોરીલાલને તેની ખબર નહોતી.

‘કિશોરીલાલ રોજ આવું વર્તન રાખે છે?’ સુકુમારે નીલાને પૂછ્યું.

‘હા.’ નીલાએ નિશ્વાસ મૂકતાં કહ્યું.

‘તું આમ કેમ કરે છે.—નીલા, આવું નહિ કરવાનું.’ કોઈ નિશ્વાસ નાખે તે સુકુમારને નહિ ગમતું હોય...એટલે તે બોલ્યો.

‘સુકુમાર, મારે કોઈ જ નથી.’ પ્રગટ થએલી વેદના સાથે નીલા બોલી.

‘હું નથી?’ એવાજ ભાવમાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘દિલરૂખા બળવોને.’ નીલા દિલરૂખા સામું જોઈ રહી હતી. તે બોલી.

‘અત્યારે નહિ બળવી શકાય.’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘હવે તો હું અહીં જ રહેવાનો છું, હોં કે.’ પોતાનાથી નીલા દુઃખી નહિ થાય એમ માનીને સુકુમાર આગળ બોલ્યો.

‘સારું...મને ખબર હતી જ. અત્યારે તો તમે દિલરૂખા નહિ જ બળવોને? જેવી ફાવે તેવી.’ નીલા ભાવનાભર્યા અહેરે વિનંતી કરવા લાગી.

‘પણ ફક્ત નહિ બળવી શકું. ચાલો રેડીઓ જ સાંભળીએ.’

નીલાએ ફરી એક નિશ્વાસ નાખ્યો. નીલા કાંઈ બોલી નહિ.

સુકુમાર નીલાના હાથમાં દિલરૂખા અને ગજ મૂકતો હતો. નીલાના મૂખ સામું પણ જોતો હતો. નીલા નિરાશ જણાઈ અને તે બોલ્યો: ‘યાદ છે નીલા...આવી જ રીતે દિલરૂખાની પેટી મેં તને આપી હતી.’

નીલાએ તરત ડોક ઉંચી કરી. સુકુમાર સામું જોઈ તે રહેજ હતી.

સુકુમાર ખુશ થયો. નીલાની નિરાશા અદૃશ્ય થઈ ગઈ તેથી.

નીલા અને સુકુમાર અગાશીમાંથી ફરી અંદર આવ્યાં.

‘ ચાલો, ત્યારે તમારો રેડીઓ હું પણ સાંભળું... દિલરૂપાના મનનું ઠેકાણું નથી. તાર પણ બદલવાની જરૂર છે. ’ સુકુમાર કિશોરીલાલ તરફ જોતાં જોતાં બોલ્યો. ‘ કેમ કેરમ રમી રહ્યાં ? ’ કિશોરીલાલ એમનું અઠવાડિક બાળુમાં મૂકતાં મૂકતાં બોલ્યાં.

છૂપાં છૂપાં નીલા પણ હસી. સુકુમાર વિચારમાં પડ્યો: ‘ મેં દિલરૂપા સાંભળવાનું કહ્યું હતું તે શું આપણે નહિ સાંભળ્યું હોય !... સાફ થયું. ’

‘ તમે ન આવ્યા પછી મારું મન પણ બદલાઈ ગયું. ’ પલંગ ઉપર કિશોરીલાલ સાથે બેસતાં બેસતાં એક અઠવાડિક ઉપાડી પાના ફેરવતાં સુકુમાર બોલ્યો. પેલા કબાટમાં નીલાએ દિલરૂપા મૂકી. કિશોરીલાલ સમજ્યાં કે દિલરૂપા કાઢતી હશે. રહેજ કટાણું મુખ થયું. પણ પછી નીલાએ કબાટ બંધ કર્યું, એટલે પાછાં એક બીજા અઠવાડિકમાં નજર નાંખવા લાગ્યાં.

નીલા પણ ત્યાં આવી, તેણે એક અઠવાડિક ઉપાડ્યું અને તે પલંગ ઉપર બેઠી.

જાણી જોઈને નીલાએ લાલ પેન્સીલ વડે કરેલાં કુંડાળાઓવાળું પાનું કાઢ્યું... અને સુકુમારને પછી કહ્યું. ‘ આ વાંચવા જેવું છે ! ’ સુકુમારે તે જોયું. કિશોરીલાલ સામું પછી તેણે નજર કરી. કિશોરીલાલનું ધ્યાન તે વખતે તેઓ વાંચતાં હતાં તેમાં જ હતું. સુકુમારે એક વધુ નિશ્વાસ લીધો.

‘ ચાલો આપણે સૂઈ જઈશું, ત્યારે. ’ નીલા સામું જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ હા સૂઈ જાવ. ’ કિશોરીલાલ જાગૃત બની બોલ્યાં.

[૧૬]

‘તમારો જે કાંઈ થોડો સામાન છે તે નોકર મારફતે ખસેડાવીશું. તમે તકલીફ ન લેશો અને વળી જો તમારે ખીજ સામાનની જરૂર પડે તો મને કહેજો. આપણા બંગલામાંથી મેળવી શકશો.’ સજ્જનતા બતાવવી જ જોઈએ એમ માનીને કિશોરીલાલ સવારમાં નવ-દશ વાગે ચાહ-પાણી-નાસ્તો લેવા બેઠાં હતાં ત્યારે કહેતાં હતાં.

‘સાંચું થયું કે તમારાં જેવા પાડોશી મને મળ્યાં. અગવડતા દૂર થઈ જવાની અને સગવડતાઓ મળ્યા કરવાની. તમારો આભાર તો હું કદાપી નહિ જ ભૂલું.’ સુકુમાર હસતાં હસતાં બોલ્યો.

‘તમે વ્યંગમાં નથી બોલતાને?’ બાનુ ચાહની રકાબીમાં કુંકો મારતાં મારતાં બોલ્યો.

‘વ્યંગમાં કેવી રીતે બોલવું એ તમે હજી જાણતા નથી. એટલે વ્યંગ શું છે એ તમને ક્યાંથી સમજાય?’ સુકુમાર બોલ્યો.

તે જાણે બ આપતાં કદાચ

વધારે રમુજ ઉભી કરવામાં પોતાને નહિ ફાવે એમ માતી બાનુ ચૂપ થયો.

‘મારો હાથ રમાલ ? મારી બેગ ઉપર છે, નહિ ?’ સાસુજીને સુકુમાર પૂછવા લાગ્યો.

‘હા.’ સાસુજી પણ આ પીતાં હતાં.

‘તમે ચાહ કેમ નથી પીતાં ?’ બાનુ રકાબીમાંથી આ પૂરી કરતાં બોલ્યો.

‘મને ચાહ ઉપર ખૂબ જ તિરસ્કાર છે.’ નીલા સામું જોતાં સુકુમાર બોલ્યો. નીલા આ વખતે ચાહ પીતી હતી.

‘ચાહ પીનાર ઉપર તિરસ્કાર નથીને ?’ બાનુ ફરી આગળ બોલ્યો અને નાસ્તા માટે નવાં જ-તાજા ગાંડીયામાંથી એક ગાંડીયો મુખમાં મૂકી દીધો.

‘અલખત-કોષ ખોટું ન લગાડતાં. ચાહ પીનાર ઉપર-ચાહ ઉપર જેટલો મને તિરસ્કાર છે-તેટલો જ છે. ખોટું લગાડવાની કોષને જરૂર નથી. મને હસાવવું અને હસવું ખૂબ જ ગમે છે.’ સુકુમાર ટુવાલને ખભા ઉપર રાખી આરીસામાં જોતાં જોતાં વાળ ફીક કરતો હતો.

‘તમને તમારાં વાળ ઉપર ખૂબ મોહ લાગે છે...સ્ત્રીઓને જ વાળ શોભે !’ બાનુ બોલ્યો.

‘તો તમે બોડીયું કેમ નથી કરાવતાં ? નાના છોકરાંઓ કદાચ નારીએળ સમજી પાણી જેવા ટકોરા કરે...નહિ ?’ સુકુમાર પેલા આરીસામાં જોતાં જોતાં જ બોલ્યો.

‘તમને નહિ પહોંચી શકાય. તમારો હાથ-રમાલ લઈ આવો, જવ.’ બાનુએ સુકુમારને ચાઈ આપી. આ વખતે નીલા સહેજ હસી હતી.

‘ઓહ ! આભાર !’ સુકુમાર ઉપર ગયો.

‘તમારો શો વિચાર છે?’ સાસુજીએ ભાનુને પૂછ્યું.

‘મારે જે કરવું હશે તે કરીશ.’ ભાનુ કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘—પણ હું અને ભાનુ બોલીએ છીએ—એમાં જરા શાંત.’
કિશોરીલાલને શિખામણ આપતાં આપતાં સાસુજી બોલ્યાં.

‘નોકરી કરવી છે કે ભણવું છે? ભણવું હોય તો...આ.’

‘હું એને મારી સાથે બજારમાં જ લઈ જવાનો છું.’ કિશોરી-
લાલ સાસુજીના બોલી ગયાં પછી તરતજ બોલ્યાં. નીલાએ આ
વખતે કિશોરીલાલ સામે જોઈ નિશ્વાસ નાખ્યો.

*

*

*

[૧૭]

‘ મને પણ તમારું બળર જોવાની મઝા પડશે. હું આવું? રવિવાર છે. એટલે કોલેજ તો આજે બંધ છે. તમારું બળર બંધ નથી? ’ સુકુમાર બપોરે જમ્યા પછીથી પૂછતો હતો.

‘ રવિવારે બળર બંધ તો ખરું, પણ અમારે ગયા વગર ન ચાલે...તમારે આવવું હોય તો ચાલો. ’ કિશોરીલાલ સમ્યતાના સાચા હિમાયતી હતાં જ.

‘ ટેક્ષીમાં જવાનું છે. ’ ભાનુ હસતાં હસતાં સુકુમારને કહેવા લાગ્યો. પાણી પીતાં પીતાં નીલા આ વખતે રહેજ હસી.

‘ બળર બંધ એટલે મકાન પણ બંધ હશે. આપણે ક્યાં જવાનું? ’ ટેક્ષી ચાલુ થઈ ગયા પછી સુકુમારે કિશોરીલાલને પૂછ્યું.

‘ અમારું બળરમાં એવું છે કે બળર બંધ રહે પણ મકાન તો ખૂલ્લું જ રહેવાનું! અને વળી આપણી ઓફિસ છે ને! ’ નાનાઓને સમજાવતાં હોય તેમ કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘ તે તમારે ત્યાં શું કરવાનું? ’ ભાનુએ પૂછ્યું.

‘ આપણે ત્યાંજ જમએ છીએ, ત્યાં જોજોને? ’ બક્ષિતને જોઈ તેનું બક્ષિત્વ તપાસી કિશોરીલાલ બોલતાં હશે?

‘ તમારો વિચાર ક્યાં સુધી ભણવાનો છે ? ’ કિશોરીલાલને સુકુમારનું વિશાળ શરીર ગમી ગયું હતું ? સુકુમાર સાથે તેઓને વાતો કરવી ગમી ગઈ હતી.

‘ બની શકે તો ડૉક્ટર બનવું છે. ’ નીચું જોતાં જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ તો હું તમને હવે ડૉક્ટર કહીને જ બોલાવીશ. ’ ભાનુ બોલ્યો.

‘ બહુ સારી વાત છે ! ’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘ મારાં શબ્દો તમને નથી ગમતાં ? ’

‘ કેમ ન ગમે ? ’

‘ મજા પડે છે માટે જ. ’

‘ અલખત ? ’

‘ ત્યારે તમે મારી સાથે જ રહ્યા હોત તો ? ’ ભાનુ બોલ્યો.

‘ પણ હું અહીં જ જરા નજીકમાં જ રહેવાનો છું ને—આવ-જોને રોજ. ’

‘ તમને અગવડ નહિ પડે ? ’

‘ ચલાવી લઇશ ! ’

આ વખતે કિશોરીલાલ ખાસ ભાનુ તરફ જોતાં હતાં. એકા-એક ટેક્ષી અટકી.

‘ બજાર આવી ગયું ? ’ સુકુમારે પૂછ્યું.

‘ હા—બહુજ નજીક લાગે છે, નહિ ? ’ કિશોરીલાલે હા કહી અને પછી બૂલથી જ ઉતાવળમાં આગળ બોલાઇ ગયું.

‘ તું હવે બારોબાર બંગલે જજો—અને લગભગ ત્રણેક વાગે મોટર લાવજો. ’ ડ્રાઈવર તરફ જોઈ કિશોરીલાલ હાથે બાંધેલું ઘડિયાળ જોતાં જોતાં બોલ્યાં.

‘ સારું. ’ કહી ડ્રાઈવરે ટર્ન લઈ બંગલા તરફ જવા માંડ્યું.

નજીકના એક મકાનના વચ્ચે માળે ત્રણે આવ્યાં. ‘ જોયું, કેટલી બધી ટપાલ આવી છે ? ’ કિશોરીલાલ ઓફિસના બારણામાં પેસતાં જ ટેબલ ઉપર પડેલી થોડકાખંધ ટપાલ જોતાં બોલ્યાં.

‘તમારા ઉપર તો આખી દુનિયાનો આધાર, પછી દુનિયા સાથે જ તમારે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનોને ?’ સુકુમાર કિશોરીલાલ સામું જોઈ બોલ્યો. ભાનુ આળુઆળુનું નિરિક્ષણ કરતો હતો.

‘સોડા લેમન તો પીશોને ?’ કિશોરીલાલે એક ગુમાસ્તો રાખ્યો હતો. અગાઉથી કિશોરીલાલનાં આવતાં પહેલાં તે ઓફિસ ઉઘાડી નાખતો અને કચરો વાળી નાખી-ટપાલ આવે તેને ટેબલ ઉપર મૂકતો. એ ગુમાસ્તો આ વખતે એ બાળુ એક જે પાટલી પડી હતી તે પાટલી ઉપર બેઠો હતો. તેના સામું જોઈને કિશોરીલાલને સોડા-લેમન મહેમાન માટે યાદ આવી ગઈ !

‘જમીને તો હળુ હમણાં જ આવ્યાં છીએ !’ સુકુમાર એક ટેબલ પાસેની ખુરશીમાં બેસતાં બોલ્યો.

‘જમ્યા પછી સોડા પીવાથી ખોરાક પચી જાયને ?’ કિશોરીલાલ પણ મુખ્ય ખુરશી પર બેસતાં હસતાં હસતાં બોલ્યાં.

‘તમારી મંગાવવી હોય તો તમારા માટે મંગાવી શકી છો.’ કિશોરીલાલના બોલવાનો ભાવાર્થ સમજીને સુકુમાર બોલ્યો.

‘તમારે પણ પીવી પડશે.’ કિશોરીલાલ આગ્રહી બન્યા.

‘ભાનુ પીશે. મને ટેવ નથી.’ ભૂલતાં ભાનુની માદ કરાવતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘થોડી પીજો-અસ...ત્રણ સોડા.’ ગુમાસ્તાને જાણે આ હોટેલ હોય તે પ્રમાણે કિશોરીલાલે હુકમ કર્યો.

થોડીવારે ત્રણ આનાનું ખીલ લઈ ત્રણ સોડા સાથે ગુમાસ્તો પાછો ફર્યો. સુકુમારે ખીલ જોયું અને તે બોલ્યો:

‘એ પૈસામાં બધે સોડા મળે છે.’ આ વખતે સુકુમાર કંઈક વેધકદષ્ટિથી પેલા ગુમાસ્તા સામું જોતો હતો.

‘હું કેટલા વખતથી રોજ લાવું છું. શેઠ ભાવ જાણે છે.’ કંઈક ગભરાતા ગુમાસ્તો બોલ્યો.

‘ના, ના, બજારમાં ભાવ હશે તેજ ભાવે લાવતો હશે તૈયાર ખીલ લાવે છે પછી શું ?’ કિશોરીલાલ બોલ્યા.

‘તમારે તપાસ તો કરવી જ જોઈએ.’

‘એમાં શું તપાસ કરવાની છે?’

‘એમાં એનું ગુમાસ્તાનું ભાવી બગડે છે.’

‘જે ચાર આના કમાશે તો શું?’

‘ઓહ, તો તમારી મરજી.’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘સોડા ગ્લાસમાં ખીયારાએ ક્યારની કાઢી મૂકી છે.’ ગુમાસ્તાની દયા ખાતાં બાનુ બોલ્યો.

‘તમે લોને.....!’ સુકુમાર હસીને બોલ્યો.

‘તમે પણ લો.’ કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘એ તો માન માંગશે!’ બાનુ બોલ્યો.

‘એમાં માન જેવું કંઈ જ નથી. આપણે ક્યાં અહીં રોજ આવવાનું છે. એક વખત પી લઈશું.’ સુકુમાર વ્યંગમાં બોલ્યો.

સોડા પીતાં પીતાં કિશોરીલાલ આ સમજી ગયાં. તેમણે સુકુમાર સામું જોયું. સુકુમારની દષ્ટિ બાનુ તરફ હતી. કિશોરીલાલ રહેજ હસ્યાં હતાં.

‘ત્રણ પાન લાવ્યો છું ને?’ અડધી સોડા પી રહ્યાં પછી કિશોરીલાલને સોડા પીધા પછીનું મુખવાસ માદ આવ્યું એટલે તેઓએ ગુમાસ્તા તરફ જોતાં જોતાં કહ્યું.

‘લઈ આવું.’ ચૂપચાપ કંઈ વધુ બોલ્યા વગર ગુમાસ્તા પાન લેવા ગયો.

‘અંગ્રેજી પેપરો વાંચવાનો તમને મહાવરો લાગે છે ખરો.’

સુકુમારે બાજુ ઉપર એક અંગ્રેજી જાણીતું પત્ર જોઈને કહ્યું.

‘વાંચ્યા વગર ચાલે જ નહિ.’ ખાસ વટમાં કિશોરીલાલ બોલ્યા.

‘મને લાગે છે—તમારે અહીં બાદશાહી જેવું જ હશે?’

સુકુમાર કાચના ગ્લાસને નીચે મૂકતાં મૂકતાં બોલ્યો. સુકુમારે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે બાનુનું ધ્યાન કિશોરીલાલ એ પ્રશ્નનો શો જવાબ આપે છે તે જાણવા તરફ વળ્યું.

‘અરે જવા દો વાત. જ્યારથી હું અહીં આવું છું ત્યારથી સાંજે બંગલે જઈ ત્યાં સુધીમાં તો હેરાન હેરાન થઈ જઈ છું. ટેલીફોન પર ચાલુને ચાલુ બેસી રહેવાનું—આ છાપાઓ જોઈ વળવાનું—ટપાલ જોવાની અને વળી બજારની એક જાણીતી વ્યક્તિ તરીખેની મારી જવાબદારી...’ કંટાળી ગયા હોય તેમ કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘પણ એ સાથે સાથે કમાવાનું સાઈ ને?’ સુકુમારે પૂછ્યું.

‘એ બધું નસીબ ઉપર આધાર રાખે—જન્ય તો જન્ય પણ ખરાં. આવે તો આવે પણ ખરાં—’ બજાર બાપામાં કિશોરીલાલ બોલ્યા. ભાનુની દશા આ વખતે જોયાં જોવી હતી. એની કેટકેટલી મઠી કાઢેલી તેની આશાઓ આજે તૂટી પડતી હોય તેમ એને લાગ્યું. સુકુમારે જ્યારે આ વખતે તેના સામું જોયું ત્યારે ન છૂટકે પરાણે રહેજ તે હત્યો. પણ સુકુમારના વર્તનથી જાણે સુકુમાર કાંઈ સમજ્યો ન હોય તેમ ભાનુને લાગ્યું. ‘પોતે બજારમાં પડનાર છે—લક્ષાધિપતી બનવાના સ્વપ્ના સેવે છે.—તેની સુકુમારને ખબર નહિ હોય.’ ભાનુએ કલ્પના કરી પછી તે બોલ્યો.

‘એ તો બજારનાં રંગ!’

‘તમે બજારમાં જ કંપનાવવાના છો...નહિ?’ પોતાનું અનુમાન સુકુમારે રજુ કર્યું.

‘મારો વિચાર એમને હાલમાં તો સાધારણ કામકાજ શિખવવાનો.!’ કિશોરીલાલે પહેલાં સુકુમાર પછી ભાનુ અને પછી ગુમાસ્તા તરફ જોતાં જોતાં કહ્યું.

ભાનુનું મુખ જરા વધારે વ્યગ્ર બની ગયું. સુકુમારે તે જોયું. અને તે બોલ્યો: ‘એમને એવું કામ કાવશે?’ એક સંસ્કારની દૃષ્ટિ યાદ કરાવવા કિશોરીલાલને સુકુમારે પૂછ્યું, પણ આ વખતે ભાનુ એમ સમજ્યો કે સુકુમાર પોતાને વધુ ઉતારી પાડવા ઇચ્છે છે. એટલે મનમાં જરા તે રહેજ ઉસ્કેરાયો. તેણે સુકુમાર તરફ દૃષ્ટિ

કરી. પણ કિશોરીલાલ સામું સુકુમાર તો જોઈ રહ્યો હતો. સુકુમારના સંસ્કારી શબ્દોની અસર કિશોરીલાલ ઉપર થઈ હતી. તેઓ તરત બોલ્યાં.

‘હાલમાં તો થોડો વખત સાધારણ કામકાજ સિખવીશ પછી ધીમે ધીમે આગળ...’

‘ધપાવજો!’ સુકુમારે વાક્ય પૂરું કર્યું એટલામાં પેલો ગુમાસ્તા ક્યારનો જે પાન ટેબલ ઉપર મુકીને બાજુ ઉપર ઉભો હતો, તેને ફરીથી કિશોરીલાલે જોયો અને ટેબલ ઉપર પડેલા પાન એકાએક તેમને યાદ આવ્યાં. તેઓ બોલ્યાં : ‘આપણી વાતોમાં આપણે ક્યારના આ પાન ભૂલ્યાં.’

ભાનુએ ગુમાસ્તા સામું જોયું. અને પોતે જાણે ક્યારનો જાણે છે કે પાન આવી ગયાં છે, એવો ભાવ તેણે મુખ ઉપરા આવ્યો. સુકુમાર આ વખતે ભાનુ તરફ જોતો હતો.

‘તમે ટપાલ જોઈ લો. હું ત્યાં સુધી પેપર વાંચું.’ સુકુમારે જોયું કે કિશોરીલાલ વારે ઘડીએ ટપાલ સામું જોતાં હતાં, એટલે પોતે પેલા અંગ્રેજી જાણીતા પત્ર તરફ જોતાં જોતાં બોલ્યો.

‘હું બહાર ઉભો છું.’ પોતાનું સ્વમાન સાચવતાં ભાનુ બોલ્યો.

‘નિરીક્ષણ કરવા માટે, નહિ?’ સુકુમાર બોલ્યો.

જરા વેધક દષ્ટિ કરતો ભાનુ બહાર ગયો. કિશોરીલાલે ટપાલ જોવા માંડી. સુકુમાર અંગ્રેજી પત્ર વાંચવા લાગ્યો.

*

*

*

[૧૮]

‘ શેઠે કાંઈ ખીજ વખત લગ્ન કર્યાં હોય તેમ લાગે છે. ! ’ એક ખૂણામાં ઉભાં ઉભાં ભાનુ રસ્તા ઉપરનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો, તે વખતે તેણે બાળુ પરથી આવો અવાજ આવતો સાંભળ્યો. પોતાની આંખો તેણે રસ્તા તરફ જ રાખી અને કાનને એ અવાજ બાળુ રાખ્યાં. અલખત, એક વખત તેણે નજર નાખી લીધેલી કે કાણ આવું બોલે છે.

બે વહેપારી જેવાં જણાતાં પ્રૌઢ નજીકમાં ઉભાં હતાં. ‘ રમ્મ સિવાય દાખલ ન થવું. ’ એ પ્રકારનું કિશોરીલાલની ઓફિસ ઉપરનું બોર્ડ વાંચી તેઓ ક્યારના બહાર ઉભાં રહી જુદા જુદા વાતો કરતાં હતાં. ઓચિંતને તેમને શેઠના જીવનમાં રસ લેવાનું મન થયું હશે એટલે એક પ્રૌઢ બોલ્યો. એણે સફેદ લાંબો કાટ પહેર્યો હતો. ખીજા પ્રૌઢે ક્રૂતા ખમીસ જ પહેર્યું હતું. બન્નેની જાણીતી વ્યક્તિઓનાં બંગલાઓમાં કે એમના જીવનમાં શા શા બનાવો બને છે તે તેઓ જાણવા ઉત્સુક રહેતાં અને જાણી પણ શકતાં.

કદાચ એમના જસુસો ફરતા હશે! 'તમને કાણે કહેલું?' પેલું જોણે પહેરેણુ પહેચું હતું તે પ્રૌઢ બોલ્યા.

'અમારી ઓફિસના શેઠ વાતો લાવેલા...' ખીજાઓની ઓફિસને અમારી-ઓફિસ કહેતા કહેતા પેલા કાટ પહેરેલા પ્રૌઢ બોલ્યા.

'શેઠ એમના ખીજા વખતના લગ્નમાં નહિ ગએલા?' પેલા પહેરેણુ પહેરેલ પ્રૌઢે પૂછ્યું.

'અરે, કેમ નહિ? પહેલી વખત તો ખાસ આમંત્રણથી ગએલા અને આ વખતે ફક્ત રૂબરૂમાં કિશોરીલાલે રહેજ હસતાં હસતાં કહેલું તે ઉપરથી ગયા હતા. ખાસ દબાણ તો નહોતું જ કરેલું.'

પોતાને આમંત્રણ નહિ મળેલું એટલે તે પ્રૌઢ આમ બોલતાં હશે?

'તમને ખબર છે-પહેલી પત્ની શાથી અવસાન પામેલી?' પહેરેણુ પહેરેલ પ્રૌઢ જોણે એ બાબત ખાસ જાણતા હોય તે પ્રમાણે બોલ્યાં.

'હા, મને કેમ ખબર ન હોય-' પોતે પણ સર્વજ્ઞતા હોય તેમ કાટ પહેરેલ પ્રૌઢ બોલ્યાં.

'સુવાવડમાં જ-પિયેરમાં જ!' પેલાં પહેરેણુવાળા બોલ્યા.

'ના. ના. પિયરમાં...હા બરાબર અહીંની હોસ્પિટલમાં અવસાન પામેલ-' કંઈક યાદ આવતાં તેઓ કાટવાળા બોલ્યા.

'બરાબર.' પહેરેણુ પહેરેલ પ્રૌઢને પણ તાજ જ સ્મૃતિમાં બધું આવી ગયું એટલે તેઓ બોલ્યા.

ભાનુએ એટલે સુધી સાંભળ્યું. પછી તેને કંટાળો આવી ગયો. તે બાજુ ઉપર ચાલ્યો ગયો. એને ચાલતો જતાં જોઈને પેલાં પ્રૌઢોની વાતો અટકી. એકાએક તેમને કાંઈ યાદ આવતું હોય તેમ પહેરેણુવાળાં પ્રૌઢે જીમ પાડી.

'એ-મિસ્ટર, જરા અંદર કહોને-અમે ક્યારના ઉભા છીએ.'

ત્યારે બાનુ બહાર આવેલો ત્યારે આ બન્ને જણાએ તેને જોએલો એટલે તેઓએ અનુમાન કરેલું કે આ ઓદિસમાં નવા ગુમાસ્તા હશે. !

‘અંદર ગુમાસ્તો છે. ખબર આપો.’ બેપરવા બની બાનુ બોલ્યો. બીજાઓની જોડે જરા અસહ્યતાથી પોતે બોલ્યા એમ લાગવાથી તેઓ બન્ને જરા રોષમાં આવી ગયાં. પણ બાનુની વધારે પડતી બેપરવાઈને લીધે તેઓ ખાસ કંઈ બોલ્યા નહિ.

‘મને તો લાગે છે કે ખૂલતા બજારે મારી ધારણા સાચી થવાની.’ પહેરણ પહેરેલે એક પ્રૌઢ બોલ્યાં.

‘શેઠની શી ધારણા છે તે પૂછ્યા પછી વાત. !’ બીજા પ્રૌઢે હજુ ધારણા કરવાનું કિશોરીલાલ શેઠના વિચાર ઉપર મુલતવી રાખ્યું હોય તેમ તેઓ બોલ્યા.

એટલામાં ઓદિસમાંથી છાપુ વાંચતા વાંચતા સુકુમાર બહાર આવતો હતો. આવતા પહેલાં તેણે ટપાલમાં ચિત્ત રોકાએલ કિશોરીલાલને કહેલું કે ‘હું બહાર ઉભો છું.’

‘સાર.’ કિશોરીલાલે ધ્યાનસ્ત થઈ કહેલું.

સુકુમારને બહાર આવેલ જોઈ ચિઠ્ઠાએલો બાનુ જરા વધારે ચિઠ્ઠાયો. પણ આ વખતે સુકુમારની દૃષ્ટિ પેલાં બે પ્રૌઢ તરફ હતી. સુકુમારે તેમને પૂછ્યું. ‘તમારે ઠાનું કામ છે?’

‘કિશોરીલાલનું.’

‘તમે અંદર ખબર આપી?’ સુકુમારે પૂછ્યું.

‘ના, કામમાં હશે એમ માની ખબર નથી આપી.’ એકે કહ્યું.

‘ત્યારે ખબર તો આપો. એ સિવાય કામમાં છે કે નહિ, તેની શી ખબર પડે?’ સુકુમારે ફરી છાપામાં જોતાં જોતાં કહ્યું.

‘ગુમાસ્તા ક્યાં છે?’ પોતાને સલાહ આપનાર પ્રત્યે કંઈક માન દર્શાવતાં પહેરણ પહેરેલ પ્રૌઢ બોલ્યાં.

‘અહીં બારણા પાસે જ અંદર પાટલી છે ત્યાં.’ સુકુમારે છાપામાં જ દૃષ્ટિ રાખીને કહ્યું.

‘આજે પાટલી કેમ બહાર નથી કાઢી?’ પેલા પ્રૌઢ સુકુમારને પૂછ્યું,

‘મને કાંઈ ખબર નથી. પણ કદાચ રવિવાર છે—એટલે બજાર બંધ રહે છે. એ દૃષ્ટિએ નહિ કાઢી હોય.’ અનુમાન કરી સુકુમાર બોલ્યો.

‘તમે ક્યારના બજારમાં આવો છો?’ પેલાં પ્રૌઢને લાગ્યું કે આટલું બધું જાણનાર કદાચ બીજા શહેરમાંથી કિશોરીલાલને ત્યાં આવ્યાં હશે. એટલે પોતાને પણ કંઈક જાણવાનું મળશે એ દૃષ્ટિએ પૂછ્યું.

‘અરે ભાઈ! હું તો જાણું છું.!’ છાપામાંનું પોતાનું ધ્યાન જરા તૂટતું જતું જોઈ સુકુમાર બોલ્યો.

‘ડીક.’ કહી પેલાં પ્રૌઢ અટક્યાં. પોતાના અનુમાનો સાચાં નહિ પડવાથી તેમનું મ્હોઢું જરા જોવા જેવું વ્યગ્ર બની ગયું હતું.

‘ભાનુ, મને કહે તો ખરો શું શું નિરીક્ષણ કર્યું?’ સુકુમારે હસતાં હસતાં છાપામાંથી દૃષ્ટિ ઉંચી કરી ભાનુને પૂછ્યું.

‘બધુએ—’ જરા ચિઠાઈને ભાનુ બોલ્યો.

‘અરે...ના ભાઈ! તારા કિશોરીલાલને કહેજે—!’ અિજ્ઞાએલને વધારે હાંછેડવાનું સુકુમાર પસંદ નહોતો કરતો. તેણે તરત છાપામાં ફરીને વાંચવા માટે જોવાં માંડ્યું.

આ ભાનુ અને સુકુમારની વાતો પેલાં પ્રૌઢાએ સાંભળી હતી. એટલે એકે પૂછ્યું.

‘તમારે કિશોરીલાલ સાથે કાંઈ સખંધ કે સગાઈ હશે!’

‘મારે કાંઈ ખાસ સખંધ નથી. આ ભાઈને છે.’ સુકુમારે છાપામાં જોતાં જોતાં કહ્યું.

‘શો?’ એકે પૂછ્યું.

‘એમને જ પૂછોને.’ સુકુમારે છાપામાં જ દૃષ્ટિ સાચવતાં કહ્યું. કંઈક નવું જાણવા જેવું વાંચતો હતો.

આ વાતચીત ઉપરથી ભાનુ કંઈક જોલશે એ દૃષ્ટિએ થોડીવાર

સુધી તો પેલાં પ્રૌઢો ચૂપ રહ્યાં...પછી એક જણ બોલ્યો.: ‘ તમારે શો સબંધ છે. ? ’ બાનુ તરફ જોઈને પૂછેલું.

‘ મારી સાથે વાત ન કરશો. ’ બાનુ ચિઠાઈ ગયો.

સુકુમાર આ વખતે ચમક્યો. પેલાં બન્ને પ્રૌઢો પણ રહેજ ચમક્યા. પણ એમને થોડીવાર પછી લાગ્યું કે: ‘ આ કિશોરીલાલના નજીકના સગા હશે અને આપણે પહેલાં કરેલી વાતચીત ઉપરથી તેઓ ચિઠાઈ ગયાં હશે.

સુકુમાર ઓફિસમાં જવા લાગ્યો.

એને જતો જોઈ બાનુ પણ તેની પાછળ પોતાને શાંતિનું કંઈક સ્થાન જડ્યું એમ માનીને ગયો. સુકુમારને ઓફિસમાં જતો જોઈ પેલાં પ્રૌઢોએ કહ્યું કે : ‘ એમને ખબર આપજો. ’

ખાસ કરીને તેઓએ સુકુમારને જ કહ્યું હતું. પણ સુકુમાર કાંઈ જવાબ આપે એ પહેલાં બાનુ બોલ્યો—જરા જોરથી : ‘ સારું. ’

આ અવાજ સાંભળીને સુકુમાર ફરી ચમક્યો. ઓફિસમાં કિશોરીલાલ શેઠ પણ એમની ખૂરશીમાં જરા હાલી ઉઠ્યા. એમના હાથમાંથી કાગળ પડતાં રહી ગયાં. તેઓ એકદમ બોલ્યાં: ‘ શું છે ? ’ જરા જોરમાં તેઓ બોલ્યાં હતાં.

‘ કાંઈ નહિ. બહાર કોઈ બે ભાઈ ઉભાં છે. ’ સુકુમારે કહ્યું.

‘ કહો કે નવરાશ નથી. ’ ખિન્નએલ કિશોરીલાલ શેઠે બાનુ ઉપરનો રોષ મળવા આવેલાં ઉપર ઠાલવ્યો.

પાટલી ઉપર બેઠેલો પેલો ગુમાસ્તો શાંતિથી બહાર ગયો. અને મળવા આવેલ બે પ્રૌઢોને કહી આવ્યો કે: ‘ શેઠ જરા કામમાં છે. ’

બીચારા ગુમાસ્તાને તો બધાંની જરૂર એટલે ચૂપકાઈ જ વાપરેને ?

સુકુમાર છાપુ વાંચતા વાંચતા મનમાં જરા હસતો હતો. તેણે છાપાનું એક પાનું ફેરવ્યું.

[૧૯]

હડિયાળ નેતાં નેતાં કિશોરીલાલ બોલ્યા: ‘સવાત્રણ થયા. ચાલો હવે જમશુંને?’

‘નીચે ક્યારની મોટર પણ આવી ગઈ છે.’ ગુમાસ્તાએ શેઠ તરફ નેઘ બધાને કહ્યું.

‘ચાલો.’ સુકુમાર ઉભો થયો.

સુકુમારે આ વખતે પહેરણ પહેરેલું હતું. પહેરણના ખિસ્સામાંથી હાથરમાલ કાઢી તે મુખ ઉપરના પ્રસ્વેદ ખિંદુઓ લુછતો હતો.

આ નેઘને ભાનુ બોલ્યા: ‘તમને પહેરણ ઠીક શોભે છે.’

‘તમે પણ પહેરી શકો છો.’ સુકુમાર તરતજ બોલ્યો હતો.

—ત્રણે જણા ઓફિસમાંથી બહાર આવ્યાં. આ વખતે કિશોરીલાલના હાથમાં બેત્રણ અઠવાડિકા અને એક પેલું અંગ્રેજી પત્ર હતું.

‘ઓફિસ હવે ઉઘાડી રાખવાની કોઈ જ જરૂર નથી. બંધ કરી દેજો.’ ગુમાસ્તા તરફ નેઘ કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘સારું.’ દૂકામાં જ પતાવી ગુમાસ્તાએ કહ્યું.

સુકુમાર, બાનુ અને કિશોરીલાલ જવાં લાગ્યાં. તેઓ જતાં હતાં ત્યારે પેલો ગુમાસ્તો તે બધાંની પીઠ તરફ જોતો હતો. ખાસ કરીને સુકુમારની પીઠ તરફ. !

*

‘આજે સિનેમા જોવાં જવું છે ને ?’ મોટરમાં બેસતાં બેસતાં કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

‘મારું બધું કામ પતી ગયા પછી.’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘શું કામ ?’ કિશોરીલાલે પૂછ્યું.

‘ભાડે રાખેલ રૂમમાં—સામાન ગોઠવશેને.’ બાનુ બોલ્યો.

‘છૂટકો છે ?’ સુકુમારે કહ્યું.

‘અરે સામાન ગોઠવવામાં વળી શી વાર લાગવાની છે ? આપણે ટીકિટો લઇને જ જઈએ...’ યુવાનની માફક બોલાય તેટલું પણ બોલવાનું તેઓ ચૂકતા નહોતાં.

‘બંગલેથી મંગાવી લેવાશે. ઉતાવળ શી છે ?’ સુકુમારે કહ્યું.

‘સાઈ ત્યારે.’ કિશોરીલાલ માની ગયાં.

‘તો ઘર તરફ જ મોટર લેવી છે ને ?’ ડ્રાઈવરે મોટરમાં રહ્યાં રહ્યાં પૂછ્યું.

‘હા.’ ટૂંકામાં પતાવી કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

... ‘અહીંની કોલેજમાં તમારે કોઈની ઓળખાણુ છે કે ?’ પોતે વળી જો કદાચ સુકુમારને ઉપયોગી થઈ પડે તો સાઈ એમ માનીને કિશોરીલાલે સુકુમારને પૂછ્યું.

‘ના, કોઈ ખાસ ઓળખાણુ તો નથી. કેમ પૂછવું પડ્યું ?’ સુકુમાર બોલ્યો.

મોટર ચાલુ થઈ ગઈ હતી.

‘જો એવી કોઈ કોઈની ઓળખાણુની જરૂર હોય તો મને કહેજો. નહિતર તમે સંસ્કૃતના પ્રોફેસરને મારું નામ દેશો તો પણ ચાલશે.’ કિશોરીલાલે પોતાની ઓળખાણુના ગોળાકારનો છેલ્લો છેડો બતાવતાં કહ્યું. !

‘ઓહ!’ સુકુમાર કંઈક સમજતાં બોલ્યો: ‘હમણાં તો મારે કોઈ એવી ઓળખાણની જરૂર નથી. દાખલ થતી વખતે અગવડ નડે એમ નથી. મારા એક ભાઈબંધને મેં પૂછાવેલ છે. છતાં પણ જો કંઈ એવું બનશે તો આપને જરૂર કહીશ. અગર એ પ્રેફેસર સાહેબને વાત કરીશ.’ સમ્યક્તાને જાણવતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘વાંધો નહિ આવે, કહેજો.’ કિશોરીલાલ બોલ્યાં.

સુકુમાર આ વખતે નીચે જોતાં જતાં કંઈક વિચારે ચઢ્યો.

‘કિશોરીલાલને ઓળખાણો ખૂબ છે. ખાસ ઓળખાણો સિવાય બીજી ઓળખાણો હોય તેમ નથી લાગતું અને કદાચ એમ જ. કોઈની ઓળખાણથી નીક્ષાને મેળવી શક્યાં હશે. ભલે નીલા પરણી છે જ ક્યાં!!’

‘તમારી કોલેજમાં હું પણ કોઈ દિવસ આવું તો તમને વાંધો નથીને?’ ભાનુએ વિચારે ચઢેલાં સુકુમારને પૂછ્યું.

‘એમાં શું-સૌ કોઈ આવી શકે છે. કેટલાંક તો કોલેજમાં ભણતા પણ નથી હોતાં, છતાં કેટલીક વખત મજા કરવા અને મજા મેળવવા માટે આવી ચઢે છે. તોફાન-ખીનું શું?’ સુકુમારે એની વિચારમાળા ચાલુ હતી છતાં ભાનુના શબ્દો સાંભળ્યા હતાં-તેણે ભાનુને કહ્યું.

‘મારે કંઈ ત્યાં તોફાન કરવા નથી આવવું. તમે ત્યાં જવ છો-જવાના છો-એટલે વળી જોવાં.’

‘આવજોને, એમાં શું?’ રહેજ હસતાં સુકુમાર બોલ્યો.

ફરીને સુકુમાર વિચારમાળામાં પડ્યો. બધાં શાંત રહ્યાં હતાં.

*

‘નીલા તું તો ખૂબ જ ઉત્સાહમાં આવી ગઈ.’

નીલા સુકુમારનો સામાન નોકર મારફતે પેલા ભાડે રાખેલ બંગલા-માલિકની ઓરડી તરફ ખસેડાવતી હતી. તે જોઈ નીલાનાં સાસુજી બોલ્યાં.

‘એવું કાંઈ નહિ—આપણે એક સંસ્કારની દિષ્ટએ એટલું કામ થું ન કરવું?’ સાસુજીના બોલને દબાવી દેતાં નીલા બોલી.

‘હા, પણ આજસૂધી તારે ક્યાં કામે કરવાનું હતું.’ પોતાની જાતે બોલવામાં એક ભૂલ કરી નાખી એમ લાગવાથી નીલાના સાસુજી બોલ્યાં.

‘ચાલો, હું પણ સાથે જ આવું છું.’ નીલાએ વૃદ્ધ નોકરને કહ્યું. નોકરે આ વખતે બધો સામાન—ખાસ ખીબું કાંઈ નહોતું. એક મોટો ખિસ્તરો અને એક કાથળો—ખિસ્તરામાં કપડાં અને કાથળામાં વાસણો અને ખીબે જરૂરી કેટલોક સામાન હતો. એક નાની હાથ બેગ હતી તે તો નીલાએ તેના હાથમાં જ લીધેલી હતી.

‘તો સામાન વ્યવસ્થિત ગોઠવીને જ આવજો. નોકરને નહિ ફાવે.’ નીલાના સાસુજી બોલ્યાં.

આ વખતે નીલાએ સાસુજી સામૂં જોયું. પણ નીલાને લાગ્યું કે તેઓ કટાક્ષમાં કે અંગમાં નહોતાં બોલતાં એટલે તેણે ‘સારું’ કહી ચાલવા માંડ્યું.

‘સાંજના ઉપાડયું હોત તો ઠીક રહેત. અત્યારે બપોરના નાહક તાપમાં હેરાન થવું.’ સાસુજીએ નીલાને કહ્યું.

‘હમણાં જ વિચાર આવ્યો.’ જલ્દીથી ટૂંકામાં પતાવતાં નીલા નીચું જોઈને બોલતાં અંગલા બહાર જવાં લાગી.

સાસુજી આ વખતે કાંઈ બોલ્યાં નહિ. તેમણે જતી નીલાની પીઠ સામૂં જ જોયાં કર્યું.

નીલા અંગલા બહાર આવી. બાગમાં થઈ તે અને નોકર કાંપા સૂધી આવ્યાં. તેજ વખતે કિશોરીલાલવાળા ટેક્ષી આવી. નીલાએ તે જોઈ છતાં નીલા ઉભી ન રહી.

‘નીલા ક્યાં જા છ?’ ટેક્ષીમાં જોતાં જોતાં બાનુને બહાર જોવાની ટેવ હતી. તેણે નીલાને જોઈ એટલે પૂછ્યું. પણ નીલાએ જાણે સાંભળ્યું ના હોય તેમ ચાલી ગઈ.

ટેક્ષીમાં બેઠેલાં સુકુમારે અને કિશોરીલાલે બાનુને આ હવામાં પૂછાયેલો પ્રશ્ન સાંભળ્યો હતો. બન્નેમાંથી કોઈ કંઈ ન બોલ્યું.

*

‘નીલા કઈ તરફ ગઈ? બધો સામાન નોકર પાસે લેવરાવીને જતી હતી. મને લાગ્યું કે સુકુમારે બાડે રાખેલ ઓરડી તરફ જતી હતી.’ બંગલામાં દાખલ થતાની સાથે બાનુએ નીલાના સાસુજીને પૂછ્યું.

આ વખતે સુકુમારે ઓચિંતિને બાનુ સામું જોયું હતું.

કિશોરીલાલ શેઠ તો એમના બીજે માળની રૂમ તરફ જતાં હતાં. ત્યાં જ કપડાં કાઢ કાઢવા અને હાથમાંના પેલાં અઢવાડિકા અને પેલાં અંગ્રેજી માસિક મૂકવાં...એટલે તેઓએ ખાસ રસ આ બાબતમાં ન લીધો.

‘અરે...નાહક શા માટે તકલીફમાં પડ્યાં? હું બધું કરી લેત.’ સુકુમાર નીલાના સાસુજી કંઈ બોલે તે પહેલાં બોલ્યો.

‘એમાં શું? મેં જ કહ્યું હતું.’ સુકુમારના આવા માનભર્યા શબ્દો બોલાયાં તેની અસર નીલાના સાસુજી ઉપર થઈ અને તેથી નીલાના સાસુજી એવું બોલ્યાં.

‘પણ નાહક બપોરનાં.’ સુકુમાર પાસે પડેલી એક આરામ-ખૂરશીમાં બેસતાં બોલ્યો.

‘હશે-કંઈ નહિ.’ નીલાના સાસુજીને જવાબ નહિ જડ્યો હોય એટલે પતાવ્યું.

પછી સુકુમારે ખિરસામાંથી હાથ રૂમાલ કાઢ્યો અને આરામખૂરશીમાં પડ્યાં પડ્યાં રૂમાલ સાથે ગમ્મત કરવા લાગ્યો.

હાથ રૂમાલને બરાબર વાળતાં વાળતાં તે વિચારે ચઢ્યો.

*

*

*

-

[૨૦]

‘ મોહન, તારા માટે શિક્ષક રાખી લીધાં છે. આપણા બંગલામાં રહેશે અને તને ભણાવશે. તેઓ પણ ભણે છે.’ પેલાં બંગલા માલિક મોડી રાત્રે જ્યારે મોહન ‘ ઉઘાડો ’ કહી બારણાં ખખડાવતો હતો, ત્યારે બારણાં ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં બોલ્યા.

‘ અત્યારે તો મને ભણાવવાના નથી ને ? ’ બણવાનું જાણે ગમતું જ ન હોય તે પ્રમાણે મોહને પોતાના પિતાને બંગલામાં દાખલ થતાં થતાં પૂછ્યું.

‘ કાલથી. પણ પેલો જાંપો ઉઘાડો મૂકીને કેમ આવ્યો ? ’ ચંદ્રના આજ્ઞા અજવાળામાં મોડી રાત્રે જ્યારે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના વિજળિક દિવા હોલવાઈ ગયાં હતાં ત્યારે મોહન ઉતાવળે બંગલામાં આવતાં જાંપો અંદરથી બંધ કરવાનું ભૂલી ગયો હતો.

‘ લો-બંધ કરી આવીએ. ’ મોડી રાત થઈ હતી અને મોહનને હવે ઉંઘવું હતું. એટલે પિતા જોડે વધારે ઝઘડતાં પહેલાં જાંપો બંધ કરી આવવાનું તેને વધારે ચોગ્ધ લાગ્યું.

‘ હવેથી તારે સિનેમા નાટકો જોવાંના મૂકી દેવાં પડશે. તારા માટે કહીએ છીએ. બણશો તો સુખી થશો...’ મોહનના બાપુ, મોહન અંદર આવી ગયાં પછી બારણાં બંધ કરતાં બોલ્યાં.

‘પણ અત્યારે બધું શું છે? સવારે જોઈશું માસ્તરનું મ્હોટું.’
બણવું જાણે જીવનમાં ગમતું ન હોય તેમ મોહન બોલ્યો અને
પોતાના સ્પેશીયલ રૂમમાં ચાલ્યો ગયો.

મોહનના બાપુએ દીર્ઘ-નિશ્વાસ નાખ્યો અને તેઓ પોતાની
પથારીમાં જઈને પડ્યાં.

*

‘તમારું નામ જ મોહન કે?’ સુકુમાર પોતાના ભાડે રાખેલ
રૂમમાં આંટા મારતો હતો. કંઈક વિચારમાં હતો. એ વખતે રૂમ
બહાર મોહન ઉભો હતો, તેને જોઈને સુકુમારે અનુમાન કયું.

‘હા. તમે મને ભણાવવાના છો, નહિ?’ મોહને કંઈક
બેદરકારી સાથે પૂછ્યું.

‘તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?’ સુકુમારે મોહનના બોલ સાંભળ્યા
પછી કાંઈ નિરીક્ષણ કરતો હોય તે પ્રમાણે મોહન સામું
જોતાં પૂછ્યું.

‘સત્તર પૂરાં થયાં છે. તમે શું જાણો છો?’ મોહને સુકુમારની
કાલેજની ચોપડીઓ એક બાજુ પડેલી જોઈ એટલે પૂછ્યું.

‘તમે ચોથી અંગ્રેજીમાં છો, નહિ?’ મોહનના પ્રશ્નને નહિ
ગણકારતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘હા.’ મોહન અંદર આવતાં આવતાં બોલ્યો.

‘અહીં તો તમારાં બાપુ અને તમારાં સિવાય ખાસ બીજું
કોઈ જણાતું નથી. તમારી માતા?’ સુકુમારે મોહનમાં વધારે રસ
લેતાં પૂછ્યું.

‘મારી માતા હું પાંચેક વર્ષનો હતો ત્યારે અવસાન પામેલાં.’
મોહને સુકુમારની કાલેજની ચોપડીઓમાંથી એક ચોપડી ઉપાડી તેના
પાના ફેરવતાં કહ્યું.

સુકુમારના ચહેરા ઉપર આ વખતે કંઈક ફેરફાર થયાં.
પોતાની માન્યતા સાચી પડી તે અદલતા. પછી તે બોલ્યો: ‘મને

લાગે છે—ઉંમરના પ્રમાણમાં તમે ભણવામાં ખૂબ જ પછાત છો.’
કંઈક દબાણ અને આવેશથી સુકુમાર બોલ્યો.

‘ભણીને શું કરવાનું છે?’ બેદરકારી બતાવતાં સુકુમાર સામે તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

‘પણ ખબર છે, મારે તમને ભણાવવાના છે.’ શિક્ષક તરીકેની જવાબદારી સંભાળતા સુકુમાર બોલ્યો.

‘તે હશે.’ બેદરકારીમાં જ મોહન બોલ્યો.

‘તમને ખાસ કરીને કયા વિષયો શાવતાં નથી?’ કંઈક વિચારીને સુકુમારે પૂછ્યું.

‘લગભગ બધાંય!’ સુકુમાર સામું જોતાં તે બોલ્યો.

‘તમારી જવાબદારી તમારે સમજવી જોઈએ. અભ્યાસ કરવો નથી. પછી ક્યાંથી એકે વિષય શાવે?’ રહેજ આવેશમાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘પણ હવે તો તમે મને ભણાવશોને?’ થોડીવાર પછી નમ્રતા બતાવતાં મોહન બોલ્યો.

‘હું ભણાવીશ. પણ તમારે ધ્યાન દેખને ભણવું પડશે. ત્યાં પણ બેદરકારી બતાવશો તો કાંઈ હું તમને પાસ નહિ કરાવી શકું.’ પહેલાં જે પ્રમાણે સુકુમાર બોલ્યો હતો તે જ પ્રમાણે કંઈક વધુ આવેશ અને મોહનના માનસ ઉપર છાપ પાડવા તે બોલ્યો.

‘બહુ વખત હું તો નાપાસ થયો છું.’ કંઈક ગરીબાઈ દાખવતો હોય તેમ મોહન બોલ્યો.

‘તમારાં જેવી વ્યક્તિ જરૂર બહુ જ સહેલાઈથી થોડી મહેનતમાં સફળ નીવડી શકશે. સાંજથી રોજ અહીં તમને ન શાવતાં હોય તે વિષયો સાથે આવજો.’ સુકુમારે કંઈક વિચારી મોહનને કહ્યું.

‘તમે અત્યારે ક્યાં જશો?’ કંઈક હર્ષમાં મોહન બોલ્યો.

‘મારે કોલેજમાં જવું છે.’ સુકુમાર સમજી ગયો કે પોતાના શબ્દોની ઠીક ગપસર મોહન ઉપર થઈ છે.

‘હું મારા એક ભાઈબંધને પણ ભણવા માટે લાવું તો?’

મોહનને બધાં શિક્ષકો કરતાં આ શિક્ષક બહુ જુદા પ્રકારનાં લાગ્યાં હશે એટલે તે બોલ્યો.

થોડીવાર પણ અચકાયા વગર સુકુમાર બોલ્યો : ‘લાવજો.’

‘મોહન, જમવાનું આવી ગયું છે. જમી લે.’ મોહનના બાપુ સુકુમારના રૂમ બાજુ આવતાં આવતાં બોલ્યાં.

‘વીશીમાંથી મંગાવો છો કે ?’ સુકુમારે મોહનના બાપુને પૂછ્યું.

‘હા.’ ટૂંકામાં જ તેઓ બોલ્યાં.

‘એક જ ભાણામાં તમને બન્નેને ફાવી જાય છે ?’ કંઈક અનુમાન કરતાં સુકુમારે પૂછ્યું.

‘ના—બે ભાણા મંગાવું છું. કેટલુંક વધે છે... ખરું... તમે એમ કરોને... આપણે ત્રણે સાથે જ જમીએ—આવો.’ બંગલા માલિક બોલ્યા.

‘પણ તમે એમ કરો તો આપણે ત્રણ જણા એવી રીતે નાહક વીશીમાંથી રોજ મંગાવીએ તેના કરતાં હાથે જ બનાવીએ તે શું ખોટું ?’ સુકુમાર મોહનના બાપુ સામું જોતાં જોતાં બોલ્યો.

‘હું તો ખૂબ કંટાળી ગયો છું. માથાકુટમાં પડવું મને નથી ગમતું.’ મોહનના બાપુ રહેજ આવેશમાં બોલ્યાં.

‘માથાકુટ જેવું કંઈ જ નથી. ચાલો હું રોજ રસોઇ કરીશ છે કંઈ વાંધો ?’ સુકુમાર કંઈક સમજતાં બોલ્યો.

‘ભાઈ—સાબ જવા દોને વાત. કંઈ વહેલું મોડું થાય... નાહક !

‘તો આપણે એક રસોઇઓ રાખીએ.’ આગળ બોલતાં અટકાવી તરતજ સુકુમાર બોલ્યો.

‘બરાબર છે બાપુ.’ મોહન વચ્ચે બોલ્યો.

‘તમને ફાવે તેમ કરો.’ મોહનના બાપુએ મોહનના શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે મોહન સામું જોતાં તેઓ બોલ્યાં : ‘અત્યારે ચાલો ત્રણે જણા જમી શકીશું.’ ફરીને મોહનના બાપુ આગળ બોલ્યાં.

‘હું કિશોરીબાઇને ત્યાં જમીને જ આવ્યો છું.’

સુકુમાર પોતાની કોલેજ જવાની ચોપડીઓ હાથમાં લેતાં બોલ્યો.

‘ઓહ ! સુકુમાર તું આવી ગયો ? ખખર તો કહેવડાવતી હતી. ચાત્ર રેસ્ટોરામાં બેસીએ.’ સુકુમાર કોલેજમાં આવ્યો તે વખતે એનો કોઈ ભાઈબિંધ એની પીઠ થાપડતાં થાપડતાં બોલ્યો.

‘કાણુ બંસી ? પ્રિન્સીપાલ હશેને ?’ જાણે બંસીના શબ્દો સાંભળ્યા જ ન હોય તે પ્રમાણે સુકુમાર બોલ્યો.

‘હવે દાખલ તો થઈ જવાશે. ચાત્ર, ચાલ પીશું.’ બંસીએ સુકુમારને આગ્રહ કરતાં જણાવ્યું.

‘આપણી ત્યાંની કોલેજ જેવાં અહીં પ્રોફેસર છે ?’ પ્રોફેસરોનો સરખામણી કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘આપણી પેલી કોલેજ...જવા દે નામ. અહીં તો ખૂબ જ મજા આવે છે. કોલેજમાં દાખલ થયા કે બહાર નીકળીએ ત્યાં સુધી.’ સુકુમારનો હાથ ખેંચતાં ખેંચતાં બંસી બોલ્યો.

‘તું જમીને નથી આવ્યો ?’ ખોતાનો હાથ ખેંચાતાં જોઈ સુકુમાર બોલ્યો.

‘તારે પહેલાં દાખલ થવું છે ? તો ચાત્ર પ્રિન્સીપાલ પાસે.’ બંસી સુકુમારને પ્રિન્સીપાલની ઓફિસમાં જવા માટે તે તરફ ખેંચતા બોલ્યો.

સુકુમાર પણ બંસીની સાથે સાથે ચાલતો હતો.

‘અહીંની વ્યવસ્થા કેવી છે ?’ સુકુમારે બંસીને, આળુઆળુ ત્રણચાર વિદ્યાર્થીનીઓને ફરતાં દેખી પૂછ્યું.

‘વ્યવસ્થા ? બહુ ફક્કડ. તું જોજે તો ખરો.’ કંઈક વ્યંગમાં બંસી બોલતો હોય તેમ સુકુમારને લાગ્યું. તેણે આ વખતે બંસી સામું નજર કરેલી.

‘તેં કોઈની company (મિત્રતા) ખાંધી તો નથીને ?’ કંઈક અધ્યાહાર રાખતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘હજી સુધી તો શાંત રહ્યાં છીએ. ! મજા ખાતર વળી ખાંધી લઈશું. !’ સુકુમાર સામું નહિ જોતાં હવામાં જાણે કંઈક ભાવિનું સુંદર નિરીક્ષણ કરતો હોય તે પ્રમાણે વર્તન ચલાવતાં બંસી બોલ્યો.

‘ એટલે તારે તોફાન કરવું છે, નહિ ? ’ સુકુમારે બંસી સામું વેધક દષ્ટિ કરતાં પૂછ્યું.

‘ હું એને તોફાન ગણતો જ નથી. ’ બાણે પેતે જ સત્ય હોય તે પ્રમાણે પ્રહતાથી બંસી બોલ્યો.

‘ સંસ્કારની દષ્ટિએ કોઈની મસ્કરીઓ કરવી ઠીક ન જ કહેવાય. ’ બાણે સીધો ડામ દેતો હોય તેમ સુકુમાર બોલ્યો.

‘ તું તારા સંસ્કારમાં જ બધું ગુમાવવાનો છે. ’ સુકુમારને બંસી કહેવા લાગ્યો. જીવનનો બધો આનંદ કોલેજમાં માનનાર શું કોઈ નહિ હોય ?

‘ શું ગુમાવવાનું છે ? ’ સુકુમારે બંસીને પૂછ્યું.

‘ પછી વાત. ચાલ હું ઓફિસમાં આવું ? ’ પ્રિન્સીપાલની ઓફિસ આવી ગઈ એટલે બંસી બોલ્યો.

‘ એમાં પ્રશ્ન કેમ પૂછે છે ? ચાલને... તારી લાયકાતથી મને દાખલ કરશે જ. ! ’ બંસીને સમજતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ એવું તો કાંઈ નહિ—હું બહાર ઉભો છું તું એકલો જ જઈ આવને ? ’ સુકુમારને બંસીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

સુકુમાર રહેજ હસ્યો અને ધીમાં પગલે ઓફિસમાં દાખલ થયો.

*

‘ બંસી એ કોણ હતું ? ’ થોડીવારે ઓફિસમાંથી બહાર આવતાં સુકુમારે પૂછ્યું.

‘ હા. તું તો કહે છે મેં હજી મોઝની મિત્રતા બાંધી જ નથી ’ સુકુમાર મૂળ વાત ઉપર આવતાં બોલ્યો.

‘ તું પહેલાં કહી દે. દોસ્તી બાંધવી તે કાંઈ ગૂંઘે છે ? ’ પોતાના હાથમાંની નોટનું ગોળ ચકરડું વાળી બંસી બોલ્યો.

‘ આ નોટ ‘તેમણે’ આપી ? ’ સુકુમારે બંસીને બ્યારે નોટનું ગોળ ચકરડું બનાવતાં જોયો ત્યારે પૂછ્યું.

‘ હા. ‘એણે’ આપી. ’ બંસી પોતે બાણે રહેજ વિનોદ કરે છે એ પ્રમાણે આંખો નચાવતાં બોલ્યો.

‘ એમનું નામ શું ખબર છે ? ’ સુકુમાર અને બંસી કાલેજના વિશાળ યોગાન તરફ જતાં હતાં.

‘ જેની નોટ લીધી છે એના નામની ખબર નહિ હોય ? સીધે સીધું કહી દે ને તારે પણ દોસ્તી બાંધવી છે. ’ જમીન સામું જોતાં જોતાં બંસી બોલ્યો.

‘ હું કાંઈ જખરજસ્તીથી પૂછતો નથી. તારે કહેવું હોય તો કહેને ભાઈ. ’ કંઈક વિચાર કરતાં કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ ચાલ આપણે તેની જ પાસે... ’

‘ મારે નથી આવવું. ’ સુકુમારે બંસીને વચ્ચે જ અટકાવી કહ્યું.

‘ તમે તો સનાતની છો. આપણને એ ના કાવે. ’ બંસી ચકરકું વાળેલી નોટને બગલમાં ભીડતાં ભીડતાં બોલ્યો.

આ વખતે સુકુમાર બંસીને નખથી માથા સૂધી નીરખવા લાગ્યો.

પછી તે બોલ્યો: ‘ તમે ખાસ સૂધારાવાદી છો...નહિ ? ’

‘ તારા જેટલો સનાતની તો નહિ જ. ’ બંસી બે ત્રણ વિદ્યાર્થીનીઓ જતી હતી તેમનાં સામું જોતાં જોતાં જરા મ્હોટેથી બોલ્યો. સુકુમારે આ જોયું અને તે જરા હસ્યો.

‘ નોટ જેવા દર્શક કે ? ’ સુકુમારે બંસીની પાસેની પેલી નોટ માંગી.

‘ ખાસ સનાતનીઓ માટે તે જેવા જેવી નથી. ’ બંસી બોલ્યો.

‘ પણ હું સનાતની નથી. ’ સુકુમાર સ્કેજ હસતાં બોલ્યો.

‘ તો આટલી બધી રીઠ્યૂસ્તતામાં કેમ બોલતો હતો ? ’ બંસીએ બગલમાંથી નોટ બહાર કાઢતાં પૂછ્યું.

‘ પણ તરી સમજવામાં ભૂલ થાય એમાં હું શું કરું ? ’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘ શું ભુલ થઈ ? તું રીઠ્યૂસ્ત નથી ? ’ નોટને હળુ હાથમાં રાખી મૂકતાં જ તે બોલ્યો.

‘અત્યત્ત, હું શ્લિયુસ્ત તો નથી.’ કંઈક વિચારી સુકુમાર બોલ્યો.

‘તો લે.’ બંસીએ સુકુમારને પેલી નોટ આપી.

—પણ એટલામાં વર્ગમાં દાખલ થવાની નોટીસ આપતા ઘંટ વાગ્યો... એટલે સુકુમાર બોલ્યો.

‘ચાલ, પછી જોઈશ.’

‘કેમ?’ રૂડેજ આશ્ચર્યથી બંસીએ પૂછ્યું.

‘વર્ગમાં નથી આવવું?’ સુકુમારે એટલા જ આશ્ચર્યથી કહ્યું.

‘જરા મોડા જવાશે.’ બંસી બોલ્યો.

‘પણ એવું શા માટે? રીસેસમાં જોઈશ.’

‘તું તો અહીં જ ભણેશરી બની ગયા હોય એમ લાગે છે.’

બંસીએ નોટ પાછી લેતાં કહ્યું

‘—પણ.’

‘સાહેબ ચાલો.’ વર્ગમાં કંઈક યાદ આવતાં બંસીએ સુકુમારને અટકાવ્યો અને તે બોલ્યો.

ઝોચિંતાને આમ બંસી માની ગયો એટલે સુકુમાર એના સામું એને ખબર ન પડે એ પ્રમાણે એને જોવાં લાગ્યો.

‘આપણી કાલેજમાંથી અહીં બીજા કોઈ આવ્યાં છે કે નહિ. સુકુમારે કંઈક યાદ આવતાં પૂછ્યું.

‘ખાસ તો મને કાંઈ યાદ નથી... આપણે જ્યારે સ્કુલમાં ભણતા હતા ત્યારે જે પેલી રાધા હતી તેને હું અહીં રોજ જોઈ છું બાકી—’

‘હીક, હીક, કિશોર આવવાનો હતોને?’ પોતાના કોઈક પહેલાંના ભાઈબંધને યાદ કરતાં સુકુમારે બંસીને વચ્ચેથી જ અટકાવી પૂછ્યું.

‘એ હજી આવ્યો નહિ હોય—મને ખબર નથી.’ બંસીએ બીજાને હલકા પાડવાનો પ્રયત્નથી કંઈક શબ્દો સુકુમારને કહ્યા.

પણ આ વખતે સુકુમારે કરી બંસી સામું જોયું—પછી રહેજ હસ્યો. ‘પોતાના શબ્દોથી જ શા માટે બંસી હલકાઈમાં ગણાઈ જતો હશે?’ મનમાં કંઈક વિચારતો સુકુમાર આગળ ચાલતો હતો.

‘રાધા આપણા જ વર્ગમાં હશેને?’ સુકુમારે પૂછ્યું.

‘જરૂર.’ સુકુમાર સામું જોતાં બંસી બોલ્યો.

આ વખતે સુકુમારની અને બંસીની નજર ભેગી મળી હતી. બન્નેની દૃષ્ટિમાં કંઈક જુદાં જ તત્ત્વો જણાતાં હતાં.

‘બેલી વર્ગમાં દાખલ થાય છે તે જ રાધા.’

બંસીએ આંગળી દર્શાવી કહ્યું.

આંગળીને દૂર કરતાં જરા આવેશમાં સુકુમાર બોલ્યો: ‘હું તેને ઓળખું છું.’

સુકુમારના સામું જોઈને પછી બંસી બોલ્યો: ‘એમા આટલા બધા ગુસ્સો? સાચ્યે જ તું તો રૂઢિનો પાક્કો હિમાયતી છે.’

સુકુમારે તે ટીકાને ન ગણુકારતાં આગળ કહ્યું: ‘રૂઢિ અને આજના આ સુધારાવાદના વેગવંત પવનમાં ખૂબ જ ફેર છે. તમારાં સુધારાવાદમાં નીતિ કેટલી છે?’

‘અર્થ—શાસ્ત્રની માથાકુટમાં નથી પડવું.’ એ કાન ઉપર હાથ મૂકતાં નાટકી હાસ્યમાં બંસી બોલ્યો.

બંસીની ‘ગરીબાઈ’ ઉપર એક ‘હુંકાર’ સાથે સુકુમાર વર્ગમાં દાખલ થયો. સાથે બંસી પણ હતો.

આ વખતે વર્ગમાં કેટલાક જુવાનો જૂમાખૂમ કરતાં હતાં. કેટલાંક ખિસ્સામાં વિઝીટીંગ કાર્ડ્ઝ (અલખત ખીજના જ) ભરી લાવ્યાં હશે—તેઓ તે બધાં કાર્ડ્ઝ હવામાં ઉડાવતાં હતાં...

‘આપણી કોલેજમાં તો આવું તોફાન નહોતું થતું.’ સુકુમારે બંસી કરક જોતાં જોતાં એક પાટલી ઉપર બેસતાં કહ્યું.

‘આપણી કોલેજ હવે આપણે આને ગણવી જોઈએ.’ બંસી ચોતે જાણે કંઈક નવું જ બોલતો હોય તેમ દંભમાં બોલ્યો.

‘તે હું સમજી શકું છું. આવું કાંઈ ન સમજી શકે? આ તારો સુધારાવાદ છે, નહિ?’ સહેજ હસતાં હસતાં સુકુમારે બંસીને કહ્યું.

‘ગમત?’ હસતાં હસતાં બંસી બોલ્યો.

‘વાહ?’ ‘ગરીબડા દીલ’ની બેશરમાઈ ઉપર સહેજ હસતાં હસતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘જો રાધા તારા સામું જુએ છે.’ બંસી થોડીવારે એકાએક બોલ્યો.

‘તે તને નથી ગમતું—નહિ?’ તરતજ સુકુમાર બોલ્યો.

‘ના, એવું કાંઈ નથી.’ ટૂંકામાં બંસી બોલ્યો.

‘જતાં જતાં તું રાધાને મળજે તો ખરો.’ બંસી રાધા સામું જોતાં જોતાં ધીમેથી સુકુમારને કહેતો હતો.

‘એ મારે જોવાનું છે—તારે નહિ—તારી નોટ તો...’

‘પ્રોફેસર આવ્યા.’ સુકુમારને અટકાવતાં બંસી તરત બોલ્યો.

પ્રોફેસરના આવ્યાં પછી ઘોંઘાટ કંઈક ઓછો થઈ ગયો હતો. વિઝીટીંગ કાર્ડ્ઝ હવે ઉડતાં નહોતાં. ચાલુ ને ચાલુ બાપણ કરવાની રીત પ્રોફેસરે શરૂ કરી. વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ તેમની નોટમાં કંઈક ઉતારતાં હતાં. કેટલીક વખત પ્રોફેસરની દૃષ્ટિએ કેટલાંક તોફાની છોકરાઓ, —સાહેબ જરા ધીમે બોલો— કહી ખૂંસો પાડતાં હતાં, પણ પ્રોફેસર સાહેબ તેઓને નહિ ગણકારતાં બેઘડક બોલવાનું ચાલુ રાખતાં હતા. કદાચ એમની આ રીતમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા કરવાની દૃષ્ટિ પણ સમાએલી હોય—પણ વિદ્યાર્થીઓ તે સમજવા જેટલી દરકાર નહિ રાખતાં હોવાથી પ્રોફેસર આ પ્રમાણે ચાલુ જ બોલ્યાં કરતાં હતાં.

સુકુમારે આ વખતે પોતાની ઝોળીમાંથી એક નોટ કાઢેલી હતી. તેમાં તે પ્રોફેસરનાં બોલાયેલાં કેટલાંક વાક્યોની નોંધ કરતો હતો. તેટલામાં પાછળ રહી જવાથી તેણે બંસીની નોટમાં નજર કરી—પણ બંસી તે પોતાનાથીએ પાછળ હોય એમ તેને લાગ્યું. તે સહેજ હસ્યો. પછી

ધીમેથી-તદ્દન ધીમેથી તે બોલ્યો: ‘ પ્રોફેસર ખૂબ જલ્દીથી બોલે છે. ’ સુકુમાર આટલું બોલી ગયા પછી બંસી સામું નીચો વળી જોતો હતો. બંસીએ તરતજ નોટમાં જોવા માંડ્યું અને આસ્તે રહીને ખૂમ પાડી.

‘ સાહેબ જરા ધીમે. ’

—કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓનું આ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. જમીન સાથે ચંપતો ધસીને બંસીના બોલાએલા શબ્દોમાં તેઓએ અનુ-મોદન આપ્યું.

—પણ હજી સૂધી પ્રોફેસર સાહેબની ઝડપી વાણી અટકી નહોતી.

‘ એમાં સાહેબનો પણ વાંક નથી. એક વર્ષમાં એમને કેટલું બધું શિખવી દેવાનું છે. ’ સુકુમાર જાતે જ આશ્વાસન લેતાં બોલ્યો.

એકાદ કલાક થઈ ગયો. પ્રોફેસર સાહેબનો વખત પૂરો થતો રણકાર સંભળાયો. વિદ્યાર્થીઓએ ‘હાથ’ કહીને શ્વાસ લીધો.

પ્રોફેસર સાહેબ ત્યારે વર્ગમાંથી બહાર ગયા ત્યારે કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓએ મોઢાની જીભ વચ્ચે સંતાડેલી તેમની નજર અને અમર સિસોટીઓ વગડાવવી શરૂ કરી દીધી હતી.

...પણ ?

ઓચિંતાને તે વખતે ત્યાં થઈને પ્રિન્સીપાલ સાહેબ જતાં હતાં. બધાં ચૂપ થઈ ગયાં.

સુકુમાર આવું જોઈ રહેજ હસ્યો. તેણે પોતાની ખૂલ્લી નોટ પછી બંધ કરી.

*

‘ કેમ ? કુમાર-ભાઈ તમે ક્યારે આવ્યાં ? ’ ત્યારે કોલેજમાં ‘ ભરવાનો વખત ’ પૂરો થયો હતો અને બધાં સૌ સૌના રહેઠાણ તરફ વટબંધ પગલાં ભરી રહ્યાં હતાં ત્યારે વર્ગમાંથી બહાર આવતી વખતે રાધાએ સુકુમારને પૂછ્યું. બંસી આ વખતે સુકુમારની સાથે જ હતો. આજીવ્યાજીવના કેટલાંક જુવાન વિદ્યાર્થીઓ આ તરફ ખાસ-કોઈ નોંધ કરતાં હોય તેવી રીતે જોઈ રહ્યાં હતાં.

‘આજે જ દાખલ થયો.’ સુકુમારે કહ્યું.

‘હોસ્ટેલમાં દાખલ થયા હશે?’ અનુમાન કરી રાધાએ પૂછ્યું.

‘ના. શહેરમાં.’ ટૂંકામાં પતાવતાં સુકુમાર બોલ્યો.

સુકુમાર, અંસી અને રાધા ત્રણે જણા વર્ગમાંથી બહાર આવી કમ્પાઉન્ડ બહાર જતાં હતા.

‘કાંઈ વખત હું તમારે ત્યાં આવીશ, હો.’ રાધા નીચું જોઈને બોલી.

‘ભલે.’ સુકુમાર પણ નીચું જોઈને ચાલતો હતો તે બોલ્યો. આ વખતે અંસી હવામાં હસતો હતો.

‘રવિવારે કે શનિવારે હું તમારી સાથે જ આવીશ. તમારું મકાન તો જોઈએ.’ રાધા નીચું જોતાં ચાલતાં બોલી.

‘નાની સરખી ઓરડી જ છે. કાંઈ મોટોટું મકાન નથી.’ સહેજ હસતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ચાલો, આજે તો હું જઈશ, હો.’ પોતાને કાંઈ સંસ્કારી વ્યક્તિ મળવાથી જાણે કંઈક આનંદ થતો હોય તે પ્રમાણે બોલતાં રાધા રસ્તાનો એક બીજા તરફ જવાનો વળાંક આવ્યો તે વખતે બોલી.

‘સારું, આવજો હોં. ગમ્મત આવશે.’ હસીને સુકુમારે કહ્યું.

રાધાના ગયા પછી એક હિંમત-શ્વાસ લેતાં અંસી બોલ્યો.

‘તું તો ખૂબ શરમ રાખે છે. સાથે જ કંઈ જવી હતી ને!’

‘બહુ થયું.’ સુકુમાર કંઈક આવેશમાં બોલ્યો.

‘તું કેટલી બધી શરમ રાખીને બોલતો હતો. હું તો’

‘તું તો ચૂપ જ કેમ રહ્યો હતો? તારું મોટું કાંઈએ દયાવી રાખ્યું હતું?’ અંસીના હૃદયને ખુલ્લું કરતાં અંસીને અધવચથી બોલતાં અટકાવી સુકુમાર બોલ્યો.

‘આપણને જેની સાથે ગાઢ પરિચય ના હોય તેની સાથે શી રીતે બોલવું?’ પોતાનામાં દિશ્સુરીનો ભંડાર ભરાયેલો હોય તેમ અંસી અક્ષરો બોલવામાં પણ સ્વચ્છતા જળવતાં જળવતાં બોલ્યો.

‘ગાઢ પરિચય સંબંધ બંધાયા વગર થતો હશે...નહિ?’ રહેજી હસતાં સુકુમારે પૂછ્યું.

‘પણ...એ...’

‘એમ કહી દે ને તારાથી તે વખતે બોલાતું જ નહોતું.’ સુકુમારે બંસીથી આગળ બોલી શકાયું નહિ એટલે કહ્યું.

‘—તોય અબ્બણી વ્યક્તિ સાથે કંઈક તો શરમ...’

‘તો...પેલી નોટ તો જોવા દે...’ આચિંતાને કંઈક યાદ આવતાં પોતાને જે કાંઈ બોલવું હતું ને બદલી નાંખતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘જવા દે—કાંઈ નથી એમાં તો—’ ચાલતાં ચાલતાં જ તેઓ વાતો કરતાં હતાં. બંસી લાડમાં કંઈક બોલ્યો.

‘જેવી તારી મરજી.’ સુકુમારે ધીમે રહીને કહ્યું.

‘લે—તારે જેવી હોય તો જો—’ બંસીએ નોટ સુકુમારને આપી. સુકુમારે એકાદ પાનું ફેરવ્યું હશે પછી તેની નજર બંસી સામું ગઈ. બંસી આ વખતે પાસેથી બે પસાર થતી વિદ્યાર્થીનીઓ સામું ખાલી જોયાં જ કરતો હતો.

‘આ તો તારી જ નોટ છે!’ સુકુમાર ધીમેથી બોલ્યો.

‘હોય નહિ!’ પોતાના ઉપર અચળ વિશ્વાસ ધરાવનાર બંસી બોલ્યો.

‘આ તારા હસ્તાક્ષર નથી?’ સુકુમારે બંસીને નોટ બતાવતાં કહ્યું.

‘બંસી.’ જરા જોરમાં નીચું જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

બંસી જરા ચમક્યો : ‘ઓ’ ! અરે, આતો મારી જ નોટ મેં તને આપી, નહિ?’

‘કંઈ વાંધો નહિ, પેલી નોટ ક્યાં છે? બતાવ, તો.’ સુકુમારે એ વાત પડતી મૂકીને કહ્યું.

‘લે.’ બંસીએ ગળામાંથી આ વખતે સુંદર રણકાર કાઢવા પ્રયત્ન કરતાં સુકુમારને—બીજી નોટ આપી.

‘રામીલા કાણુ છે?’ નોટ ઉપરનું નામ વાંચી સુકુમારે રહેજ ચમકતાં પૂછ્યું.

‘ચમકવાની કાંઈ જ જરૂર નથી—પારસી—બાનુ છે.’ બંસી જમીન, કાળી ડામરની સડક સામું જોતાં જોતાં હૃદયના ઉમળકા સાથે બોલ્યો.

‘એ-મ’ નોટના પાના ફેરવતાં સુકુમાર ધીમેથી બોલ્યો. શાંતિથી બંસી આ વખતે આગળ ચાલતો હતો.

સુકુમાર નોટમાં જોતાં જોતાં કેટલીક વાર અટક્યો હતો. પછી તે રહેજ હસતો. થોડીવારે જ્યારે તેણે આખી નોટ ઉપર પૂરી નજર ફેરવી નાખી—ત્યારે તે બોલ્યો: ‘આમાં તો બહુ જૂનો છે.’

‘મારે તે ઉતારવાનું છે.’ સુકુમારનું વાક્ય પણ પુરું સાંભળ્યા વગર બંસી બોલ્યો.

‘તેં આ બાળુ મકાન રાખ્યું છે?’ સુકુમાર એક જ રસ્તામાંથી બે રસ્તા પડતા હતા, તે વખતે જમણા હાથે બાળુ વળતો હતો, તે વખતે બીજું કાંઈ પૂછતાં પહેલાં બંસી બોલ્યો.

‘હા.’

‘તો આજે તો હું જઈશ. ફૂરી કોઈ વખત—મારે ઉતાવળનું કામ છે.’ ડાબી બાળુના રસ્તા તરફ જોતાં જોતાં બંસી ઉતાવળો બની બોલ્યો.

ઓચિંતાને બંસીને આવીને આવી રીતે બોલતાં સાંભળી સુકુમારે બંસી સામું જોયું. બંસીની જે તરફ નજર હતી તે તરફ સુકુમારની નજર પડી...જે વિદ્યાર્થીનીને પોતે પ્રિન્સીપાલની ઓફિસમાંથી બહાર નીકળતી વખતે જોઈ હતી...રહેજ ઉતાવળમાં ...કદાચ તે જ વિદ્યાર્થીની ડાબી બાળુના રસ્તા ઉપરના એક વૃક્ષ નીચે ઉભી હતી...એમ સુકુમારને લાગ્યું, એટલે તે રહેજ હસ્યો. પછી ધીમેથી બોલ્યો.

‘સારું.’

ખંસી તરતજ સુકુમારથી છૂટો પડી એ તરફ જવા લાગ્યો. પણ એટલામાં પાછળથી એક ભાડે ફરતી મોટર આવતી હતી. એ મોટરનો ચેતવણીરૂપ જોરબરો વેગ જોઈ ખંસી તરતજ અટકી ગયો.

સુકુમાર હજુ ઉભો હતો. તેણે આ જોયું-પેલી મોટર પેલી વિદ્યાર્થીની ઉભી હતી તે વૃક્ષ આગળ આવી જરા જોસમાં અટકી. વિદ્યાર્થીની તરતજ તે મોટરમાં બેસી ગઈ-અને તરતજ મોટર ફરીને ચાલી. ખંસીએ આ વખતે જરા દોટ તો મૂકી હતી-અને પછી 'આસ્તે' કહી ખૂમ પણ પાડી...' મોટરમાં જગ્યા નથી.' એવું મોટરમાંથી ભાડે બેસવા બદલ પૈસા ઉધરાવનારે કહ્યું-અને મોટર જરા વધુ વેગમાં ઉપડી.

સુકુમારે હવે પોતાની નજર ફેરવી. પોતાના રસ્તે આગળ ચાલવા માંડ્યું. તે મનમાં જરા હસ્યો. પછી એક ધીમે નિશ્વાસ નાખ્યો...અને પોતાના જમણા હાથમાંથી ચોપડીઓની ઝોળા ડાબા હાથમાં લેતાં તે પોતાની રોજની ચાલવાની ઢબે જરા ઉતાવળે ચાલવા લાગ્યો.

મોટર ઉપડી ગયા પછી ખંસીએ પાછળ નજર કરેલી. સુકુમારને તેણે જતાં જાણ્યો...તે પણ હવે પોતાના રસ્તે ધીમે ધીમે આગળ જતો હતો.

*

*

*

[૨૧]

‘અંસી આપણા ઘરની સ્થિતિ સમજીને હવે ખર્ચો કર-મને તારા આ કોટ પાટલુનીઆ જીવનમાં...’

‘પણ બાપુ, તો પછી મને નાહક શા માટે કોલેજમાં દાખલ કરાવ્યો?’ પોતાના પિતાને બોલીને અધવચ્ચી બંધ કરીને અંસી જરા જોશમાં પોતાના હાથમાંની ચોપડીઓ દિવ્યકા ઉપર પછાડતા બોલ્યો.

ત્રણેક માળનું મકાન હતું. છેક નીચેનો ભાગ હતો. ત્રણ ખંડ હતા. સાધારણ સ્થિતિના કુટુંબને જરૂરીયાત પૂરતો જ સામાન જણાયો...પણ...તારે ના.

એક ખૂણો...ત્રણે ઓરડામાંની ગોઠવણ કરતાં બુદ્ધો પડી જતો હતો.

નર્મી લાલ-પીળા રંગીન કાગળોમાંથી બનાવેલી શુષ્ક ફૂલોથી શણગારેલ એક ફૂલદાની એ ખૂણામાંના સાધારણ કુટુંબની દૃષ્ટિએ અસાધારણ ટેબલ ઉપર પડી હતી. શ્યામ રંગનું એક ચોરસ મંદોદું ચળકતું કપડું ટેબલની શોભા બેહદ વધારી દેતું હતું. ઉઘાડવાસના ખાનાઓ શ્યામ કપડા નીચે ઢંકારી ગએલાં હતાં. કાડું કવરો

રાખવાનો એક નક્કર નર્મ કાળા શીશમનો ડબ્બો શુષ્ક ફૂલદાની પાસે પડ્યો હતો. સાધારણ રીતે ઘણાંએને કાંઈ જાણીતી અભિનેત્રી અગર ચૂરોપીય લેખાશમાં સુંદરતા બતાવતી સ્ત્રીઓના ફોટા રાખવાની ટેવ હોય છે. પણ અહીં ખાસ એવું નહોતું. પોતાના જ ફોટાને બંસીએ ચાંદીની-ઘોળા ચળકતી ક્રેમમાં મળ્યો હતો. નાકના ટેરવેથી વીશેક અંશના ખૂણેથી ને જરા વળાંક સાથે બાજુમાં દષ્ટિ કરતો માલુમ પડતો હતો. પણ બાજુમાં કોઈ જાણતું નહોતું...અરે, પણ મૂકો એ વાતને.

‘ખબર છે? આપણે અહીં આવ્યા ત્યારથી ખર્ચો વધી પડ્યો છે.’

‘એના માટે કાંઈ ઉપાય કરો.’ બંસીએ એના પિતાને જ જણાવતાં કહ્યું. પિતા બોલ્યાં: ‘ખર્ચો ઘટાડ્યા સિવાય છૂટકો નથી.’

‘હું ક્યાં ના પાડું છું?’ બંસી તરતજ બોલ્યો.

‘અણસમજીની માફક આમ બોલે છે તે મને ગમતું નથી. બધાય શું કાલેજમાં કોટ-પાટલુન પહેરીને આવતાં હશે, નહિ?’ સહેજ કડક બની ટીકા કરતાં બંસીના બાપુ બોલ્યાં.

‘તું તો દર વખતે એમ જ કહે છે ને.’ રાંધવા બેઠેલાં બંસીના બા બોલ્યા.

હિંચકા ઉપરથી ચોપડીઓ ઉપાડી પોતાના સુંદર શુષ્ક શણ-ગારેલાં ટેબલ નજીક આવતાં બંસી બોલ્યો.

‘હવે મને વાંચવા દેશો?’

‘જ્યારે તને કાંઈ કહીએ ત્યારે જ તને વાંચવાનું સૂઝે છે... નહિ?’ બંસીના પિતા ભરવા મૂકેલી પાણીની ડોલ બંસીના બા જ્યાં રાંધવાં બેઠી હતી ત્યાં આપવા જતાં બોલ્યાં.

કંટાળાનો એક શ્વાસ છોડતાં બંસીએ કોટ કહાડ્યો અને ટેબલ આગળ પડેલી લાલ રંગના વારનીસથી સુંદર રંગાએલી ખૂરસીને પાછળના ભાગમાંથી પહેરાવ્યો. પછી પિતાના શબ્દોને

નહિ ગણકારતાં ટેબલ ઉપર પોતાની ચોપડીમાંથી એક બે નોટો ખેંચી કાઢી...એમાં એક નોટ રોમીલાની હતી.

બંસીના પિતા કંઈક ગુના-પુરાણા જમાનાના લાગતાં હિંચકા ઉપર આવીને બેઠાં...લમણે હાથ દબને તેઓ કંઈક વિચારતાં હતાં...પછી તેઓ બોલ્યાં : ' તારે હજી ક્યાં મુધી ભણવાનું છે ? '

' બે વર્ષ. ' પોતાની ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં બૂલ પડતી હોય તે પ્રમાણે મુખ ઉપર દંભ લાવતાં બંસી ઝટપટ-જલ્દી-તરતજ બોલી ગયો.

' પણ પગાર કેટલો લાવીશ ? ' કંઈક આશાથી બંસીની પીઠ સામું જોતાં બોલ્યાં.

બંસીએ જે ખમીસ પહેરેલું હતું તે પ્રસ્વેદને લીધે કંઈક ભીંજાઈ ગયેલું હતું. બંસીના પિતાએ ભિંજાયેલી પીઠ જોઈ.

' એ વખતની વાત એ વખતે-જેવા દિવસો-પૈસા પૈસા શું કરો છો ? ' કંઈક પોતાની નોટ-રોમીલાની નોટમાં ચિંતનથી બંસી જોતો હશે-તે રહેજ જાણે ધ્રારખો પડ્યો હોય તેમ હાથ પછાડતાં બે લ્યો.

' હશે, આપણે આપણી ફરજ પૂરી કરોને, ભણશે-એની મેળે કમાશે અને પરણશે-ખીજી શું ? ' ધીરજવાળાં બંસીના બા બોલ્યાં.

પછી તરતજ બંસી બોલ્યો : ' બરાબર છે. ' બંસીના આ ધીમેથી બોલાએલાં શબ્દો ઉપર નિશ્વાસ ઢાળતાં બંસીના પિતા પણ પછીથી તે જ શબ્દો બોલ્યાં હતાં.

*

' કેટલા વાગે પાછો આવીશ ? ' પાટલાં ઉપર ઉભા પગે બેસી ઝપાટાબંધ ખોરાક આરોગતાં બંસીને એની બા પૂછતી હતી.

' પણ રોજ કરતાં વહેતો આવીશ કે મોડો ' ? રહેજ જાણવા પૂરતું પણ પૂછવું જોઈએ એ દષ્ટિએ કદાચ તેઓ ફરી બોલ્યાં.

' આહ સાડા-આહ થશે. ' જલ્દીથી ભાખરીનો ટૂકડો પરાણે મોઢામાં મૂકતાં બંસી બોલ્યો.

‘પણ જરા ધીમે ખા. શી ઉતાવળ છે?’ બંસીની બાએ બંસીનું આવું વર્તન જોયું એટલે કહ્યું.

‘દિવાળતી થઇ ગઇ...તને ખબર છે?’ પોતાના કામમાં નરી કિંમત ભરેલી હોય તેમ બંસી બોલ્યો.

‘ફરવા જવું હશે.’ અનુમાન કરતાં તેઓ બોલ્યાં.

‘હા, હવે ખાવા દર્શ.’ કંટાળો દર્શાવતાં બંસી બોલ્યો.

‘ભાઈ-ભવે એને કાંઈ પૂછવું જ નહિ.’ હજીએ હિંચકા ઉપર જ બેસી રહેલાં બંસીના બાપુ હિંચકેથી ઉભા થતાં બોલ્યાં.

બાળુ ઉપરની ખાલી પડેલી ડોલ તેઓ નળ આગળ મૂકવા જતાં હતાં તે વખતે બંસીને જમતાં પાણી પીવું હશે એટલે પોતાની આળુઆળુ પાણીની શોધ માટે ડાકળીયા મારતો હતો. એ જોઇને બંસીના પિતા બોલ્યાં.

‘લે ભાઈ લે-ભરી આપું-શું બાદશાહ બની બેઠા છે!’ માટીની ગોળીમાંથી તાંબાના લોટામાં પાણી ભરતાં તેઓ બોલ્યાં.

‘કંઈ તો સમજ, તારે માટે છે.’

‘એને કાંઈ જ હવે ન કહેશો.’ બંસીની બા બોલી રહ્યાં કે તરતજ બંસીના પિતા બોલ્યાં.

ચૂપચાપ બંસી જમ્યા જ કરતો હતો. જમી રહ્યો એટલે હાથ ધોઈ ઉભા થઈ-પેલી ખૂરસીને પહેરાવેલ કોટ પહેરી-ખૂટ ચઢાવી...‘સાંજ પડેલાં આવી જઈશ.’ કહી મકાનની બહાર નીકળ્યો.

‘સાંજ હજી નહિ થઇ હોય.’ પાણીનો નળ બંધ કરતાં બંસીના પિતા રહેજ આવેશમાં બોલ્યા.

પણ આ વખતે અમુક રીતે જ ચાલવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે બંસી ખૂલ્લે માથે કાળા ડામરના રસ્તા તરફ જવા માટે શેરીમાંથી જલ્દી બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ લાગ્યું.

સોસાયટીઓ બાળુ એક બંગલા આગળ બંસી ઉભો હતો. કપડાં ઠીક તો હતાં જ છતાં તેને વધુ ઠીક તે કરતો હતો.

બોલી શકવાને તે શક્તિમાન નહિ હોય એટલે બોલી શકાય એવાં બનવા માટે તેણે એક પછી એક—કહીએ તો વારાફરતી બંગલામાં પગલા ભરવા માંડ્યા.

‘રોમીલા...’

‘હા છે.’ એક વૃદ્ધ હિંદુ નોકર હતો તેને બંસીએ રોમીલા માટે પૂછ્યું ત્યારે—આ રોમીલાનો બંગલો હતો એમ—બંસીએ જરા નામ જ દીધું કે તરતજ પેલા વૃદ્ધ હિંદુએ યુવકોથી ખાસ બળીતો હોય તેમ તરતજ જવાબ આપ્યો.

‘ઉપર હશે.’ અનુમાન કરતાં બંસીએ પૂછ્યું.

‘એમના રૂમમાં...’ વૃદ્ધ પારસીએ પોતાનું ઘર—કામ કરવા માણુએ જતાં કહ્યું.

હવે કંઈક વધારે પડતી હોંશમાં બંસી પગલાં ભરતો હતો. વારા ફરતી દાદરાનું એક એક પગથીયું તે ગણતા ગણતા ચઢતો હોય તેમ લાગ્યું.

સંસ્કારની પ્રતિમા જાણે એના પગલામાં ન હોય ! ખિરસા-માંથી એચિંતાને કંઈક યાદ આવતા બંસીએ રૂમાલ ખેંચી કાઢ્યો. મ્હોઠા ઉપર ખાસ પ્રસ્વેદ ખિંદુઓ નેહોતાં છતાં તેણે એ રૂમાલ—ટુવાલ નહિ, હાથ રૂમાલ વડે મુખ સ્વચ્છ—વધુ સ્વચ્છ કર્યું.

ત્યારે બંસી આખો દાદરો ચઢી રહ્યો—ત્યારે ફરી તે જરાવાર અટક્યો... ‘કાઠી નાખવા દે ને.’ મનમાં આવુ કાંઈ બોલતાં તેણે પોતાના બુટ દાદરા આગળ કાઢવા માંડ્યા. કઠેરો ઝાલી અને પછી સહેજ ચક્કર—ધ્રુમ ફરતાં તે અંદરની બાજુ ચાલ્યો. અમુક જ દિશામાં જવાની એની રીતથી જણાઈ આવતું હતું કે તેણે રોમીલાનો રૂમ જોયો હશે.

‘બંસી તમે આવ્યાં ખરાં...’

રોમીલા એના રૂમમાં બારણા તરફ દષ્ટિ રહે તેવી રીતે એક ખૂરસી ઉપર બેઠી બેઠી એક નવલકથા જેવું કાંઈ વાંચતી હતી. તેણે બંસીને આવેલો જોયો કે તરતજ તેણે પુસ્તક બંધ કરતાં પૂછ્યું.

‘મેં તમને કહેલું હતું—’ને પોતે આગળ વિશ્વાસ આપેલો હતો એમ જણાવતાં બંસી બોલ્યો.

‘હા કમ રહ્યા છો—એસોને.’ ખીજી ખુરશી તરફ નજર કરતાં રોમીલા બોલી.

‘કંઈ ચોપડી વાંચતા હતાં?’ ખૂરસીમાં બેસતાં બેસતાં બંસી બોલ્યો.

‘બાળપાથી તો નહિ હોય.’ જે પુસ્તક પોતે વાંચતી હતી તે પુસ્તક બંસીના હાથમાં મૂકતાં તે બોલી.

‘તમે હવે ખૂબ વિનોદી બનતાં જવ છો.’

‘તો તમે મને વિનોદીની કહેજો.’

‘ભારતની તાકાત—અને હિંદની સંસ્કૃતિ...કેબક કાણુ છે?’ પુસ્તકના પાના હવામાં ફેરવતાં ફેરવતાં બંસીએ પૂછ્યું.

‘જુઓને, ખબર પડશે.’ રોમીલા ઉંચે જોઈ નીચું જોતાં બોલી.

‘હીક તો...ચાલો ફરવા જઈશું?’ કંઈક વિચારી પુસ્તક પાસેના એક નાના સ્ટુલ ઉપર સહેજ બેઠાજીથી, ફેંકતાં બંસી અચકાતો અચકાતો બોલ્યો.

‘ફરવા? આજે તો તગિયત હીક નથી.’ જાણે આગસ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ હાથના હાવભાવ સાથે રોમીલા બોલી.

‘તમે નહિ આવો, નહિ?’

‘ના. આજે તમે એકલાં જઈ શકો છો.’ ડોક હલાવી, આંખો નચવતાં, રોમીલા બોલી.

‘સ્કૂર્તિ તો બાગમાં આવી શકે.’ આકુ અવળું જોતાં બંસી બોલ્યો.

‘મારો વિચાર નથી.’ ખૂરસી ઉપરથી હાથ ચતાં રોમીલા બોલી.

‘તમે તો ખૂબ સૂધરેલાં છો ને!’ કંઈક અચકાઈ પછી કડપથી નીચું જોઈ બંસી બોલી ગયો.

‘હું ક્યાં ના પાડુ છું!’ રોમીલા બોલી અને બંસીની બીક ઉડી ગઈ.

કેમ? બંસીના પહેલાંના બોલાએલા શબ્દો વખતે તેના હૃદયમાં ડંખ હતો—કદાચ રોમીલા અપમાન તો નહિ કરે ને?

‘આ તો તબિયત ઠીક નથી એટલે.’ આગળ બોલતાં અને રૂમમાં આંટા લગાવતાં રોમીલા બોલી.

‘તમે નહિ જ આવો, નહિ?’

‘ના.’ બંસીના બોલ્યા પછી રોમીલા તરતજ બોલી.:

‘તો હું જઈશ. આ તો તમે કહેલ કે આવજો—એટલે જ.’

‘હું ક્યાં ના પાડું છું. ફરી કોઈવાર આવજોને.’ બંસી અને પછી રોમીલા બોલ્યા.

‘આવજો ત્યારે—!’ ફરી ફરીને એક જ વસ્તુ જણવવા પ્રયત્ન કરતો બંસી રૂમમાંથી બહાર આવ્યો. ધીમે ધીમે રહેજ નિરાશામાં તે પગલા ભરતા દાદરા તરફ જતો હતો. જવાની તેની ધીમી ગતિને જોતી રોમીલા રૂમના બારણા પાસે ઉભી હતી.

બંસી દાદરા આગળ ખુટ પડેરતો હતો તે જોઈ રોમીલા રહેજ હસી અને પાણી પીવા રૂમમાં ચાલી ગઈ.

*

*

*

[૨૨]

નિરાશા જાણે જીવનનું કેન્દ્ર બની ગયું હોય તેવી રીતે નીચી દૃષ્ટિએ ધીમાં પગલે મોહનના બાપુ ધીમેથી પોતાના બંગલાનો ઝાંપો ઉઘાડી અંદર દાખલ થયા.

ચિંતનને લીધે મુખ ઉપર આવેલી ઉંડી વેદનાઓથી ધીમે ધીમે લોહી અને માંસ ઓછા થઈ ગયેલાં એમના મુખ ઉપર આપોઆપ જણાઈ આવતાં હતાં.

જાણે પરાણે સ્વસ્થતા જળવી તેઓ આવતાં હોય તેમ તેમણે બંગલામાં આવવાના નાના નાના ત્રણ-ચાર પગથીયાં ઉપર પગ મૂક્યો. શ્વાસ લેવા થોડીવાર ઉભા રહ્યા.

‘કેમ તબિયત ઠીક નથી?’ કાલેજમાંથી છૂટેલો સુકુમાર પાછળથી આવ્યો. તેણે પૂછ્યું.

‘મારી તબિયત તો આજે વર્ષોથી ખરાબ છે. !’ નિશ્વાસ નાખતાં તેઓ બોલ્યાં.

‘એવું ન બોલો. તે દિવસ મેં રૂમ ભાડે રાખી ત્યારે તો તબિયત સારી હતી.’ સુકુમારે જરા દૂરથી પણ મોહનના બાપુની ધીમી ચાલ, નીચું વદન અને ચાલતાં અટકી પડેલ જોષ કહ્યું.

‘મારા જીવનમાં એ છોકરો ન હોત તો હું જીવતો ન હોત.’
ફરીને કંઈક નિશ્વાસ નાખતાં એક પગથીયું ચઢતાં તેઓ બોલ્યાં.

‘મોહન ? મોહન તો હવે સુધરી જશે.’ કંઈક પોતાના
વિશ્વાસથી આશા આપતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘તો હું છુટું.’ વેદનાને પોતાની જાતે જ વધારતાં મોહનના
બાપુ ફરી ધીમેથી બીજા પગથીયાં ઉપર પગ મૂકતાં બોલ્યો.

‘દુઃખ તો સૌ કાંઈને હોય. એમાં નિરાશા શી ?’

‘મારે તો જીવન દુઃખ...’

‘ચાલો એવું ન બોલશો.’

‘સુકુમાર તને ક્યાં ખબર છે.....દશ વર્ષથી હું પીડાતો
આવ્યો છું. પરાણે મેં કેટલીયે વખત આનંદ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો
છે. આજ સુધી છોકરાની દરકાર રાખી મેં એને મ્હોટો કર્યો—એને મારી
લગારે પડી જ નથી. એ જીવતી હતી ત્યારે...આજે એ જીવતી
હોત તો એનું ભાવી આંતું ન હોત...ગુન્હેગાર જ હું છું ને...
વાંક...વાંક કાનો કાઢું...’ સુકુમારના ખભે હાથ મૂકી તેના ઉપર
પોતાનું માથું રાખી તેઓ આંસુ સાથે બોલી ઉઠ્યાં.

‘એમાં આવું કરવાનું ?’

‘કેટલીયે વખત રૂંધાઈ જતાં માંડે હૃદય આમ રડી ઉઠે છે.’

‘હશે, ચાલો અંદર જઈએ.’ કંઈક સ્વસ્થતાની જરૂર છે એમ
માની સુકુમારે મોહનના બાપુનો હાથ ઝાલી બંગલાના અંદરના
ભાગ તરફ ધીમે ધીમે પગલાં ભરતાં કહ્યું.

બરાબર આ વખતે જ અડધી ચઢી અને ટેનીસ પહેરેલ
મોહન, એક હાથમાંની નોટને બીજા હાથ ઉપર પછાડતો, કંઈક તાલ
મેળવવા જાણે પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ ધીમે ધીમે ગાતો બંગલાના
ઝાંપામાં થઈને દાખલ થયો.

સુકુમાર અને પોતાના બાપુને સાથે ચાલતાં જોયા એથી કાંઈ
એના ચહેરા ઉપર લગીરે ફેરફારો નહોતાં થયા. એજ ઢબમાં એ જ

રીતે ગાતો ગાતો તે તેમની નજીક પણ આવી ગયો. આ વખતે સુકુમારે એના બાપુનો હાથ પોતાના હાથમાં રાખતા સુકુમાર બોલ્યો. ‘ તમને સહેજ તાવ પણ આવ્યો છે. ’

‘ કાને, બાપુને ? ’ સુકુમાર બોલ્યો એટલે તરતજ મોહને સાંભળ્યું હશે એટલે તે બોલ્યો.

‘ હા. જા પાણી લઈ આવ. ’ સુકુમારે મોહન સામું કંઈક લાગણીથી જોતાં કહ્યું.

‘ હાવું. ’ મોહન અંદર જવા લાગ્યો. એના બાપુ આ વખતે મોહનને જોઈ રહ્યાં હતાં.

હરહમેંશ જે બિછાના ઉપર મોહનના બાપુ સૂઈ જતાં હતા ત્યાં સુકુમાર અને તેઓ આવી ગયા-એટલે મોહનના બાપુ ત્યાં ધીમેથી બેસી ગયાં.

એટલામાં મોહન પાણી લઈને આવ્યો અને પોતાના હાથે જ તેના બાપુને આપવા લાગ્યો. આ વખતે સુકુમાર મોહન સામું કંઈક વધુ લાગણીથી જોવાં લાગ્યો.

વ્યક્તિત્વની અસરથી મોહન સુકુમારના શબ્દોને માનતો થઈ ગયો હતો.

‘ તું પાને. ’ ધીમેથી સુકુમાર બોલ્યો. મોહન કંઈ વધુ ન બોલતાં પોતાની જાતે પોતાના પિતાને પાણી પીવરાવવાં લાગ્યો. હજીએ મોહનના બાપુ મોહન સામું જોતાં હતાં.

થોડીવારે મોહનના બાપુએ નજર ફેરવી. આ વખતે સુકુમાર તેમની સામું જોતો હતો. મોહનના બાપુની નજર ભીંતે લટકાવેલ એક આશરે પચ્ચીશોક વર્ષની યુવતીની છબી તરફ હતી.

થોડીવારે મોહનના બાપુએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને નીચે જોવા લાગ્યાં.

‘ તમે હાથે કરીને તબિયત બગાડો છો. ’ સુકુમાર આ વખતે ધીમેથી બોલી ગયો.

‘મને કંઈ સમજ નથી પડતી.’ નીચું જોઈને તેઓ જોડ્યા હતા.

‘અનવાનું હતું એ બની ગયું...એમાં શું?’ સુકુમાર કંઈક હિંમતથી જોડ્યો. મોહનના બાપુએ આ વખતે એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને મોહને પેલી પોતાની બાની છબી તરફ નજર કરી. પછી મોહન પણ જાણે કંઈક વિચારમાં પડી ગયો હોય તેમ લાગતું હતું.

‘મોહનની તો હવે ચિંતા જ ન કરશો. એની જવાબદારી હું લઈ રહ્યો છું ને?’ ગંભીર ભાવમાં મોહન સામું જોતાં જોતાં સુકુમાર જોડ્યો.

લાગણીના ભાવથી આ વખતે મોહનના બાપુ સુકુમાર સામું જોઈ જ રહ્યાં.....

*

*

*

[૨૩]

બહુ જ આછા વિજળીના અજવાળામાં સુકુમાર વાંચતો હતો...આ વખતે નજીકમાં કોઈ ટાવર હશે...સાતના ટકેરા સંભળાયા.

‘હવે તો હું રોજ તમારે ત્યાં આવીશ’ નીલા આવી હતી. સુકુમારની પીઠ પાછળ ઉભાં ઉભાં તે બોલી.

ચોપડીમાં જ જોતાં જોતાં ધીરેથી હસતો સુકુમાર બોલ્યો.

‘હું કોઈ દિલરૂબા નહિ શિખવું.’

‘ભલે.’ નીચે સુકુમારની નજીકમાં જ બેસતાં નીલા બોલી.

‘નીલા, મઝામાં છે ને?’ બાજુ ઉપરથી નીલા સામું જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘અને સુકુમાર?’ પ્રશ્ન પૂછતી નીલા પણ હસતાં બોલી.

‘શી નવાજુની?’ ચોપડી બંધ કરતો સુકુમાર બોલ્યો.

‘બધી બહુ.’ હસતાં નીલા બોલી.

‘તું બહુ જ આનંદમાં આવી ગઈ છે, નહિ?’ સુકુમાર નીલાના ભાવભર્યા ચહેરા તરફ જોતાં જોતાં બોલ્યો.

‘હું આનંદમાં આવું એ સુકુમારને નથી ગમતું?’ ગંભીર બનીને નીલા બોલતી હોય તેમ લાગ્યું.

‘બસ. હવે નહિ પૂછું.’ ફરી પેલી ચોપડી ઉપાડતાં સુકુમાર બોલ્યો.

પણ નીલાએ આ વખતે સુકુમારના હાથમાંથી પેલી ચોપડી લઈ લીધી. સુકુમારે ખેંચતાણુ નહોતી કરી.

‘આજે તો ઘેર ડોક્ટર બોલાવવા પડ્યા હતા.’ નીલા સુકુમારને કંઈક નવું કહેવા માટે હેતથી બોલી.

‘પછી?’ પહેલાં નીલા સામું અને પછી નીલાના હાથમાંની પોતાની ચોપડી સામું જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ભાનુ ઉતાવળમાં દાદરો ઉતરતો હતો, તે પડી ગયો.’ લગારે હસ્યા વીના નીલા બોલી. સુકુમાર ધીમું હસી ગયો હતો.

‘બહુ વાગ્યું છે?’

‘હાથ ઉતરી ગયો છે.’

‘જમણો કે ડાબો?’

‘જમણો...’ સહેજ હસતાં નીલા બોલી.

‘પણ...હાથ ઉતરી ગયો તેમાં ડોક્ટર બોલાવવાની શી જરૂર?’ કંઈક પૂછવાનું હોય તેમ અગાઉથી નક્કી કરી રાખેલું હોય તે પ્રમાણે સુકુમારે પૂછ્યું.

‘સાસુજીએ ડોક્ટરને-ડોક્ટરને કહીને એમની તરફ જોતાં ખૂમો પાડી અને ‘તેઓએ’ ડોક્ટરને ટેલીફોન કર્યો.’ પોતાના હાથ-માંની સુકુમારની ચોપડીને ઉઘાડ-વાસ કરતાં કરતાં નીલા બોલી.

‘હું તબિયત જોઈને જ આવી છું.’

‘કેમ છે?’

‘મહીને આરામ થશે.’

આ વખતે સુકુમાર ફરીને સહેજ હસ્યો. નીલા સુકુમાર સામું જ જોઈ રહી હતી.

‘મારી સાથે વાતો કરવી ખૂબ જ ગમે છે-નહિ?’ સુકુમાર નીલા સામું હસતાં હસતાં બોલ્યો.

‘તો હું ખીજા કોની સાથે વાતો કરું?’ ગંભીર-ભાવે નીલા બોલી.

‘દિલરૂખા નથી?’ તરતજ સુકુમાર બોલ્યો.

‘છે.’ એક નિશ્વાસ નાખતાં નીલા બોલી.

‘દિલરૂખા નથી ગમતી?’

‘ગમે છે.’ તરતજ નીલા બોલી.

‘આવડતી નથી, નહિ?’ સુકુમાર નીલા સામું જોતાં બોલ્યો.

‘ભણે ન આવડે. મારી પાસે રહી.’ નીલા કંઈક અવળું સમજતાં બોલી.

‘મારે નથી લાગ લેવી.’ સુકુમાર નીલાને સમજતાં બોલ્યો.

‘તમે લોજનું જમો છો તે શરીર નહિ બગડે?’ સુકુમારની સાંભળ બતાવતાં નીલા બોલી.

‘તું અહીં આવી છે-પણ સાસુજી વઢશે નહિ?’ અનુમાન કરી હસતાં સુકુમારે પૂછ્યું.

‘મને કોઈજ વઢનાર નથી.’ ગંભીર પણ નિર્ણયી ભાવે નીલા બોલી.

‘વઢનાર નથી?’

‘ના.’

‘કોઈજ?’

‘ના.’

છેલ્લે સુકુમાર ખૂશ થતો હોય તેમ લાગ્યું.

‘અમે તો બે ત્રણ દિવસ પછી લોજનું બંધ કરીને હાથે બનાવી જમવાના છીએ.’ સુકુમાર નીલાના પ્રશ્નને યાદ કરતાં બોલ્યો.

‘હું તમારી સાથે જ રહું? હું બનાવી દઈશ.’ હસતી નીલા બોલી.

‘હમણા નહિ.’

‘તો ક્યારે?’ નીલાએ સુકુમારની સામું ભાવનામયી દૃષ્ટિએ જોતાં પૂછ્યું.

‘હું ભણી રહું પછી.’

‘તો ભલે, ભણવાનું મૂકી દો ને...’

‘ત્રણેક માસ બાકી છે...ન ભણું?’ સુકુમાર નીલાને સમજીને બોલ્યો.

‘ના, ના, એટલું તમે ભણી લો. પછી આપણે સાથે જ રહીશું.’

‘સમાજ?’

‘હું તો નથી ડરતી.’—સુકુમાર પોતે—કેમ ડરે છે—એમ જણાવતાં નીલા બોલી.

‘તમે ન હોત તો...’ નીલા ગંભીર બનતા બોલી.

‘એવું નહિ બોલવાનું.’ સુકુમાર તરત જ વચ્ચે બોલ્યો.

‘શું કહીને અહીં આવી છે?’ તેણે આગળ પૂછ્યું.

‘તમને મળવું છે એમ કહીને...’ હિંમતથી જાણે પોતે પોતાના સાસુજીને એવું કહ્યું હોય તેમ અહીં પણ હિંમત લાવીને નીલા બોલી.

‘હજી તો પહેલી જ વખત છે.’ સુકુમાર સમાજને સમજતો બની બોલ્યો.

‘કોઈ બચકા તો નથી જ ભરી શકવાનું?’ નીલા બોલી.

‘બળવાખોર.’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘એમાં બળવાખોર શેનાં?’ નીલા ફરી ગંભીર બનતાં બોલી.

‘આવ મોહન, ત્યાં કેમ ઉભો રહ્યો છે?’ મોહનને બહાર ઉભો રહેલો દેખી સુકુમાર તેના તરફ જોતાં બોલ્યો.

‘આ ‘મોહનને’ તમે બણાવો છો?’ કંઈક વ્યંગમાં નીલા મોહન સામું જોતાં બોલી.

‘હા.’

‘તો હું હવે જાઉં?’ મોહનના દેદાર જોતાં જોતાં નીલા બોલી.

‘ભલે.’

‘પાછું તમારે ભણાવવામાં અગવડ પડેને!’ નીલા ઉભી થતી બોલી.

આ વખતે નીલા સામું જોઈ સુકુમારે એક નિશ્વાસ નાખ્યો. નીલાએ તે નિશ્વાસ પણ સાંભળ્યો હતો. નીલા જતી હતી.

*

‘મોહન, તું કહેતો હતો કે-મારો ભાઈખંધ પણ આવવાનો છે. એ કેમ ન આવ્યો?’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘જરાજર ભણજો. મારા ખાતર નહિ તો ઇશ્વરની ખાતર.’ મોહનના પિતા આ વખતે અહીં આવ્યા. મોહન સામું જોતાં તેઓ બોલ્યા. મોહને એમને કંઈજ જવાબ ન આપ્યો. થોડીવાર પછી સુકુમારને મોહને કહ્યું.

‘એનો આવવાનો વિચાર નથી?’

‘કોણ? મહંમદનો—ભણવાને?’ મોહનના બાપુ નીચે બેસતાં બોલ્યાં.

‘અહીં શેતરંજી ઉપર બેસો.’ મોહનના બાપુને નીચે બેસતાં દેખી, રહેજ આધા ખસતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘મુસલમાન હશે.’ મહંમદ શબ્દથી અનુમાન કરતાં, મોહન સામું જોતાં સુકુમાર આગળ બોલ્યો.

‘હા.’ જાણે મુસલમાન છે એમ કહેતાં શરમ આવતી હોય તેવી રીતે નીચું જોતાં તે બોલ્યો.

એ શરમમાં મુસલમાનનું વ્યક્તિત્વ તો નહિ હોય ને?

‘એમાં ગભરાય છે શા માટે...મોહન? એ ક્યાં રહે છે? જો આટલામાં જ રહેતો હોય તો બોલાવી લાય.’

‘અહીં નજીકમાં જ રહે છે.’ મોહન ઉતાવળમાં બોલ્યો. તરતજ મોહનના બાપુ બોલ્યા.

‘તું તો કહેતો હતો કે એનો આવવાનો વિચાર નહોતો...’

મોહનના બોલવાના હાવભાવ મોહનના બાપુ સમજ્યા હશે?

‘તે મુસલમાન છે એટલે હું એને નહિ ભણાવું એમ મોહને

માન્યું હશે. પણ 'મોહન' અને 'મહંમદ' તો એક છે.' જલ્દીથી સુકુમાર મોહન સામું જોતાં બોલ્યો.

‘જા, બોલાવી લાવ.’

ધીમેથી મોહન ઉભો થયો. રૂમ બહાર જઈ તે દોડ્યો— મહંમદને બોલાવવા.

મોહનના ગયા પછી ઉધરસ ખાતા ખાતા મોહનના પિતા બોલ્યા.

‘એના ભાઈબંધો પણ મુસલમાન.’

‘મુસલમાનની ભાઈબંધી ન કરાય?’ રહેજ આશ્ચર્યથી સુકુમારે પૂછ્યું.

જરા ચકિત થતાં મોહનના પિતા બોલ્યા: ‘પણ દોસ્તદાર તો સારો હોવો જોઈએને? કંઈક તો લાયકાત હોવી જોઈએને?’

‘અલબત્ત, એ બરાબર છે. પણ જે આપણામાં લાયકાત હોય તો આપણા દોસ્તદારોમાં આપણાથી લાયકાત ન લાવી શકાય?’ સુકુમાર તરતજ બોલ્યો.

‘પણ મોહનમાં ક્યાં લાયકાત છેજ તે?’ એક સત્ય ઉચ્ચારતાં હોય તેમ મોહનના પિતા બોલ્યા.

‘જગતમાં સૌ લાયકાત મેળવીને જ આવ્યા છે. પણ કોણ જાણે કેમ હાથે કરીને, કપટમાં, અનીતિમાં ઉતરીને લાયકાત ગુમાવે છે. મોહનમાં પણ લાયકાત હતી. તેણે ગુમાવી તો તેથી શું થઈ ગયું? એ લાયકાત લઈને જ આવ્યો, માટે એનામાં લાયકાત આવવાની જ.’ સુકુમાર જરા ઉતાવળમાં બોલી ગયો.

‘તમારો ધર્મ કયો?’

‘મારો ધર્મ જ નથી. સૌનો એકજ ધર્મ.’ મોહનના આપુએ ધર્મ વિષે પૂછ્યું અને સુકુમાર તરતજ હસતાં હસતાં બોલ્યો. ‘ધર્મ વગર તો ચાલે? ધર્મ છે તો ન્યાતબ્બત છે.’ મોહનના આપુ આશ્ચર્ય સાથે બોલ્યા.

‘અને ન્યાતબ્બત છે તો શું છે, નહિ?’ તરતજ સુકુમાર બોલ્યો.

‘રૂઢિ ખોટી છે?’

‘હું આજની રૂઢિને તો ખોટી જ કહું છું. રૂઢિની સાચી રીતો જ ભૂલાર્થ ગણ છે.’

‘ફરી એવું બોલતા નહિ, નહિતર સમાજમાં રહેવું ભારે થઈ પડશે.’ રૂઢિથી ગભરાતાં મોહનના બાપુ બોલ્યા.

‘સમાજ શું કરશે? રૂઢિ અને સમાજ તો જુદા છે. રૂઢિ ખરાબ અને વગોવવો સમાજ...કેમ?’ સુકુમાર બેધડક જરા આવેશમાં બોલ્યો.

‘પણ મર્યાદામાં તો રહેવું જોઈએને?’ જરા અચકાર્થ મોહનના પિતા બોલ્યા.

‘મર્યાદા, મર્યાદા કરી તમારો સ્વભાવ પણ તમે મર્યાદિત કરી નાખ્યો,...નહિ? નહિતર તમને મારી વાતોમાં તરત જ સમજ પડી જત.’ સુકુમાર જરા હસતાં હસતાં બોલ્યો.

‘રૂઢિ છે તો વળી કંઈક વ્યવસ્થા છે.’

‘હું ક્યાં ના કહું છું, ભૂલાએલા માર્ગ ઉપરથી સાચા માર્ગ ઉપર આવીને રૂઢિને સાચવોને.’ સુકુમાર તરત જ બોલ્યો.

‘સાચા માર્ગ કેટલા? ક્યાં?’ ફરીથી ઉધરસ ખાતાં મોહનના પિતા બોલ્યા.

‘નીતિ, નિયમિતતા, દયા, સત્ય, અહિંસા, ધીરજ, સહાનુભૂતી, લાગણી.....’

‘આ મહંમદ આંવ્યો!’ સુકુમાર હજી પુરું બોલી પણ નહોતો રહ્યો તે પહેલાં મોહનના પિતા મોહન અને મહંમદને આવતાં જોઈ, બોલી ઉઠ્યા.

સુકુમારે આ વખતે એક નિશ્વાસ નાખ્યો હતો. મહંમદે આ વખતે મોહનના પિતા સામું જરા ત્રાંસી નજરે જોયું. સુકુમારે આ જોયું અને તે જરા હસ્યો. તે મનમાં બોલ્યો: ‘શા માટે હાથે કરીને આમ ત્રાંસી નજરના ભોગ બનતાં હશે?’ પોતાના જ મનમાં પૂછાએલા પ્રશ્નનો ટૂંકા મનને જોઈએ તેવો જવાબ ન મળ્યો એટલે ફરીને સુકુમારે નિશ્વાસ નાખ્યો.

‘ચાલો, અત્યારે તમે બન્નેને બણાવો. હું તો જઈશ.’
મોહનના બાપુ ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યા.

સુકુમારે આ વખત ત્રીજી વખત નિશ્વાસ નાખ્યો. તેણે મોહન પાસે પાણીની માગણી કરી અને મહંમદે બાળુ ઉપરની માટીની માટલી તરફ જોવા માંડ્યું. મોહને તેને અટકાવ્યો પણ આવું જોઈને સુકુમાર રહેજ હસતાં હસતાં બોલ્યો. ‘ભલેને એ પાણી લાવે.’

મહંમદે પછી સુકુમારને પાણી આપ્યું. સુકુમારે પાણી પીધું. પાણી પીતાં પીતાં તેણે મોહન અને મહંમદ સામું કંઈક ભાવભીની દૃષ્ટિ કરી.

બાળુ ઉપરની ખૂલ્લી બારીમાંથી ધીમે ધીમે અને પછી જરા જોરથી પવન આવ્યો. પછી એકદમ વાતાવરણ સ્વચ્છ અને શાંત બની ગયું. જાણે કે ‘સંપીધું.’

આ વખતે પેલા નજીકના ટાવરમાં આઠના ટકોરા એક પછી એક વાગ્યાં.

સુકુમારે એ વખતે રૂઢિને યાદ કરી. પછી મનમાં બોલ્યો: ‘મારા વિચારોને અનુમોદન આપતાં આ ટાવરના ટકોરા થયાં—’ હું ઈચ્છું છું એવું જ હવે બનશે...નહિ?’

પણ ફરીને સુકુમારે એક નિશ્વાસ નાખ્યો. આ વખતે મોહન અને મહંમદ બણવા માટે તૈયાર થઈ સુકુમારની નજીકમાં બેસી ગયાં હતાં. સુકુમારની જમણી બાજુએ મહંમદ હતો-ડાબી બાજુએ મોહન...

‘કંઈક બણાવવા’ માટે સુકુમારે પોતાના ખિસ્સામાંથી પેન્સીલ કાઢી.

—પણ પેન્સીલ સામું જોતાં સુકુમાર રહેજ હસ્યો. સુકુમારના સામું આ વખતે મહંમદ જોતો હતો. તે ‘કંઈક’ સુકુમારના હસવાનું કારણ સમજી ગયો અને તેણે પોતાની તાજી જ નવી લખવા માટે તૈયાર કરેલ પેન્સીલ સુકુમારને આપી. આ વખતે લાગણીના આભારથી સુકુમાર મહંમદ સામું જોઈ જ રહ્યો.

[૨૪]

આમોફેનની રેકાર્ડો વગાડવાનું ભાનુને ખૂબ જ મન થતું હોય તેમ લાગતું હતું. એનો ભાંગી ગયેલો જમણો હાથ ગળેથી લટકતી લુગડાની ઝોળીમાં હતો. એના ડાબા હાથે તે આમોફેન ઉપર રેકાર્ડ ચઢાવતો, એક જ હાથે ચાવી આપતો અને ભૂંગળા આગળ કાન રાખી તે ‘હસવા જેવું-હોય તો ‘હસવા જેવું’ અને ‘ગાન’ હોય તો ‘ગાન’ સાંભળતો. તાલમાં પણ તાલ મીલાવતાં એને આવડતું હોય તેમ એના કેટલીક વખતના હોઠ ફફડાટથી જણાઈ આવતું હતું.

નીલા એક નાની પાથરેલી શેતરંજી ઉપર બેઠી બેઠી ટાઇ સાર પુસ્તક વાંચતી હતી. ચોપડીના જેકેટ ઉપર ‘પુસ્તકનું’ નામ લખ્યું હતું. ‘મારે-ખાતર.’ કંઈક ગંભીર વદને નીલાએ તે પુસ્તકનું એક પાનું પુરું વંચાઈ ગયું હશે એટલે ફેરવ્યું. ધીમેથી એક નિશ્વાસ નાખી અને તેણે બીજે પાનેથી વાંચવાની શરૂઆત કરી.

આ વખતે ભાનુની રેકાર્ડ પૂરી થઈ. તેના એક હાથે તેણે રેકાર્ડ ઉપાડી...પણ આમોફેનની થાળી ફરતી હતી. એટલે ભાનુએ તે બંધ કરવા ઉતાવળા બની ભાંગલા હાથને થાળી તરફ

વાળ્યો. પણ એ હાથ, ડાબા હાથમાંની પેલી 'રેકાર્ડ' ઉપર સ્થેજ અથડાયો. 'રેકાર્ડ' ઉછળીને જમીન ઉપર પડી. અહીં લીપણ નહોતું. કપચીના અહીં તો રંગ એટલે 'રેકાર્ડ'ના ત્રણ ચાર ટૂકડા થઈ ગયાં !

નીલાએ આ વખતે ઉંચું જોયું. જરા પણ હસ્યા વગર અગર કાંઈ પણ બોલ્યાં વગર ફરીને તેણે કિતાબમાં જોઈ આગળ વાંચવાં જ માંડ્યું...

ભાનુએ જરા ઉંચી નજર કરીને નીલા સામું જોયું, પણ નીલાને ચૂપ જોઈ પોતે પણ ચૂપ બની ગયો, અને મનમાં જરા બોલ્યો:

‘નીલાને હજી ખબર પડી ગઈ હોય તેમ લાગતું નથી.’
આસ્તે રહીને પછી ભાનુએ ભાંગેલી રેકાર્ડની વ્યવસ્થા કરી નાખી... પછી જાણે ‘વાળુ’ સાંભળી સાંભળીને પોતે કંટાળી ગયો હોય તેમ ‘હવે વાળુ નથી વગાડવું.’ એમ જાણે નીલાને સાંભળાવવા જ બોલતો હોય તેમ બોલી ગયો અને પછી...

‘મને તો હવે થાક લાગ્યો. હું તો હવે સૂઈ જ જઉં છું.’
કહીને અંદરના ઓરડા તરફ જતાં જતાં નીલાને કહ્યું.

નીલા આ વખતે કિતાબમાં જોતાં જોતાં સ્થેજ હસી હતી.

‘ભાનુ નથી?’ નીલા પુસ્તક વાંચતી હતી. એ વખતે જ સુકુમાર આવ્યો—તેણે નીલાનું પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચવા નીલાને કહ્યું.

નીલાએ દિવાલ ઉપરની ઘડિયાળ સામું જોતાં જોતાં કહ્યું:
‘બહુ જ વહેલા પરવારીને આવ્યાં !’

‘શું કંઈ? રાત્રે મોહન અને મહમદને બાર એક વાગ્યા સુધી બણાવ્યા... એટલે.’

‘સ્થેજ મોડા ઉઠાયું.’ નીલાએ હસીને સુકુમારનું વાક્ય પુરું કરી નાખ્યું. પછી ફરીથી તે આગળ બોલી.

‘દશ વાગ્યા...અરે પણ તમે તો ભાનુની તબિયત જોવાં આવ્યાં છો...નહિ?’ નીલા સુકુમારના પહેલાંના શબ્દોને યાદ કરતાં બોલી.

‘જોવાં નહિ સાચવવાં!’

‘હું-હા-બરાબર હું નથી સાચવતી માટે...’ સુકુમાર કંઈક આશ્ચર્ય લાગે એવું બોલ્યો એટલે નીલા કંઈક અચકામ્મને બોલી.

‘હું એવું ક્યાં કહું છું?’ હજુએ સુકુમાર ઉભો જ હતો. ઉભા-ઉભા જ તે આમ બોલી ગયો.

‘ભાનુ-ભાનુ.’ નીલાએ આ વખતે પોતાના ઓરડા તરફ જરા દૂરથી પોતાના સાસુજીને આવતાં જોયાં એટલે કંઈક ભાવથી ભાનુને ખૂમો પાડી.!

‘કેમ નીલુ?’

ભાનુ પોતાનો જમણો હાથ સંભાળતાં તરતજ બહાર આવ્યો.

આ વખતે સુકુમારે નીલા સામું જોયું. પછી તેણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

નીલા તે જોઈ ગઈ એટલે તેણે પણ ધીમે નિશ્વાસ અને ગંભીરતા ધારણ કરી.

‘કેમ-તમને શાવે છે ને?’ નીલાના સાસુજી દાંત વગરના એમના મોઢામાં સોપારી ચાવતાં ચાવતાં આવ્યાં હતાં. તેઓ બોલ્યાં.

‘તમારી કૃપાથી જ ને!’ સુકુમાર ધીમેથી સાસુજી સામું જોઈ હસતાં બોલ્યો.

‘એ તો એક બીજાને મદદ કરવી જોઈએ.’ જમીન ઉપર પડાંડો લગાવતાં નીલાના સાસુજી બોલ્યાં.

‘બરાબર છે.’ પહેલાં સુકુમાર, પછી પોતાના ગણાઈ ગયેલાં સાસુજી સામું જોતાં જોતાં નીલા બોલી.

‘જુઓને, ભાનુને કેસ વાગીને પડ્યો ને વાગ્યું.’ પોતે જોઈ શકતો હતો છતાંએ સુકુમારને નીલાના સાસુજીએ કહ્યું.

‘હા. જણાય છે તો ખરું!’ હસીને સુકુમાર બોલ્યો. પોતાના હાથમાંની કિતાબને બંધ કરતાં નીલા પણ આ વખતે રહેજ હસી હતી.

‘કિશોરીલાલ નથી?’ કિશોરીલાલને યાદ કરતાં કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘એના બજારમાં કંઈક આજે તો ધમાલ છે—એટલે ક્યારનો તે ગયો છે.’ નીલાના સાસુજી બોલ્યાં.

આ વખતે નીલા પોતાની ચોપડી સામૂંજ જોઈ રહી હતી. સુકુમારે તે જોયું અને પોતે કિશોરીલાલ માટે જે હસીને પૂછ્યું હતું, તે હાસ્ય પોતાના મુખ ઉપરથી દુર થઈ ગયું અને સુકુમાર કંઈક ગંભીર બની ગયો. નીલા તેની ચોપડી સામૂં ગંભીર વદને જોતી હતી. કદાચ મુખપૃષ્ઠ ઉપરના પેલાં ‘મારે—ખાતર’ છાપેલાં શબ્દો પણ વાંચતી હોય.

‘આજથી જ અમે તો હવે હાથે જમવાનું બનાવવાનું નક્કી કર્યું છે.....’

નીલા સામૂં જોતાં પછી સુકુમાર બોલ્યો. નીલાએ તરતજ હિંચુ જોયું અને તે બોલી. ‘આજે શું રાધ્યું છે?’

‘આજના જમણમાં? મારે જમવાની જરા ઉતાવળ હતી એટલે ખિચડી.’ સુકુમાર રહેજ હસતાં બોલી ગયો.

‘હાથે શાવે છે?’ વધારે કંઈ નહિ પૂછતાં પોતાના બન્ને હાથને પોતાની બન્ને બાજુ લંબાવી જમીન ઉપર મૂકતાં નીલાના સાસુ બોલ્યાં.

‘રવિવારે જન્મષ્ટમી આવે છે—ફિલ્મ—બિલ્મ જોવા આવવું છે કે નહિ?’ એક બાજુ ઉભેલો શાંત ભાનુ પોતાની શાંતિને પરાણે છોડતાં બોલ્યો.

‘જન્મષ્ટમી?...મારો વિચાર બની શકે તો નાનકડો મેળાવડો કરવાનો છે—મારાં થોડાં ભાઈબિંધો આવે અને જરા મજા આવે.’—બની શકે તો—એટલાં શબ્દો ઉપર ભાર મૂકતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘અહીં જ રાખીશું.’ તરતજ નીલા બોલી. નીલાના સાસુજી આ વખતે નીલા સામું જોઈ જ રહ્યાં

‘તો-તો-મઝા આવશે.’ બાનુ તરતજ બોલી ઉઠ્યો.

નીલા આ વખતે પોતાની પેલી ‘મારે-ખાતર’ નામના પુસ્તકના પાના કંઈક આનંદ-ચહેરે ફેરવ્યા કરતી હતી.

સુકુમારે આ જોયેલું. પછી તે બોલ્યો: ‘તો હવે હું જઈશ.’ આ શબ્દો સુકુમાર બોલ્યો ત્યારે તેણે નીલાના સાસુજી સામું જોયું હતું.

સુકુમાર ધીમા પગલે જતો હતો-નીલા આ વખતે તેના ભરાતાં પગલાં સામું નહોતી જોતી. પોતાની કિતાબમાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર જોયા કરતી હતી ‘મારે-ખાતર’ મનમાં કંઈક તે આવું બોલી હતી.

*

*

*

[૨૫]

કેટલાક ખૂબ જ પાતળા યુવાન વિદ્યાર્થીઓ જોઈ જોવા દેખાવા પ્રયત્ન કરતાં ‘આધુનિક અશક્તિ’ને ખ્યાલમાં લાવ્યા વગર કોલેજના ઝાંપા આગળ પીવાઈ ગયેલ સીગારેટના ટુંકા નાંખી મ્હોમાં પાન ચાવતાં કમર ડિપરના પાટલુનના પટાને હિપર ચઢાવતાં, રોક્ષાંધ ચોપડીઓને ખગલમાં ભીડતાં, ભલ ભલા યુવાન શક્તિશાળી સૈનિક કરતાં પણ પોતે ભવ્ય જે એમ બતાવતાં, કલામય રીતે એમના ખૂબ જ કામળ જણાતા અશક્ત પગલાં ભરતાં હતાં. ‘તમે શું ધારો છો? એ રાધા જખરી છે. ગઈ કાલે પેલો નવો જ યુવાન આવેલો તેની સાથે વાતો કરતી હતી!’ પરાણે ગાલ કુલાવતાં મ્હોઠામાં પાનના ટુચાને એક ખુણામાંથી ખીજી ખુણામાં ધકેલતાં એક બહાદુર યુવક, ખીજી એક કેડમાંથી રહેજ વાંકા વળી ગયેલા યુવાન સાથે વાતો કરતો હતો.

‘જે, જે, એ રાધા આવે છે...પણ કોની સામું જોઈને હતી?’ કેડમાંથી રહેજ વાંકા વળી ગયેલ યુવાન બોલ્યો.

‘તારા સામું જોઈને તો નથી જ હસી.’

‘તારા સામું જોઈને પણ નથી હસી, સમજ્યોને?’

રહેજ દૂરથી રાધા આવતી હતી. સામી બાજુએથી એ જ વખતે કોલેજનો વખત હોવાથી સુકુમાર આવતો હતો. બન્ને રહેજરહાજ એકબીજાની સામું જોતાં હસેલાં.

‘એ જ-પેલો નવો વિદ્યાર્થી.’

‘બન્ને સાથે જ આવ્યા લાગ્યા છે.’

‘અહીં થઈને જાય એટલે જરા ખૂમ પાડજો. સીધા જ થઈ જાય. ભણવા આવે છે કે પ્રેમ કરવા?’ પાનના ડુયાને ફરીથી બીજી દિશામાં ઘડેલતાં પેલો સુકુમાર યુવાન બોલ્યો.

‘એ...રાધાકૃષ્ણ.’

સુકુમાર અને રાધા સાથે સાથે કોલેજમાં દાખલ થયાં તેજ વખતે નીચું જોતાં-કદાચ સુકુમારનું પહાડી શરીર જોઈને જ-કેડમાંથી જરા વાંકો વળી ગયેલ યુવાન બોલ્યો.

રાધાએ અને સુકુમારે સાંભળ્યું. રાધાનું મુખ જરા ગંભીર બની ગયું. સુકુમારે રહેજ ગુસ્સાભર્યા ચહેરે પોતાની ગરદન ઉપરનું મસ્તક જરા જોશમાં ફેરવ્યું. આ વખતે તેના માથાના વાળ પણ રહેજ ઉછર્યા હતાં...પણ સુકુમારે જ્યાં આવી રીતે પેલા બે ભડવીરો સામે નજર ફેંકી ત્યાં તો તે બહાદુરોએ ધબ દબને પોતાની નજર સુકુમાર અને રાધા તરફથી ઉચકી નવી જ દિશા તરફ દોડાવી મૂકી.

બીચારા બીકણ !

રાધા આ વખતે રહેજ હસી હતી.

સુકુમાર થોડીવાર સૂધી કાંઈજ બોલ્યો નહિ. પછી તેણે રાધા સામું જોઈ આગળ ચાલતાં કહ્યું: ‘મારે લીધે તમારે સાંભળવું પડ્યું.’

‘એ નક્કર બનેલાં એમાં શું?’ એક છૂપો આદર્શ વિચાર બતાવતાં સુકુમારને રાધાએ કહ્યું.

‘બંસીની ચાલચલગત કેવી લાગી?’ જરા દૂર બંસીને પોતાની તરફ જોતો દેખી ફરી રાધાએ આગળ પૂછ્યું.

સુકુમારે જવાબ આપતાં પહેલાં એક નિશ્વાસ નાખ્યો. ‘જેવું જેવું ઘડતર.’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘બંસીની વાતો તો એને ઉલ્લુ બનાવતી રોમીલા પાસેથી મને ખૂબ જાણવાની મળે છે.’ રાધા કંઈક નવું કહેતાં બોલી.

‘એ કોણ છે?’ રોમીલાને સહેજ ભૂલી જતાં સુકુમાર બોલ્યો. કદાચ આ વખતે સુકુમાર બંસીના વિચારોમાં હોય.

‘તમે આવશો? એ તો બહુ સારી છે. પારસી છે છતાં બધાં માટે તેને એક જ ભાવના છે. આપણી જન્મભાષ્ટમી વખતે કોલેજમાં રમ્મ છે. એટલે તે ‘પ્રીસ્ટ’ કરવાની છે. કેટલાંયને તેણે આમંત્રણ આપ્યાં છે—તમે આવો તો...હું જ તમને આમંત્રણ આપી દઉં છું...’ ઝડપથી રાધા બોલવાં જ લાગી પણ વચ્ચે સુકુમાર બોલી ઉઠ્યો.

‘પણ મેં નીલાને ત્યાં મેળાવડો રાખ્યો છે...હું તમને આવવા અને નીલા સાથે ઓળખાણ કરાવવાનો વિચાર કરતો હતો.’ સુકુમાર પોતાનો અગાઉથી કંઈ નક્કી કરી રાખેલો વિચાર જણાવતાં રાધાને કહેવા લાગ્યો.

‘નીલા કોણ છે?’ સુકુમારને રાધાએ પૂછ્યું. આ વખતે બન્ને વર્ગ સુધી લગભગ આવી ગયાં હતાં એટલે સુકુમાર બોલ્યો.

‘તમે આવજોને. હું ઓળખાણ કરાવડાવીશ.’

‘ના. તમે જ નીલાને લઈને.....આપણે બધા રોમીલાને ત્યાં સાથે જ જઈશું.’ છુટાં પડતાં વર્ગમાં દષ્ટિ કર્યા વગર, રાધા બોલી.

‘આ વખતે વર્ગમાં રોમીલા ઉભી હતી. તેનું ખ્યાન પોતાનું નામ રાધાને મૂખે બીજાને કહેતાં સાંભળી રાધા તરફ ખેંચાયું હતું.

રાધા જેવી સુકુમારથી છૂટી પડી વર્ગમાં દાખલ થઈ તેજ વખતે રોમીલાએ રાધાને પૂછ્યું. ‘રાધા, એ કોણ છે?’

‘બહુજ સરસ સ્વભાવ છે.’ સુકુમારને વખાણતાં, ‘એ કોણ છે?’ એનો ઉત્તર આપ્યા વગર જ રાધા બોલી.

‘આપણી ફ્રીસ્ટમાં બોલાવજો.’

‘આવશે.’

*

સુકુમાર રાધાથી છૂટો પડી આળુબાળુ દષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો. પોતાને કદાચ અહીંનું વાતાવરણ રહેજ અજાણ્યું તો નહિ લાગતું હોયને?

‘કેમ, કુમાર શું વાતો કરી?’ બંસીએ એચિંતાને પાછળથી આવી પીઠ ઉપર ‘ધબ્બો’ લગાવતાં કહ્યું.

‘મસ્તી ન કર.’ જરા કડક નજરથી સુકુમાર બોલ્યો.

‘વાહ રે! પૂછીએ પણ નહિ?’ સિનેમાએ અગર તો પછી નાટકો જોઈ જોઈને અગર તો ગમે તેમ હો, પણ બંસીની ઉછળી આવતી છટા ભલભલા કલાકારોને મુખમાં આંગળાં કદાચ પકડાવી દે. એનો એ દંભ જોઈને સુકુમારને કહેવાનું મન થયું કે, ‘દંભ અને કલા જુદા છે.’

‘આ ખુરસી કોણે ઉંધી કરી નાખી હશે?’ એમ વર્ગમાં દાખલ થતાં બંસીએ પૂછ્યું.

‘વિદ્યાર્થીઓએ!’

‘તને તો હજુ ક્યાં ખબર છે? અહીંનું વાતાવરણ તો એવું સરસ છે...બસ તોફાન કરો. પ્રોફેસરોને એટલા તો ચિઠાવવા... અને અમારામાં સંપ પણ એટલો જ. કોઈ કોઈનું નામ જ ન લે.’

ફિલ્મસુધીથી ભરપુર તત્વ સુકુમાર આગળ બંસીએ છોડ્યું.

‘પ્રોફેસરોને ચિઠાવવામાં કાયદો શો? ભણવા આવો છો કે...’

‘તને હજુ સમજ પડતી નથી.’ સુકુમારને બંસીએ અટકાવ્યો અને તે બોલ્યો.

આ વખતે સુકુમાર વિચારમાં પડ્યો. ‘જેવો સંપ તેઓ તોફાન કરવામાં રાખે છે તેવો જ તેઓ સ્વતંત્ર બનવામાં રાખે તો...’

પણ એની વિચારધારાને બંસી તોડતાં બોલ્યો. ‘રામીલા અને રાધા વાતો કરે છે. બન્નેને સંબંધ બરાબર થઈ જાય તો મજા પડે.’ કંઈક લુખ્ખા ભાવહીન ચહેરે વર્ગમાં રામીલા અને રાધાને સાથે વાતો કરતાં જોઈ, બોલ્યો.

સુકુમારે આ સાંભળ્યું. જરા આવેશમાં તેણે બંસી સામી નજર કરી બોલ્યો. ‘બન્નેને બહુ જ સારો સંબંધ છે.’

‘તને કાણે કહ્યું?’ સુકુમાર શા માટે આવું બોલ્યો તે જાણ્યા અગર સમજ્યા વગર બંસી બોલ્યો.

‘રામીલાએ તને એના મેળાવડામાં આમંત્રણ નથી આપ્યું?’ એક નવો વિચાર આવતાં સુકુમારે પૂછ્યું. ‘ન...ક્યારે મેળાવડો છે?’ પોતાનું પહેલાનું કોઈ વ્યક્તિત્વ હણાઈ જતું બંસીને લાગ્યું. ‘જન્માષ્ટમી ઉપર.’ સુકુમાર નીચું જોતાં વિચારીને બોલ્યો.

‘એ...મ.’ આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર વિચારતાં હોય તેવો ચહેરો જણાવતાં બંસી ચૂપ જ રહ્યો.

આ વખતે વિદ્યાર્થીઓને ચેતવણીરૂપ રણુકાર થયો અને એટલામાં પ્રોફેસર પણ આવ્યા. ‘આવો...આવ્યા કે.’ કેટલાક બેહદ વધારે પડતાં ગણાઈ ગએલાં તોફાની છોકરાંઓએ તેમને આવા શબ્દોથી આવકાર્યા. ‘કાણે બોલ્યું હશે—’ એવો એકાદ વિચાર પ્રોફેસર સાહેબને આવ્યો હશે એટલે તેઓએ આવતાની સાથે જ ચોતરફ દૃષ્ટિપાત કરવા માંડ્યો.

એક વિદ્યાર્થી ઉપર તેમને કંઈક શક ગયો. તેઓ તે વિદ્યાર્થી એકો હતો તે તરફ જવા લાગ્યાં...પણ વિદ્યાર્થી?

વર્ગમાંથી ઉઠીને વર્ગ બહાર ચાલ્યો જતો હતો.

‘ભણવા આવ્યા છે...caward (બીકણ)’ રહેજ આવેશમાં પ્રોફેસર સાહેબ બોલ્યા. પણ તેમણે પોતાનો ઇતિહાસનો વિષય શરૂ કરી દીધો હતો.

‘આપણે સાંજે એમના રહેઠાણે જ જઈશું.’

‘તેં એમનું મકાન જોયું છે?’

‘ના. પણ એમની સાથે જ જઈશું.’

‘તારે અને એમની.....એમનું નામ શું?’

રીસેસ પડી હતી. કોલેજના યોગાનમાં એક મોટું વૃક્ષ હતું. તે વૃક્ષ નીચે ઉભાં ઉભાં કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓ અંદર અંદર વાતો કરતી હતી. એમાં રાધા પણ હતી અને રોમીલા પણ હતી.

સુકુમાર અને જંસી આ વખતે યોગાનમાં સાથે ફરતાં હતાં. એ વખતે કંઈક માદ કરતાં રાધાએ રોમીલા સાથે વાતો શરૂ કરી હતી.

‘સુકુમાર.’

‘જંસી જોડે શા માટે ફરતાં હશે?’ સુકુમારને જંસી સાથે ફરતો દેખી રોમીલાએ પૂછ્યું.

‘એ મને શી ખબર, પણ તું એમ જ કરને. જંસીને તારા ત્યાં આવવા જ શા માટે દે છે? એક વખત સાફ ના પાડી દે, પછી આવે જ નહિ!’ કંઈક આવેશમાં રાધા બોલી ગઈ.

‘આ વખતે મેળાવડામાં એને બધા વચ્ચે હેરાન કરી મૂકીશું.’ કંઈક હસતાં હસતાં રોમીલા બોલી.

‘રોમીલા, તારું ગુજરાતી સરસ થઈ ગયું, નહિ?’

‘જન્મથી જ અહીં રહું છું, પછી ન આવડે?’

‘તો તારી માતૃભૂમિ માટે તને પ્રેમ ખરો?’ રાધાએ રહેજ હસતાં પૂછ્યું.

આ વખતે એક વિદ્યાર્થી પોતાની સાયકલ ઉપર બેસી યોગાનમાં સાયકલના ચક્કરો લગાવી રહ્યો હતો. એની સાયકલના આગળના ભાગ ઉપર ત્રિરંગી ધ્વજ જોઈને રાધાએ કદાચ પૂછ્યું હશે. ‘તને તારી માતૃભૂમિ માટે પ્રેમ ખરો કે નહિ?’ રોમીલાએ પોતાનું હૃદય ન બતાવતાં રાધાને જ એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન કર્યો.

‘માતૃભૂમિ માટે પ્રેમ કેમ ન હોય? ગુલામીમાં સડવું કેને ગમે?’ રાધા ફરી કંઈક આવેશમાં બોલી.

‘બસ ત્યારે.’ પોતાને પણ માતૃભૂમિ માટે પ્રેમ છે, એમ દર્શાવી દેતાં રોમીલા બોલી.

‘...તારે અને સુકુમારને કેવી રીતે સંબંધ બંધાએલો?’ ફરીને જરા દૂર ફરતાં સુકુમાર ઉપર દષ્ટિ પડતા રોમીલાએ રાધાને પૂછ્યું.

‘અમે નાનપણથી જ સાથે ભણેલાં.’ રાધા કંઈક ગમતું બોલતી હોય તેવી રીતે બોલી.

‘છેક બાળપોથીથી?’ સહેજ હસતાં રોમીલા બોલી.

‘હા.’

‘તું એમને સુકુમાર કહીને બોલાવે છે?’ રોમીલાએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

‘નાનપણમાં જ્યારે અમે સાથે ભણતાં હતાં ત્યારે તો ખૂબ જ તોફાન કરતાં હતાં. એ વખતે તો મને યાદ નથી. પણ જ્યારે અમે સ્કૂલમાં આવ્યા ત્યારે હું ભાઈ કહીને બોલાવતી. મને તો એ...હા નાનપણમાં મને સુકુમાર ‘રાધુડી’ કહીને બોલાવતો. જે કે એ વખતે હું મારવા દોડતી. પણ પછી એ મને મારી જાય.’ હસતાં હસતાં રાધા ઝડપથી બોલી ગઈ.

રોમીલા આ વખતે ખૂબ હસી. તેણે ફરીથી દૂર ફરતાં સુકુમાર તરફ દષ્ટિ કરી.

‘—પણ ત્યારે કેમ પૂછવું પડ્યું કે ‘શું કહીને બોલાવતી હતી?’ કંઈક યાદ કરતાં રાધા બોલી.

‘મારે?’ પ્રશ્ન કરતાં રોમીલા આગળ બોલી: ‘તું બોલાવે એજ રીતે હું પછી બોલાવી શકું ને!’ સહેજ હસીને રાધા સામું તાકતાં રોમીલા બોલી ગઈ.

‘એમ.’ બીજું રોમીલા આગળ લાડ કરતી હોય તેમ રાધા બોલી.

‘તું બહુ જબરી છે.’ રોમીલાને વર્ગ તરફ જવાનું મન થયું હશે એટલે તેનો હાથ ખેંચતાં ખેંચતાં તે બોલી.

રોમીલા આ વખતે ધીમું હસતી હતી.

રાધા આ વખતે ધીમું હસતી હતી.

કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓ આ વખતે આ બન્નેના સામું કંઈક આશ્ચર્યથી જોઈ જ રહી હતી.

‘રોમીલા, જો બધા તારી રીતભાતથી ચકિત થતાં આપણને બન્નેને જોઈ રહ્યાં છે.’

‘ભલેને જુઓ. એમણે કદાપી એવો આનંદ જ નહિ મેળવ્યો હોય.’ રોમીલા સમાજથી બેપરવા બનતાં બોલી.

પછી ફરીને થોડીવાર ચૂપ રહી આગળ તે બોલી.

‘આપણે સાંજે એમને ત્યાં જઈશુંને?’

‘મેં ઘર નથી જોયું—સાથે જ જઈશું. પણ ઘેર જતાં મોકું નહિ થઈ જાય?’ કંઈક રહેજ વિચારતાં રાધા બોલી.

‘—છોને થાય.’ રોમીલા બોલી.

‘મને કદાચ ઘેર વહે.’ રાધા અચકાતા બોલી.

‘બીકણ...આપણે તો નિર્દોષ છીએ. પછી શું?’

‘કાલે જઈશું. મારી બા અને મોટાભાઈ બન્ને સુકુમારને સારી રીતે ઓળખે છે. એટલે જવાની પણ મને રજા આપશે.’ કંઈક વિચારી રાધા બોલી. આ વખતે તેના મુખ ઉપરનો આનંદ ઓછો થઈ ગયો હતો.

‘ભલે.’ રોમીલા પણ કંઈક નીરાશ બનતી હોય તે પ્રમાણે બોલી.

‘પરમ દિવસે પછી તેઓ પણ તારે ત્યાં આવવાના જ છેને?’ ફરી કંઈક યાદ કરાવતાં આગળ ચાલતા રાધા બોલી.

‘સુકુમાર એકલા છે, નહિ?’

‘ના. કોઈ નીલા છે.’ રાધા વિચારીને બોલી.

‘ ઠીક. ત્યારે કાલે જઈશું.’ વર્ગમાં દાખલ થતાં થતાં રોમીલા સહેજ હતાશ થતાં બોલી.

વર્ગમાં આ વખતે કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેમ બેસીને ગમે તેવાં ગપાટાં હાંકતાં હતાં. ‘ સ્વરાજ લેવું હોય તેણે માતૃભૂમિ માટે પ્રેમ રાખવો જોઈએ.’ એક વિદ્યાર્થીની નજર રોમીલા ઉપર પડી, એટલે તે બીજા વિદ્યાર્થી સામે જોતાં જરા જોરમાં બોલ્યો. બીજા વિદ્યાર્થીને આ વિદ્યાર્થીની આવી રીતભાતમાં કંઈક ‘તત્વ’ દેખાયું એટલે તે બોલ્યો: ‘ખરી વાત છે.’

આ વખતે એ બન્ને વિદ્યાર્થીઓની પાગલાઈ ઉપર હસતાં હસતાં રોમીલાએ રાધાને કહ્યું: ‘ ચાલ, આપણે બહાર જતાં રહીએ.’

રાધા પણ રોમીલાની માફક જ ધીમું હસતાં વર્ગ બહાર ચાલી. બરાબર આ વખતે સુકુમાર અને બંસી વર્ગમાં દાખલ થયાં.

રોમીલાએ તે જોયું પણ તેણે રાધાને કંઈ કહ્યું નહિ અને તે રાધા સાથે વર્ગ બહાર ચાલી ગઈ.

*

*

*

[૨૬]

‘અમે તમારે ત્યાં આવીએ તો વાંધો તો નથી ને?’
કાલેજમાં સૌને ભણવાનો વખત પૂરો થયો ત્યારે રાધાએ
સુકુમારને પૂછ્યું.

રાધાની સાથે આ વખતે રોમીલા ઉભી હતી.

સુકુમારની સાથે આ વખતે બંસી ઉભો હતો.

‘હું, તમારું કંઈ સન્માન નહિ કરું.’

‘ભલે.’

‘કેમ રોમીલા, તમે પણ આવો છો?’ છાતી ઉપર હાથ
મૂકતાં મૂકતાં બંસીએ બહાદુરીપૂર્વક પૂછ્યું.

‘હા. તમે આવવાના છો?’ રોમીલાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.
રાધાએ આ વખતે સુકુમાર સામું જોયું. સુકુમારે આ વખતે રોમીલા
સામું જોયું.

‘વિચાર તો નહોતો, પણ તમે બધા સાથે છો એટલે.....’

‘—આવીશ.’ રોમીલાએ સહેજ વેધક દષ્ટિ કરતાં બંસીનું
અધુરું વાક્ય પુરું કરી નાખ્યું. ‘મેળાવડો તમારે ત્યાં છે, નહિ? કેટલા
વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ આવવાના છે?’ સુકુમારે પૂછ્યું.

‘પચાશ એક તો થવાના, નહિ?’ રાધા સામું જોતાં રામીલા બોલી.

કોલેજના ઝાંપા બહાર આ વખતે બધાં નીકળી ગયાં હતાં. કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓની નજરમાં ‘રાધા અને સુકુમાર’ ‘રામીલા અને બંસી’ આવી ગયા હતા અને તે પણ ‘કડવી નજરમાં.’

*

એકલી નીલાને વળી આજે કંઈ વિચાર આવ્યો હશે અને તે સુકુમારવાળી પેલી દિલરૂખા લઈને બેઠી હતી. કોઈની પણ હાજરી તે વખતે ત્યાં ન હતી. બાનુ એક બાનુએ પડેલાં પેલા પલંગ પર ધોરતો હતો અને સાસુજી?...એમના રાખેલાં બધા નોકરો પાસે બધું નવું જ આવેલું અનાજ મોટા પીપોમાં ભરાવતાં હતાં. એમનું સ્વામિત્વ એમના હુકમોમાં જણાઈ આવ્યા વગર નહોતું રહેતું... અને નીલા?

નીલા તો હસતી હતી પેલી દિલરૂખા સામું જોઈને જ. જાણે ગમત કરતી હોય તેમ દિલરૂખા જાણે કોઈ જીવંત વસ્તુ હોય તેમ જરા ઉર્મિમય બની એક આંગળી વડે દિલરૂખાનો તાર ખણખણાવી તરતજ ઝડપથી આંગળી અદ્ધર કરી લેતી હતી અને પછી ધીમેથી હસી પડતી.

નીલા જ્યારે એની દિલરૂખા સાથે આવી રીતે વાતો કરતી હતી, તેજ વખતે ઓચિંતાને કિશોરીલાલ અહીં આવી ચઢ્યા. એમનો ચહેરો કંઈક લાલચોળ જણાતો હતો. કપડાની અસ્ત્રી પણ ઉડી ગઈ હતી. બહુ જ અસ્વસ્થ જણાતાં હતાં. બારણુ આગળ તેઓ ઉભાં રહ્યાં હતાં. તેમણે નીલાને જોઈ અને નીલા જાણે પોતાનામાં કોઈ અહીં ભંગાણુ પડાવા આવ્યું છે, એમ જાણી ગઈ હોય, તેમ ઓચિંતાને એની નજર પણ કિશોરીલાલ ઉપર પડી. નીલાએ કંઈક ગંભીરતા ધારણુ કરી...કદાચ અહીં એકાંત છે માટે...પણ પછી?

કિશોરીલાલને નહિ ગણકારતાં તરતજ તેણે દિલરૂપા સામું જોવા માંડ્યું. અને કિશોરીલાલથી કદાચ આ સહન નહિ થયું હોય અગર ગમે તે હોય, તેઓ એકદમ બોલી ઉઠ્યાં...અત્યંત આવેશમાં.

‘તારી દિલરૂપાને મૂકવી છે કે નહિ? કેટલી વખત તને કહે? મારી તો જરાયે કિંમત જ નથી...કેમ? હું શું કહું? માફ સામું જોઈને તે કદાપી પૂછ્યું કે ‘તમને કેમ છે?’ બજારમાંથી આવું ત્યારે કદાપી મારી સામું જોઈ હસીને વાત કરી છે? મૂકી દે છે કે નહિ તારી દિલરૂપાને?’ ઝડપથી આટલું બધું તે બોલી ઉઠ્યાં. નીલા—બહાદુર નીલા—ગભરાઈ ગઈ. કદાચ સમજી પણ ગઈ હોય કે કોઈ કારણસર કિશોરીલાલ ખૂબ જ આવેશમાં આવી ગયા છે. તે ધીમેથી પણ કંઈક ભાવમાં બોલી: ‘મારી દિલરૂપાએ તમારું શું બગાડ્યું છે?’

‘કપાળ...’ જોશમાં પોતાના કપાળ ઉપર હાથ પછાડતાં કિશોરીલાલ ગાળી ઉઠ્યા. ભાનુ પલંગ પરથી ઝબકી ઉઠ્યો... જાગી ઉઠ્યો.

‘શું છે?...શું...છે? કેશુ શું થયું?’ બહુજ ઝડપથી દાદરા ચઢતાં ચઢતાં નીલાના સાસુજી દોડી આવ્યાં. એમની નજરમાં નીલા આજે ગુન્હેગાર ગણાઈ.

‘મારી દિલરૂપા એમને નથી ગમતી.’ કિશોરીલાલ કંઈ જવાબ આપે, બહુચક બની ગયેલો ભાનુ કાંઈ બોલે એ પહેલાં નીલા સ્વસ્થતા જાળવતાં બોલી.

‘કેશુ...કેશુ...તને આજે આમ કેમ? શું થયું છે?’

‘મૂકને બધી માથાકુટ...બજારમાં માફ ગમે તે થાય. મારી ક્યાં કોઈને દરકાર જ રાખવી છે?’ પોતાની માતાને પણ નહિ ગણકારતા કિશોરીલાલ બોલી ઉઠ્યા.

નીલા આ વખતે દિવ્ય લાગતી હતી. તે ઉભી હતી, કિશોરીલાલ આવ્યા ત્યારની...પણ એની અડગતા? એને ભવ્ય તેજસ્વી બનાવી મુકતી હતી. બેશીકરાઈ એનામાં જણાઈ આવતી હતી ‘પોતાની

દિલરૂઆનું પોતે રક્ષણ કરી શકે એમ છે' એવી કોઈ અદસ્ય ભાવના એનામાં સમાએલી હોય એમ જણાતું હતું. કિશોરીલાલ આ વખતે નીલાની નજીક આવી શક્યા ન હોતાં. અધવચ મુધી તેઓ આવેલાં અને તેમની માતાના બોલાએલા શબ્દોથી તેઓ રોકાઈ ગયાં હતાં. ફરીને કદાચ તેઓ આગળ વધત પશુ...નીલા?

પણ નીલાની દઢતાએ—નીલાની અડગતાએ, નીલાની દિવ્યતાએ—નીલાની કોઈ અદસ્ય શક્તિએ—ગમે તે હો પણ પછી કિશોરીલાલને આગળ આવવાનું મન જ ન થયું. નીલાને જ્યારે લાગ્યું કે કિશોરીલાલ હવે આગળ આવી શકે એમ નથી, 'પોતાની અદસ્ય ભાવનાનું' પ્રતિબિંબ—તેજ કિશોરીલાલને આંજી શક્યું છે. એ જોઈ નીલાએ પોતાની દિલરૂઆ સામું જોયું. પછી તે મનમાં બોલી: 'દિલરૂઆની શક્તિ.'

અને એચિંતાને આ વખતે દાદરા ઉપર થઈને કોઈ ત્રણચાર વ્યક્તિઓ ઉપર આવતી હોય તેમ લાગ્યું. વાતચાતનો ધામો ગણગણાટ પણ આ વખતે સંભળાઈ આવતો હતો અને પેલો બહુચક જેવો ઉભેલો ભાનુ પોતાનો ભાંગેલો હાથ સંભાળતો 'કાણુ આવે છે' તે જેવા દાદરા બાજુ, બારણા પાસે આવી, દષ્ટિ કરવા લાગ્યો.

અને ભાનુએ 'સુકુમાર.....?.....?.....?' અને બીજી ત્રણ અઝાણી વ્યક્તિઓને જોઈ. એ ત્રણ અઝાણી વ્યક્તિઓમાં એક બંસી, એક રાધા અને એક રોમીલા હતી. રોમીલાએ આ વખતે પારસી યુવતીનો પોપાક પહેર્યો હતો. સુકુમારનું વ્યક્તિત્વ તો કોઈ ચોર જ હતું. સૌથી પહેલાં તે દાદરાના પગથીયાં ચઢીને ઉપર આવ્યો હતો. ઉપર આવતાની સાથે તેણે ભાનુને જોયો અને પ્રશ્ન પૂછ્યો. 'કેમ ભાનુ, તબિયત તો...કેમ વિચારમાં પડી ગયો છું?' ભાનુના મુખ ઉપર 'પેલી' અસર જણાતી હતી અને સુકુમારે ભાનુની ખબર પૂછવા માંડી, તે વખતે તેને લાગ્યું હશે.

ગમે તે હો, સુકુમારે પોતાના ભાવી બોલવાના શબ્દો ફેરવી ભાનુને જરા આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. આ વખતે બધાં ઉપર આવી ગયાં હતાં.

ભાનુ કાંઈ ન બોલ્યો. ભાનુનો ચહેરો આ વખતે બદલાઈ ગયો હતો. તેણે પેલા ઓરડા તરફ તરતજ નજર કરી અને ઓરડા તરફ સુકુમાર વિગેરેએ ચાલવા માંડ્યું. સુકુમારનો ચહેરો આ વખતે ખૂબ જ ગંભીર અને વિચારોનાં અનુમાનોમાં પડ્યો હોય તેમ લાગતો હતો.

બારણા પાસે બધાં આવ્યાં. સુકુમારે બારણા આગળ ઉભાં ઉભાં અંદર નજર કરી. ફક્ત નીલાનું મુખ જ પોતાની તરફ હતું. કિશોરીલાલની પીઠ તેને દેખાઈ. કિશોરીલાલના માતૃશ્રી કિશોરીલાલને જાણે કંઈ બન્યું હોય અને આશ્વાસન આપતાં હોય તેમ લાગતું હતું. નીલા અને સુકુમારની નજર જ્યાં ભેગી થઈ કે તરતજ નીલાએ પોતાના હાથમાંની દિલરૂપા તરફ જોવા માંડ્યું. આ વખતે ફરીને તે મનમાં બોલી ઉઠી : ‘ દિલરૂપાની શક્તિ ! ’

સુકુમારને આખીએ પરિસ્થિતિનો સહેજ તો ખ્યાલ આવી ગયો. તેણે ધીમેથી હસતાં કિશોરીલાલ સાંભળી શકે તેવી રીતે બધાની સાથે જ અંદર પ્રવેશ કરતાં પૂછ્યું : ‘ કેમ...કિશોરીભાઈ ? ’

આ વખતે રાધા, બંસી અને રોમીલા પણ આવું વર્તન જોઈ જરા વિચારમાં પડી ગયાં હતાં અને આવા પ્રતિબિંબ વખતે સુકુમારની આવી રીતે બોલવાની ઢબ જોઈને વધારે વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ, તેમના મુખ ઉપરથી જણાઈ આવતું હતું.

કિશોરીલાલ સહેજ તો કંઈક સ્વસ્થતામાં આવી ગયાં હતાં. તેમણે તરતજ સુકુમાર તરફ દષ્ટિ કરી. તેમના માતૃશ્રીએ પણ તરતજ સુકુમાર તરફ દષ્ટિ કરી. તેમણે બન્નેએ બીજી ત્રણ અખણી વ્યક્તિઓને જોઈ.

‘ આ બન્ને તો નીલાના ઓળખીતા છે. ’ સુકુમાર જાણે શું બન્યું છે તે જાણતો ન હોય તે પ્રમાણે રાધા અને રોમીલાને બતાવતાં બોલ્યો. નીલા આ વખતે સહેજ વિચારમાં પડી ગઈ. પણ

પછી?... ‘કેમ મઝામાં છોને?’ નીલા સુકુમારને બરાબર સમજી ગઈ હોય તેમ બોલી ઉઠી. રાધા અને રોમીલા તો સ્તબ્ધ બની ગયાં હતાં. પણ છતાંયે ફરીને હસતાં હસતાં નીલા બોલી : ‘કેમ, મને ભૂલી ગયાં?’

બંસી પણ આ વખતે વિચારોની ગડમથલમાં પડ્યો હતો.

કિશોરીલાલને આ વખતે કંઈ સુઝ ન પડી હોય તેવી રીતે પલંગ તરફ તેઓએ ચાલવા માંડ્યું. એ જોઈને તરતજ સુકુમાર ‘ચાલાકી તો પાર પડી.’ એમ મનમાં બોલી ઉઠતાં કિશોરીલાલ સાંભળે તેવી રીતે બોલ્યો : ‘કેમ, તબિયત ઠીક નથી?’

પણ કિશોરીલાલ કંઈજ જવાબ આપે તે પહેલાં નીલાના સાસુજી બોલી ઉઠ્યાં : ‘બળરમાંથી આવ્યો છે ત્યારનો અસ્વસ્થ જણાય છે.’

પલંગ પર બેસતાં બેસતાં કિશોરીલાલે આ શબ્દો સાંભળ્યાં. તેમણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો. મનમાં તે આવું કંઈક બોલી ગયાં. ‘હા...બળરમાંથી અસ્વસ્થ બનીને આવ્યો છું.’

‘ભાનુ, પાણી તો પા.’ સુકુમારે ચૂપચાપ ઉભાં રહેલાં ભાનુ તરફ જોતાં કહ્યું.

‘નોકરો ક્યાં જીવતાં નથી.’ તરતજ નીલાના સાસુજી બોલી ઉઠ્યા.

‘...પણ આવા વખતે ગમે તે પાણી લાવે તો એમાં શું? જરા સમજવું જોઈએ.’ છેલ્લુ વાક્ય સુકુમાર નીલા સામું જોતાં જોતાં બોલી ગયો હતો. નીલાએ આ વખતે એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

પલંગ પર બેઠાં બેઠાં કિશોરીલાલે સુકુમાર તરફ આ વખતે કંઈક સુદૃષ્ટિ કરી હોય તેમ જણાઈ આવ્યું. તેઓએ પણ આ વખતે એક નિશ્વાસ નાખ્યો હતો.

ભાનુ આ વખતે પાણી લેવા ચાલ્યો ગયો.

‘તમે સાથેના ખંડમાં બેસો, બેસવું હોય તો.’ નીલાના સાસુજીએ નીલા સામું જોઈને બધાંને કહ્યું.

નીલાએ એ માન્યું પણ ખરું. ગંભીર ભાવથી તે બોલીઃ
‘હા, ચાલો.’

રાધા, રોમીલા અને બંસી વિચારોમાં પૂરા લીન બની ચાલતાં હતાં. સૌથી આગળ નીલા હતી. રાધાના મુખ ઉપર આ વખતે એક અદ્ભુત ભાવના હતી. રોમીલાના મુખ ઉપર પણ એક અદ્ભુત ભાવના આ વખતે હતી. બંસીના મુખ ઉપર આ વખતે એક અદ્ભુત ભાવના હતી. ક્રૂર નીલા રહેજ હસતાં હસતાં આગળ ચાલતી હતી. નીલા કંઈક વિચારી મનમાં બોલી ઉઠીઃ ‘સુકુમારનું વ્યક્તિત્વ કેવું?’

*

‘શું બન્યું હતું?’ ધીમે રહીને સુકુમારે બધાંના ગયા પછી કિશોરીલાલની સામું બેતાં પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ!’ એક ધીમે નિશ્વાસ નાખતાં તેઓ બોલ્યા.

ભાનુ આ વખતે પાણી લઈને આવ્યો.

ભાનુના હાથમાંથી સુકુમારે પવાલું લઈ લીધું. તેણે કિશોરીલાલના હાથમાં તે આપતાં કહ્યુંઃ ‘હોય, એમાં શું?’ કંઈ બન્યું હશે એવું અનુમાન કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

કિશોરીલાલે પાણી પીધું. પછી તેઓ કંઈક સ્વસ્થતામાં આવતાં હોય તેવું જણાયું. પછી તેઓ બોલી ઉઠ્યાંઃ ‘મારી જ ભૂલ થઈ.’ આગળ કંઈ જ વધુ ન બોલતાં ઓચિંતાને પતંગ પર કિશોરીલાલ પડ્યા.

‘અરે...અરે...’ કિશોરીલાલના માતૃશ્રી અને સુકુમાર બન્ને સાથે બોલી ઉઠ્યા.

કિશોરીલાલે આ વખતે પતંગમાં પડ્યા પડ્યા એક વધુ નિશ્વાસ નાખી દીધો.

એટલામાં બાળુ ઉપરના નાનકડા રટુલ ઉપર શોભી રહેતા રેલીફેનની ઘંટડી વાગવી શરૂ થઈ ગઈ. કિશોરીલાલે તે સાંભળી

પણ તેઓ ઉઠ્યા નહિ. સુકુમારે, કંઈ કલ્પના કરતો, શું અવાજ આવે છે, તે સાંભળવા ટેલીફોનનું રીસીવર ઉઠાવ્યું.

—જ્યારે સુકુમારે રીસીવર હતું તે સ્થાને પાછું મૂક્યું તે વખતે તેના ચહેરા પર કંઈક સ્પષ્ટ ભાવનાઓ ઉપસી આવી. સુકુમારે પલંગ ઉપર સુતેલા કિશોરીલાલ તરફ કંઈક લાગણીનો નિશ્વાસ નાખ્યો.

‘શું હતું?’ કિશોરીલાલના માતૃશ્રીએ સુકુમારને પૂછ્યું. ભાનું તો આ વખતે કંઈક દિગ્મૂઢ બની એક ખુરસી ઉપર બેસી ગયો હતો.

‘કંઈ નહિ.’ તરતજ સુકુમાર બોલ્યો. ફરીને આ વખતે તેણે કિશોરીલાલ તરફ નજર નાખી. કિશોરીલાલે આ વખતે સુકુમાર સામું જોયું.

‘અઠી લાખની ખોટ...ગઈ.’ પ્રાયશ્ચિત કરતી વખતે જેવી ભાવના મુખ ઉપર હોય છે તેવી ભાવના બતાવતા કિશોરીલાલ બોલ્યા. આ વખતે સુકુમારે ફરીને એક નિશ્વાસ નાખ્યો. ખુરસીને બરાબર ટેકો દઈ બેઠેલો ભાનુ સહેજ કિશોરીલાલના આવા શબ્દો સાંભળી ટટાર બની ગયો.

કિશોરીલાલનાં માતૃશ્રી આ વખતે કંઈજ ન બોલ્યાં. તેમનો ચહેરો બદલાઈ ગયો હતો. ભાનુ આ વખતે બંગલાની ‘શોભા’ નીરખી રહ્યો હતો. ‘હવે આ સરસામાનનું શું થશે?’ મનમાં તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

‘આલો, ધીરજ રાખો. ફરીને મેળવી શકાશે. એ તો તમારો વેપારજ એવો છે.’ વેપારને વગોવતાં સુકુમારને કિશોરીલાલ તરફ જોતાં બોલ્યો.

કિશોરીલાલે કંઈજ જવાબ ન આપ્યો.

‘તમે નીલા પાસે જવ. એ પણ બીચારી.....’

‘—જઈ છું.’ નીલાના સાસુજીની મમતાને અટકાવતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘ધીરજવાન છો. ધીરજ રાખો. હોં કે, હું આવું છું.’ કિશોરીલાલ સામું જોતાં જોતાં સુકુમાર બોલ્યો. પછી તેણે ભાનુ તરફ કંઈક અર્થસૂચક દષ્ટિ કરી અને ભાનુ સમજી ગયો હોય તેમ લાગતું હતું. ભાનુ ઉભો થયો. કિશોરીલાલના પત્તંગ પાસે આવીને ઉભો. કિશોરીલાલ જતાં સુકુમાર તરફ જોઈ રહ્યાં.

*

‘તમને દિલરૂપા આવડે છે? તમે અમને ક્યાંથી ઓળખો?’ રાધાના ઓરડામાં રાધા, રોમીલા, નીલા અને બંસી ક્યારના આવી ગયા હતાં. નીલાને રાધાએ ઉપલો પ્રશ્ન કર્યો. બધા એક જમીન ઉપર પાથરેલી શેતરંજી ઉપર બેઠાં હતાં.

‘સુકુમારને પૂછજો.’ નીલાએ રહેજ હસતાં હસતાં બંને તરફ જોઈને કહ્યું.

આ વખતે બંસીની નજર એક ‘અઠવાડિક’ ઉપર પડી. કાંઈ જાણીતી અભિનેત્રીની એના પર છબી હતી. લોખંડના સંચામાં છપાએલી. તેના સામું બંસી જોઈ રહ્યો. નીલાની નજર અકસ્માત આ તરફ વળી. તે રહેજ હસી. નીલાને આમ છૂપી હસતાં જોઈ રાધા અને રોમીલાએ એના હસવાનું કારણ શોધવાં, દષ્ટિ વાળી. નીલા આ વખતે મનમાંથી એની દિલરૂપા સામું જોતાં જોતાં બોલી: ‘એમાં કલા ક્યાં છે?’

રાધા અને રોમીલા બંસીને એકાદશે આમ એક સાધારણ ભાવનાહીન ચહેરાવાળી અભિનેત્રીને જોતાં જોઈ એકબીજાની સામ-સામા જોઈ, રહેજ હસી પડ્યાં. બંસીને આ ખજર નહોતી. તેણે અઠવાડિકને પોતાના હાથમાં લીધું અને જાણે બધાથી છૂપા છૂપા અંદર કંઈ જોવા માંગતો હોય, તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો.

‘તમે તો જખરા છો, શું વાંચો છો, તે અમને તો બતાવો...’ રોમીલા બોલી. આ વખતે રાધાએ રોમીલા તરફ દષ્ટિ કરી. નીલાએ આ વખતે પહેલાં રોમીલા અને પછી રાધા સામું જોયું. પછી તે

પોતાના હાથમાંની દિલ્લખાનો એક તાર હલાવતાં રોમીલા, રાધા અને બંસી સાંભળે તે પ્રમાણે બોલી: ‘તમે બહુ છુટાબોલાં છો.’ નીચું જોઈને બોલ્યા પછી તેણે તરતજ, સામું જોવા ઉંચી નજર કરી.

‘કેટલીક વ્યક્તિઓના સંબંધમાં આવતાં હોષએ ત્યારે છુટાબોલાં થવાની જરૂર છે.’

નીલા રોમીલાનું વાક્ય સમજતાં બોલી: ‘પણ, તેવી કેટલીક વ્યક્તિઓ સાથે શાંતિ જ જાળવીએ તો શું બોદું?’

‘શાંતિ જાળવીએ તો વધારે બોદું...’

‘—પણ એકદમ છુટા બોલથી એથીએ વધારે સહન કરવું પડે.’ નીલા તરતજ બોલી.

બંસીએ આ વખતે અઠવાડિકમાં જેતાં જેતાં ધ્યાનથી બંનેની વાતચીત સાંભળી હતી.

‘તમે અમારી કોલેજમાં આવો, પછી તમને ખબર પડશે કે અમારા વિદ્યાર્થીઓ અને અમે કેટલી બધી શાંતિ જાળવીએ છીએ!’ બંસી સામું જેતાં કંઈક કટાક્ષમાં રોમીલા બોલી.

‘ત્યાં બધા તોફાન જ કરે?’ નીલાએ પૂછ્યું.

‘જરૂર.’

‘સુકુમાર પણ?’

‘એ પણ—’ રાધા બોલી.

‘બોટી વાત.’ વિશ્વાસથી નીલા બોલી.

‘સાચું કહું છું.’ રાધા ફરી બોલી.

નીલા દિલ્લખા સામું જોઈ ફરી બોલી:

‘હું નથી માનતી.’

રોમીલા અને રાધા આ વખતે નીલા સામું જોઈ જ રહ્યાં.

‘આજે અહીં શું બન્યું હતું? તમે કહો તો ખરાં, અમને બંનેને તમે ક્યાંથી ઓળખો છો?’ રાધાએ પૂછ્યું.

‘સુકુમારને તો તમે ઓળખો છોને?’

‘હા.’

‘બસ તારે, હું તમને ઓળખું છું.’ ધીમેથી હસતાં નીલા બોલી.

‘તમે બહુ વિચિત્ર બોલો છો.’ રામીલા નીલા સામું તાકતાં બોલી.

‘કદાચ.’ બીજાએ એમ લાગી પણ જાય, એવું અનુમાન કરતાં નીલા બોલી. આ વખતે તે નીચું જોઈ રહી હતી.

‘ઈશ્વરમાં તમે માનો છો?’ રહેજ ઉંચું જોતાં કંઈક યાદ આવતાં, નીલાએ બંનેની સામું જોતાં પૂછ્યું.

‘ઈશ્વરમાં? કેટલેક દરજ્જે.’ રામીલા તરતજ બોલી.

‘પણ, હું ઈશ્વરમાં બરાબર માનું છું.’ રાધા બોલી.

બંને આ વખતે નીલા સામું જોતાં હતાં.

‘જેટલે દરજ્જે તમે ઈશ્વરમાં માનતાં હો, તેટલે દરજ્જે તમે મારા વિચિત્ર લાગતાં શબ્દોમાં માનો.’ નીલા હસીને બોલી.

ત્રણ જણ પછી થોડું થોડું હસી પડ્યાં.

આ વખતે બંસીએ બાધાની માફક અઠવાડિકમાંથી માથું ઉંચું કર્યું.

—અને એ જ વખતે સુકુમાર આવ્યો. ‘તમે ત્રણ જણ હસો છો...બંસીને શા માટે પજવો છો?’ બંસીને હસતાં નહિ દેખી રહેજ સુકુમારે અનુમાન કર્યું.

‘અમારું હસવાનું કારણ જુદું છે.’

‘—અને બંસી તે સમજી શકેલ નથી.’

રાધા થોડું બોલી પછી તરતજ રામીલા બોલી. ‘શું છે?’ નીલા સામું જોતાં સુકુમાર બોલ્યો. ‘કહે છે કે નીલા અને સુકુમાર એક છે.’ રાધા ધીમેથી હસતાં બોલી.

સુકુમાર તરતજ ગંભીર બની ગયો. પછી તેણે નીલા સામું પૂછ્યું. પછી તે બોલ્યો : ‘કિશોરીલાલ પાસે કુલ મિલકત કેટલી હશે?’

‘એની મને શી ખબર?’ તરતજ નીલા સાચું બોલી.

‘નીલા.’ ગંભીર વદને ધીમેથી સુકુમાર આટલું જ બોલ્યો.

‘હું ખોટું બોલું છું?’ નીલાએ ઉંચું જોઈ સુકુમાર સામું જોતાં કહ્યું.

સુકુમાર પછી કાંઈ જ ન બોલ્યો. તેણે નીલા સામું જોઈ એક નિશ્વાસ નાખ્યો...થોડીવાર પછી તે બોલ્યો. આ વખતે રાધા અને રોમીલા કંઈક ગંભીર બની ગયાં હતાં. બંસીને આ બધાંની વાતોમાં સમજ ન પડી હોય—રસ ન પડ્યો હોય અગર ગમે તે હોય પણ ફરીને પાછો તે પેલું અઠવાડિક જ જોયા કરતો હતો.

‘ત્રણેક લાખ ઉપર મિલકત નહિ હોય?’

‘હરો.’ કંઈક બેપરવાઈ...બેફિકરાઈ બતાવતાં નીલા બોલી.

‘તમારે હજમ તો નથી કરવીને?’ ઉતાવળી બની હસાવવા પ્રયત્ન કરવા નિર્દોષ ભાવે રોમીલા બોલી ગઈ.

નીલાએ એનો ગંભીર દષ્ટિપાત રોમીલા તરફ ફેંક્યો...અને સુકુમાર પછી રોમીલા તરફ જોઈ ધીમેથી બોલ્યો: ‘તમને એવું લાગે છે?’

‘શી ખબર?’ કંઈક મંદ પડતાં રોમીલા બોલી. હાસ્ય ફેલાવવા માટે પહેલાં જોટલી ભાવના હતી એટલી અત્યારે નહોતી.

‘તમે માફ હૃદય સમજવા પ્રયત્ન કરજો.’ સુકુમાર જાણે આ વાત જ પતાવવા ઇચ્છતો હોય તેમ બોલી ગયો.

રોમીલાને શું બોલવું તેની કાંઈ સુઝ ન પડી. તે એની આવી મૂઝવણને લીધે ચૂપ બની ગઈ. નીલાએ આ વખતે તેના સામું જોયું હતું.

રાધા રહેજ ધીમું હસી હતી.

બંસીએ આ વખતે અઠવાડિકમાંથી ઉંચી નજર કરી સુકુમાર સામું જોયું હતું. સુકુમાર હજુએ ઉભો હતો.

‘નીલુ, તને કાંઈ ખબર જ નથી?’ ફરી સુકુમારે પૂછ્યું.

‘ના. કેટલી ખોટ ગઈ છે?’ કપાળમાં કરચોલીઓ લાવતાં અનુમાન કરી નીલા બોલી.

સુકુમાર આ વખતે હસી પડ્યો. તરત તે બાલ્યો.

‘અઠી લાખ.’

‘હશે.’ નીલા બોલી.

‘હવે શું થશે?’ રોમીલા ફરી વચ્ચે બોલી ઉઠી. પણ એના શબ્દોને નહિ ગણકારતાં રાધા તરત બોલી, ‘સદો કરે છે?’

‘હા.’ નીલાએ હસીને કહ્યું: ‘પણ હજી કદાચ થોડી મિલકત છે.’ આગળ નીલા બોલી હતી.

બંસી આ વખતે ઉભો થઈને અહીંતહીં આંટા મારતો હતો.

‘તો તમે અમારે ત્યાં મેળાવડામાં નહિ આવો?’ રોમીલા સહેજ ગંભીર બનતા નીલા અને સુકુમાર સામું જોતાં બોલી. આ વખતે બંસીનું બ્યાન સુકુમાર હવે શું બોલશે તેના તરફ ખેંચાયું હતું.

‘કેમ નહિ? પણ મેળાવડો તો અમારે ત્યાં રાખેલો!’ નીલા નિર્દોષ ભાવે બોલી ગઈ.

સુકુમાર આ વખતે નીલા સામું જોઈ જરા હસ્યો હતો.

‘ના. હવે આપણે એમને ત્યાં જઈશું.’ સુકુમારે નીલાને કહ્યું.

‘તમારાથી આવી શકાશે?’ રાધા બોલી.

‘મને કાણ રોકશે?’ ગંભીર બની નીલા રાધા સામું જોઈ બોલી.

‘તમારા સાસુજી...’ સમાજનું બળવાન પ્રાણી રાધા ‘સાસુજી’ને માનતી હશે એટલે તે બોલી ઉઠી...પણ આગળ તે બોલે તે પહેલાં ‘મને કાંઈ નહિ રોકી શકે.’ ફરીને એટલાં જ આત્મવિશ્વાસથી નીલા તરતજ બોલી.

સુકુમાર આ વખતે હસતો હતો. તેણે બંસીના હાથમાંથી અઠવાડિક ખેંચી લીધું...બંસી સહેજ આશ્ચર્યથી સુકુમાર સામું જોવા લાગ્યો...સુકુમાર બંસી સામું જોઈ હસ્યો નહોતો. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું હતું:

‘શું વાંચે છે, બંસી?’

બંસીએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. આંગળી વડે અઠવાડિક બતાવ્યું. સુકુમાર રહેજ હસી પડ્યો.

‘ચાલો, ત્યારે અમે જઈશું. તમે આવજો...’ ઉભા થવાનો પ્રયત્ન કરતાં રોમીલા બોલી.

‘હું ક્યાં રહું છું, તે સ્થાન નથી જોવું?’ બારોબાર બધાં અહીં જ આવ્યાં હતાં, માટે સુકુમાર બોલ્યો, પણ રાધા અગર રોમીલા કાંઈ બોલે તે પહેલાં...નીલા બોલી...‘મોટે ભાગે તમારું આ સ્થાન, નહિ?’

‘ના.’ તરતજ સુકુમારે જવાબ આપ્યો.

‘સ્થાન તો ખરું?’ નીલા પણ તરતજ બોલી.

સુકુમાર ચૂપ રહ્યો.

રાધા અને રોમીલા હસી પડ્યાં: ‘ચાલો, અમે ત્યારે જઈશું.’ નીલા સામું જોઈને ફરી રોમીલા બોલી.

બંસી આ વખતે રોમીલા સામું જોતો હતો. ‘જેવી મરજી.’ સુકુમારે અઠવાડિકમાં જોતાં જોતાં કહ્યું. રાધા સુકુમાર સામું જોઈ રહી. ‘તમે એમનું માન તો રાખો— એસવાનું તો કહો.’

‘શા માટે? એમને એસવું જ ના હોય પછી શું કરવા બોલું દબાણ કરવું?’ નીલાના બોલી ગયાં પછી સુકુમાર બોલ્યો...એવામાં તેની નજર બંસી તરફ અને પછી રાધા અને રોમીલા તરફ પડતાં તે બોલ્યો. ‘બંસી, તું રહે. આપણે સાથે જઈશું.’

બંસીએ બાજુ ઉપર મુખ ફેરવી કંઈક ‘કટાણો’ ચહેરા કરી નાખ્યો. પછી ધીમેથી બોલ્યો: ‘સાફ.’

રાધા અને રોમીલા ઓરડાની બહાર આવ્યાં.

નીલા તેમની સાથે થોડે સુધી જતી હતી. આ વખતે તેની દિલ્હ્યા તો ગાલીચા ઉપર જ પડી રહી હતી. બંસીની નજર દિલ્હ્યા ઉપર હતી.....સુકુમારની નજર તરતજ દિલ્હ્યા ઉપર પડી. તેણે દિલ્હ્યા ગાલીચા ઉપરથી ઉપાડી. લાકડાની પેલી પેટી,

સાથે જ દિલરૂપા હતી. ગજ દિલરૂપાની નીચે પડ્યો હતો. સુકુમારે અઠવાડિક બંસીને આપ્યું અને બે ત્રણ અંગુલીઓ વડે દિલરૂપાના તાર એકદમ ઝણઝણાવી મૂક્યાં.

આ વખતે નીલા ઓરડામાં પાછી ફરતી હતી. સુકુમારના હાથમાં પોતાની દિલરૂપા જોઈ જરા અટકી. પછી તે અંદર આવી. સુકુમારની નજર તેના ઉપર પડી. નીલા સહેજ હસી...પણ તરતજ સુકુમારે દિલરૂપા નીલાના હાથમાં સોંપી દીધી. નીલાએ આ વખતે બંસીના સામી નજર કરી.....પણ મનમાં બોલી ઉઠી....‘દિલરૂપાના રક્ષણ.’

‘બન્ને ગયાં?’ સુકુમારે પછી નીલાને પૂછ્યું.

‘હા...કંઈક ગાડી કરી લેવાની વાતો કરતાં હતાં.’ નીલા બોલી.

‘બંસી...તો તું એમ કરને...અહીં રહ્યા વગર મારે છૂટકો નથી...તું જઈ શકે છે!’

‘સારું.’ બંસી બધું સમજી શક્યો નહોતો. તે મૂંગો જ આવ્યો હતો. મૂંગો જ રહ્યો—અને મૂંગો જ ચાલ્યો ગયો.

નીલા અને સુકુમાર તેની પીઠ સામું જોઈ રહ્યાં. પછી તેઓ સહેજ હસ્યાં હતાં.

‘ચાલો.’ નિશ્વાસ મૂકતાં નીલા બોલી. બન્ને કિશોરીલાલના ઓરડા તરફ જતાં હતાં—એટલામાં સામાં નીલાના સાસુજી તેમને મળ્યાં. આ વખતે નીલાના હાથમાં પેલી દિલરૂપાની પેટી નહોતી. પેલાં ઓરડામાં ગાલીચા ઉપર જ તેણે રાખી હતી. હવે તે નિશ્ચીત બની ગઈ હતી.

સાસુજીએ બંનેને જોઈ કહ્યું : ‘કેમ...બધાં ગયાં, મેં તો નોકરને નીચે ચાહ મૂકવાનું કહ્યું હતું!’

‘ના પાડી દોને.’ તરતજ સુકુમાર બોલી ઉઠ્યો.

મ્હોઠાં ઉપરનો ભાવનાભર્યો દંભી ભાવ બદલતાં નીલાના સાસુજી ચાલ્યાં ગયાં...નીલા આ વખતે હસતાં હસતાં બોલી :
'તમે ખૂબ ચાલાક છો.'

'ખોટી વાત છે.' સુકુમાર તરતજ બોલ્યો હતો.

આ વખતે છન્નમાંના સંધ્યાના પવનને લીધે નીલાએ પહેરેલો સાલ્સો અને સુકુમારે પહેરેલું પહેરણુ...પવનમાં રહેજ હાલી ઉઠ્યાં હતાં...એક જ નક્કી કરેલી દિશા તરફજ ફરકતાં હતાં...ભાવિમાં કોઈ સુંદર 'વિનય-ચિન્હ' બતાવતા હોય તેવી રીતે.

*

*

*

[૨૭]

‘ભમ ભમ’ ના અવાજોથી વાતાવરણ ગાજી ઉઠ્યું હતું. એક પછી એક હારખંધ મોટરો ઉભી હતી. મોટે ભાગે બધીએ મોટરો ઝાંપા આગળ આવીને જ અટકી હતી અને બહાદુરીપૂર્વક પછી મોટરમાં બેઠેલા યુવાન શેઠ, મોટરનો હાંકનાર જ્યારે બારણું ઉઘાડી આપે ત્યારે બહાર કુદી પડતા. પોતાની ચાલમાં એવા પ્રકારનું તેઓ તત્વ ઉમેરવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં કે જેથી પોતાને કોઈ અશક્ત કહે નહિ અને તે એક અનુકરણીયું જીવન...સાચા સાચા આદર્શોની ઘેલછા એવા જીવનમાં નથી. બાહ્ય આડંબરથી પોતાના સોટી જેવા શરીર ઉપર ઠીક ઠીક અને વધારે પડતી ભપકા ઉઠે એવી તેજસ્વીતા બતાવવા કેટલાંકે પાવડરનો અને ક્રીમનો, કેટલાંકે હેરઓઇલ્સનો અને અત્તરનો છંટકાવ ખાસ કરીને પોતાના મોઢા ઉપર અને માથામાં છોડી મૂક્યો હતો. કપડાંઓની છૂટછાટ જેવી તેવી ન હતી. મોટરમાંથી ઉતરતી વખતે પણ કેટલાંક તો પોતાના કપડાં ઉપર અને ખાસ કરીને ‘પેન્ટલુન’ ઉપરની અક્કડાઈ સાચવવા મોંઘી એમની કેમળ અંગુલીઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ બધા યુવાનો હતા. વિદ્યાર્થીનીઓ પણ

આવતી હતી. ઉઘાડે માથે આવવામાં શોભા છે જ એમ કેટલીક તો માનીને આવે...એમાં શું? પણ કેટલીકે વધારે છૂટછાટ લીધી હતી. આધુનિક પોષાક ફગાવી દઈ યુરોપીય પોષાકની રંગીલતાથી પોતાનો દેહ ઢાંકવા અર્ધ વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી, ખાસ કાંઈ જરૂર ન જ હોય, છતાંએ દેખાવ પુરતું હાથમાં નાનું પાકીટ લઈ પોતાની ચાલવાની ફક્કડતા ઉપર બીજાઓને આક્રોશ કરી મુકવા જાણે પ્રયત્ન કરતી હોય, તેમ કેટલીક તો ચાલતી જ આવતી હતી.

રોમીલા જાંપા આગળ ઉભાં ઉભાં આ બધાને આવકારતી હતી. કોણ જાણે એનો તો પોષાક તો ખૂબ જ સાદો અને આધુનિક હતો. કેટલાક યુવાનો પરાણે જરા મીઠું લસવા પ્રયત્ન કરી રોમીલા સામે પોતાનો એક હાથ 'સેક્રીન' મીલાવવા માટે ધરતાં...પણ રોમીલા? રોમીલા તો બધાંને 'નમસ્તે' કહેતી હતી.

‘તમે પણ ઠીક જન્મ-માષ્ટમી ઉજવવા માંડી છે.’ કેટલાંક રોમીલાને આવું પૂછતાં. રોમીલા તરતજ પૂછતી:

‘શું ખોટું છે?’

‘ખોટું તો કાંઈ જ નહિ, પણ...’ અચકાઈ જઈ આગળ કાંઈ પછી તેઓ બોલતાં જ નહિ.

‘રોમીલા નાહક આવા ખર્ચામાં પડી.’

જાંપાની અંદરના યોગાનમાં વીશેક નાના નાના ટેબલો ગોઠવાઈને પડેલાં હતાં. એક એક ટેબલની આસપાસ ચાર નેતરની સાદી ખુરસીઓ ગોઠવવામાં આવી હતી.

એક બાજુ બાગની લીલોતરીમાં સુકુમાર, બાનુ, નીલા અને રાધા બેઠાં હતાં. આટલાં બધાં અને આવા પ્રકારના યુવાનોને આવતાં જોઈ સુકુમાર બોલી ઉઠ્યો.

‘મેં તો ના પાડેલી.’ તરતજ રાધાએ જણાવ્યું.

‘ત્યારે?’ પ્રશ્ન પૂછતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘એ તો ખૂબ જ આદર્શ છે—’

‘કૃષ્ણ રીતે?’

‘યુવક-યુવતીઓ—વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ વચ્ચે સ્વચ્છ અને સંપીલું વાતાવરણ ખડું કરવા માંગે છે.’

‘બહુજ સરસ.’ સુકુમાર તરતજ બોલ્યો.

‘એ તો કહેતી હતી કે મેળાવડામાં હું ભાષણ આપીશ.’

‘—કૃષ્ણ ન્યાંતિ ઉપર?’ કંઈ સમજી ન શકવાથી ભાનુ બોલ્યો.

બધા આ વખતે સહેજ હસી પડ્યાં.

‘કોલેજનું વાતાવરણ કંઈક અસ્વચ્છ છે તે ઉપર.’

‘ભાષણ તૈયાર છે?’ સુકુમાર કંઈક ઉતાવળે બનતાં બોલ્યો.

‘ના—એતો Extempore Speech [મ્હોઢેથી જ ભાષણ] આપવાનું કહેતી.’ રાધા બોલી.

‘તમને એના માટે હવે ખૂબ જ માન ઉત્તર થયું, નહિ?’ નીલા સુકુમાર સામું જોતાં જોતાં બોલી.

‘તમે પણ આગળ આવોને.’ રાધા નીલાને કહેવા લાગી.

‘હું?’ નીલા સહેજ પશ્ચ પૂછી, હસી પડી.

‘નીલુ અશક્ત છે.’

‘હા. અશક્ત છું.’ ગંભીર બની નીલા સુકુમારના બોલ્યા પછી બોલી.

‘તું આગળ આવને, શા માટે રૂંધાયા કરે છે?’ સુકુમાર કંઈક વિચારીને બોલ્યો.

‘મારી જાતે હું જ્યારે આગળ આવવું હશે ત્યારે આવીશ.’ નીલા ભાનુ સામું જોઈ પછી સુકુમાર સામું જોતા બોલી. આ વખતે સુકુમાર નીલા સામું જ જોતો હતો.

‘બંસી આવ્યો.’ દૂરથી બંસીને પોતાનાં તરફ આવતા જોઈ રાધા બોલી.

રાધાની આ વખતની બોલવાની રીત ઉપર સુકુમાર આ વખતે ધ્યાન આપ્યું હોય તેમ લાગતું હતું.

‘રોમીલા પણ આવે છે.’ રોમીલાને ઝાંપા પાસેથી આવતી જોઈ સુકુમાર તેના સામું જોઈ હસતાં હસતાં બોલ્યો.

‘તમે ટેબલ ખુરસીના ઉપયોગ નહિ કરવાનું નક્કી કર્યું છે?’
બધાને લીધોતરી ઉપર બેઠેલાં જોઈ રોમીલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘હા.’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘ઠીક, ત્યારે તમારી મીઠાઈ અહીં આવી જશે. હું તો બધે ફરતી રહીશ. તમને કંઈ ખોટું તો નહિ લાગેને?’ હસતાં હસતાં રોમીલા બોલી.

‘તમે ભાષણ પુરું કર્યા પછી પણ અહીં આવશે તો બસ છે.’ ચૂપ રહેલો ભાનુ બોલ્યો.

આમ અણુધડની રીતે ભાનુને બોલતાં જોઈ રોમીલા ભાનુ તરફ જોઈ, પછી કંઈક બોલવાની હતી, પણ પછી તેની નજર નીલા ઉપર પડી. આ વખતે નીલા જમીન સામું જ જોઈ રહી હતી.

મીઠાઈઓ બધાંને અપાઈ ગઈ. એકબીજા હસતાં હસતાં અને કેટલાંક ખાસ ચૂપ રીતે વાતો કરવાં પ્રયત્ન કરતાં મીઠાઈનું જમણું જમતા હતાં. હાથમાં જ રકાબી લઈને કેટલાંક તો બહુ જ ઝડપથી મીઠાઈ આળોગી ગયાં હતાં. રોમીલા બધે ફરતી હતી, જાણે પોતાની જવાબદારી સંભારતી હોય, તે પ્રમાણે.

અડધો એક કલાક આમને આમ ચાલ્યો ગયો. મીઠાઈ બધાં આળોગી રહ્યાં. પછી વાતાવરણમાં કંઈક ગણગણાટની શરૂઆત થઈ.

એક ટેબલની આગળ એક ખુરસી પકડી રોમીલા ઉભી હતી. તેણે કંઈક મેળાવડાનું કામ પતી જતાં બોલવાની શરૂઆત કરી. જ્યારે તે ફરતી હતી ત્યારે તેણે બધાને પોતે થોડાં બે શબ્દો ‘આભાર’ના બોલી રહે પછી ‘જવું’ એમ કહેલું. એટલે પોતાની ઉભા રહેવાની અમુક ઢબ જોઈને બધાં સમજી ગયાં કે રોમીલા કંઈક બોલે છે. એટલે ઘણા તો ચૂપ જ થઈ ગયાં.

‘—મારી જેટલી ઉંમરની વ્યક્તિઓ સાથે હું જો કંઈક થોડું છૂટથી બોલીશ તો કદાચ કોઈ વાંધો તો નહિ જ ઉઠાવે. મેળાવડો મેં શા માટે યોજ્યો હતો એ કદાચ બહુ જ ઓછા-ઘણા જ થોડા જાણતાં હશે—કદાચ ભાગ્યે જ કોઈ...’

‘કોલેજમાં કેટલાંક જે વધારે પડતી છૂટછાટ રાખે છે તે જરૂર કંઈક તો વખાણવા લાયક છે જ. પણ જે તેમાં સંસ્કાર હોય તો તે જરા વધુ વખાણવા લાયક બને.’

લીલોતરી ઉપર બેઠેલો સુકુમાર આ વખતે જરા હસ્યો.

‘આપણે જે આપણા જીવનને નહિ સમજીએ તો આપણી જવાબદારી-આપણી સજ્જનતાનું શું? નાહક કોઈ સંસ્કારી વ્યક્તિના બેચાર શબ્દો સાંભળવા પડે તે સાઈ કહેવાય?’

આ વખતે તાળીઓનો ગડગડાટ શરૂ થઈ ગયો અને આમ ઓચિંતાને થએલા આ ગડગડાટથી રોમીલા પોતે જે કંઈક મર્યાદા સાચવીને બોલતી હતી તેમાં ભંગાણ પડ્યું અને ધ્રુજ.

‘હું વધારે કંઈજ કહેતી નથી. સૌએ પોતાની જવાબદારી સમજીને વર્તન ચલાવવું જોઈએ...મેળાવડામાં હાજર રહેવા બદલ સૌનો આભાર.’ રોમીલાએ પોતાનું ભાષણ પુરૂ કરી નાખ્યું. લીલોતરીમાં બેઠેલો સુકુમાર આ વખતે ખુબ હસી પડ્યો. તેણે રાધા સામું જોઈને કહ્યું: ‘રોમીલાનું કેટલાં માનશે?’

‘કોઈજ નહિ.’ તરતજ રાધા બોલી.

આવેલાં મહેમાનો એક પછી એક ધીમે ધીમે જતાં હતાં. કેટલાંક અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં ‘ઠીક ગમ્મત પડી.’

*

‘તમે ઠીક ભાષણ કર્યું.’

‘મને શાબ્દો જ નહિ.’

‘નહિતર તમે તો બરાબર ઝાટકણી કાઢવાં માગતાં હતાં, નહિ?’

‘જરૂર...મેળવડો નકામો ગયો, નહિ?’

‘ના-ના. એવું કંઈ નહિ. તમે બધાં આવ્યા એ મને ખૂબ જ ગમ્યું.’

‘તમે હેતુ ન સાચવી શક્યાં.’ નીલા બોલી.

‘તમારાં સામું જ્યારે હું દષ્ટિ કરું છું ત્યારે તમે ખુબ જ

ગંભીર લાગે છે. ગંભીરતાનું છે કંઈ કારણ ?' રામીલાએ નીલાના ગંભીર મુખ તરફ જોઈ કહ્યું.

‘અત્યારે તો હું ગંભીર નથી જ.’ નીલા બોલી.

‘જાણે માંદી જ રહે છે, નહિ ?’ સુકુમારે રામીલાની ‘હા’માં ‘હા’ બરતાં કહ્યું.

‘જેવું જેવું હૃદય.’ રાધા નીલા સામું જોઈ બોલી.

‘બંસી તમે મીઠાઈના-બરફીના કેટલાં ચકતાં ખાધા ?’ બાનુની નજીક બેઠેલા બંસી સામું રામીલાની નજર ડગઈ અને તે બોલી.

‘ત્રણ.’ બંસી ન બોલ્યો એટલે બાનુ બોલ્યો.

‘તમે ધ્યાન આપ્યું હશે !’ રામીલા બાનુને પૂછવા લાગી.

બાનુ ચૂપ થઈ ગયો. બંસી તો ચૂપ જ હતો.

‘દરેકને બે ચકતાથી વધારે નહિ આપવા, એવો તો નિયમ હતો.’

‘કદાચ હશે.’ સુકુમારે જોયું કે નાહક બંસીને રામીલા હેરાન કરે છે એટલે તે બોલ્યો.

‘તમે કેટલા ખાધા ?’ સુકુમાર સામું જોતાં અને લીલોતરી ઉપર બેસતાં બેસતાં રામીલા બોલી.

‘એક જ.’ નીલા સુકુમાર બોલે તે પહેલાં બોલી ઉઠી.

‘બીજું ક્યાં ?’ રામીલાએ પૂછ્યું.

‘અડધું અડધું અમને બન્નેને આપી દીધું.’ રાધા બોલી.

‘એ...મ, તો હું મંગાવું—’ રામીલા તરતજ બોલી.

‘ના.’

‘હા.’ સુકુમારની ના ઉપર રામીલા ‘હા’ બોલી.

થોડીવારે હિંદુ-નોકર ત્રણ રકાબીમાં બરફી લઈને આવ્યો. તેની સાથે રામીલા પણ હતી.

‘તમે હિંદુ-નોકર રાખ્યો છે ?’ સુકુમારે હિંદુ-નોકરને જોઈ પૂછ્યું.

‘કેમ, મેં ઠીક નથી કર્યું ?’ સ્હેજ હસતાં હસતાં રામીલા બોલી.

‘એ તો એક્યતાના પૂજારી છે.’ રાધા બોલી ઉઠી.

‘તમને એક્યતા પસંદ નથી?’ સુકુમાર બોલે તે પહેલાં નીલા બોલી ઉઠી.

સુકુમાર નીલા સામું જોઈ રહ્યો.

‘ધર્મમાં તો ખૂબ જ માનતા હશે?’ સુકુમારે પૂછ્યું.

‘એમની વાતોમાં આપણને સમજ ન પડે—ચાલો, આપણે ફરીએ.’ બંસીને બાનુ કહેવા લાગ્યો. બન્ને જણા ઉઠીને બાગમાં ફરવા લાગ્યા. બાગ તો નાનો હતો એટલે છેવટે ગપાટા હાંકવા એક આંકડા ઉપરે આવીને તેઓ બેઠાં.

‘ધર્મમાં ન માનવું જોઈએ?’ રાધાએ સુકુમારે પૂછેલા પ્રશ્નનો સામો પ્રશ્ન કર્યો.

‘ધર્મમાં માનવાની હું ના નથી કહેતો—’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘તો—’ રાધા તરત બોલી.

‘ધર્મની જરૂર શા માટે?’ સુકુમારે સામો પ્રશ્ન કર્યો. આ વખતે નીલાએ સુકુમારની સામું જોયું.

‘તમે જ કહોને?’ રાધા બોલી.

‘ધર્મ માટેની મારી માન્યતા કહું? જુઓ, જ્યારે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે ધર્મ એક જ હતો. પછી જેમ જેમ લોકોમાં ફાડકુટ વધતી ગઈ, તેમ એક જ ધર્મમાંથી અનેક ધર્મો થયાં અને એથી માનવજીવનમાં કુસંપનો જન્મ થયો. ધર્મોથી કુસંપ થયો માટે ધર્મ ન જોઈએ. જ્યારે જગતમાં એકજ ધર્મ હતો, ત્યારે સત્યયુગ કહેવાયો. તો એક જ ધર્મ કેમ ન હોવો જોઈએ?’

‘તમે Philosopher ‘ફિલ્સુફ છો.’ રામીલા સુકુમાર સમજાવતો હતો, ત્યાંથી અટકાવીને બોલી.

‘હું ખોટું કહું છું?’ સુકુમારે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના.’ નીલા હસીને નીચું જોઈને બોલી.

‘મને પણ તમારી ફિલ્સુફી ગમી ગઈ છે.’ નીલાના બોલી રહ્યા પછી તસ્તજ રામીલા બોલી.

રાધાના મુખ ઉપર આ વખતે કેટલાક ફેરફારો થઈ ગયાં. થોડીવાર પછી બધાં આવેલી બરછી જમવા લાગ્યાં.

આ વખતે નીલાએ એક ચક્રતામાંથી નાનો કકડો લઈ, જરા ઉંચી ડોક કરી, મુખમાં મૂક્યો. તે વખતે એની નજર પાસેના ગુલાબના છોડવા પર પડી. ગુલાબનો છોડવો ડોલતો હતો. નીલાએ પછી સુકુમાર સામું જોયું. સુકુમારના ચહેરા પર નીલાને અત્યારે કંઈ નવીન રેખાઓ જણાઈ. સુકુમાર નીચી નજરે બરછી સામું જોઈ રહ્યો હતો. થોડીવારે તે બોલ્યો:

‘બંસી અને ભાનુને બરછી નહિ ?’

નીલાએ સુકુમાર સામી ભાવનાભરી દષ્ટિ નાખી.

‘સમાનતા.’ રોમીલા ધીમેથી હસીને બોલી. તે બંસી અને ભાનુને શોધવા ઉભી થઈ અને ચાલી ગઈ.

સુકુમાર, નીલા અને રાધા ‘સમાનતા’ શબ્દ પર જરા હસ્યાં.

આ વખતે ગુલાબના પેલા છોડવાની એક બાજુએ એક કરણનો છોડ હતો. બીજી બાજુએ કોઈ ‘આંગલ કુલ’નો છોડ હતો. પવનની એક ધીમી હલેરી આવી ચાલી ગઈ. આ ત્રણે છોડવાં એકબીજામાં ગુંચવાઈ ગયાં. ત્રણે એક બની ગયાં, જાણે કે ‘સંપીલા.’

સુકુમારની ‘સમાનતા’ ખોટી તો ન જ કહેવાય.

[૨૮]

‘આજે મારી તબિયત જરા ઠીક નથી.’

‘ચાલો, ત્યારે અહીંથી બાગમાં જઈએ. પછી ઘેર જઈશું.’

‘ઘરમાં એકલો એકલો બેસી રહું છું એટલે મને પણ નથી ગમતું. ચાલો, હું પણ આવીશ.’ પોતાના ભાંગેલાં હાથ સામું જોઈ, ઝોળીમાંના ભારથી ગળુ સહેજ દુઃખતુ હોવાથી, હલાવતા ભાનુ બોલ્યો.

‘આપણે ગયા ત્યારથી નીકળ્યા ત્યાં સુધી રોમીલાએ આપણી સાથે ખૂબ જ હેતથી સમાનતા અને સહ્યતા બતાવી, નહિ?’ નીલાએ સુકુમારને આગળ ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું.

મેળાવડામાંથી નીકળીને આ ત્રિપુટી ઘર તરફ જતી હતી. રાધા અગાઉથી રસ્તામાંથી તેમની સાથેથી છૂટી પડી હતી. ત્યારપછી સુકુમાર, નીલા અને ભાનુ વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે વાતચીત થઈ.

‘મારું માથું આજે સહેજસહેજ દુઃખે છે.’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘પહેલાં તો તું મને ‘તુ’ કહીને બોલાવતી હતી અને હવે

‘તમે’ કેમ કહે છે?’ કંઈક વિચાર આવતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘તમે’ કહું છું, તે સારું નથી?’ નીલા બોલી.

ભાનુ આ વખતે એક ચણાનેરગરમવાળો ભેયો ગાતો ગાતો જતો હતો, તેના સામું જોતો હતો.

‘સાંઈ હશે.’ સુકુમાર નીચું જોતા બોલ્યો.

‘તું’ માં વધુ નિર્દોષતા જણાય છે, નહિ?’ રહેજ હસતાં નીલા બોલી.

‘નિર્દોષતા અને નજીકતા.’ નીલાને સુધારી સુકુમાર બોલ્યો.

‘મારી ભાવનાઓ કેવી છે?’ સુકુમાર સામું જોતાં નીલા બોલી.

‘મને શી ખબર?’ રહેજ હસીને સુકુમાર બોલ્યો.

‘એક સરખી નિર્દોષ.’ ગંભીરતામાં જ નીલા બોલી.

‘બાગ તરફ નથી જવું?’ નીલા મુઠ્ઠા પર આવી.

‘ના.’

નીલાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો. સુકુમાર કંઈક વિચારમાં પડ્યો.

‘કિશોરીલાલને તાવ આવે છે, નહિ?’

‘થોડો, થોડો.’

સુકુમારે નીલાને પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે ભાનુનું ધ્યાન ખેંચાયું, તેથી તે બોલ્યો.

*

‘અત્યારે નીલુ, શામાટે આવી?’

સાંજ પડી ગઈ હતી. સુકુમાર પોતે રાખેલ પેલી ભાડાની ઓરડીમાં એક ચટ્ટાઈ ઉપર સુતો હતો. એનો એક હાથ એના માથા ઉપર હતો. બાજુમાં એક અર્ધી ખુલ્લી કિતાબ પડી હતી. આ વખતે નીલા અહીં આવી ચઢી હતી. સુકુમારને તેની ખબર નહોતી પડી. નીલા પેલી કિતાબ અને સુકુમાર તરફ જોઈ રહી. થોડીવારે ‘કાઈ આવ્યું છે.’ એવો સુકુમારને ભાસ થયો અને તેણે બંધ કરેલી આંખો ખોલી. નીલુને જોઈ તેણે તેને ઉપરનો પ્રશ્ન કર્યો.

‘કેમ, ન આવું?’ સુકુમારને સમજતાં ખૂબ જ લાગણીવશ બનતાં નીલા બોલી.

‘પણ અત્યારે આવવાની શી જરૂર હતી?’ સુકુમાર ચટ્ટાઈ ઉપર બેઠા થતાં બોલ્યો.

‘એવું ન બોલો.’ નીલાની આંખો ભીંજાઈ ગઈ.

‘નીલુ, મારી તબિયત તો કાંઈ એટલી બધી ખરાબ નથી થઈ.’

‘તમે શું કહો છો, તે હું સમજી શકું છું.’

‘તો...’

‘—પણ સુકુમાર, તું જાણે છે. મારા હૃદય ઉપર ખૂબ જ ફટકા.....’ નીલા નીચે બેસી ગઈ. સુકુમારને અટકાવી તે બોલી. પણ તે આગળ બોલી ન શકી.

‘ગાંડી, એમાં રહે છે, શા માટે?’ સુકુમાર હસતાં હસતાં બોલ્યો. ‘મારી તબિયતમાં શું જોવાનું હતું? મને તો હમણા મટી જશે.’

‘જરૂર?’

‘હા.’

‘તું મારું માથું દમાવવા આવી હતી?’

‘ના.’

‘તો?’

‘વાતો કરવા.’

‘એથી?’

‘માથું ઉતરી જત.’

‘કારણ?’

‘કાંઈ નહિ.’

એક પછી એક નીલાને સમજવા સુકુમારે પ્રશ્નો કર્યા. નીલાએ એક પછી એક ઉત્તરો આપ્યા. છેવટે સુકુમાર થાક્યો. નીલા સામું જોતાં તેણે બે હાથે પેલી કિતાબ ઉપાડી. ખુલ્લી એ કિતાબને પોતાના બન્ને હાથે બાંધ કરતાં, તેણે નીલાને નમસ્કાર કર્યા.

‘તું જઈશ?’

‘ક્યાં?’

‘ઘેર...’

‘શા માટે?’

‘તો અહીં શું કરીશ?’

નીલાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

‘તારી પાસે દિલરૂખા નથી?’

‘—છે.’

‘તો...ખ...’ સુકુમાર બોલ્યો.

‘જઈ છું.’ બેઠાં બેઠાં, ફરીથી નિશ્વાસ નાંખતા, નીલા બોલી.

‘ફરી ના આવું?’

સુકુમાર રહેજ હસ્યો. તેણે એક હાથે નીલાના આંસુ લુછ્યા.

‘તું હાથે કરીને દુઃખી થાય છે. નીલુ.’ સુકુમાર આંસુ લૂછતાં લૂછતાં બોલ્યો.

‘હું શું કરું?’ પોતે જાણે જવાબદાર ન હોય તેમ નીલા બોલી.

‘બહાદુર બનને—’

‘મને કાંઈ ગમતું જ નથી.’

‘દિલરૂખા પણ?’

નીલાએ ફરી આ વખતે એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

‘નિશ્વાસ ન નાંખ, હું સમજું છું.’ તરતજ સુકુમાર બોલ્યો.

‘તો શા માટે આવું બોલો છો?’

‘ન બોલું?’

‘ના.’

‘કાંઈજ?’

‘ના.’

‘તો તું જઈશ ક્યારે?’

‘મને કાવશે ત્યારે.’

‘તો...બલે.’ રહેજ અચકાતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘પણ નીલા, તું આજે આમ કેમ બની ગઈ?’

‘મેં કહ્યુંને કે કાંઈ પૂછવું નહિ. હું જવાબ નહિ આપું.’

ગંભીરતામાં પણ રહેજ હસતાં હસતાં નીલા બોલી.

‘તું મને નહિ સમજી શકે?’ સુકુમાર વિચારીને બોલ્યો.

‘હું સમજી શકું છું.’

‘તો...?’

નીલાબ્ધે ફરી એક નિશ્વાસ મૂક્યો. થોડી વારે નીલા બોલી:

‘હું જાઉં છું.’

‘ભલે.’ એક નિશ્વાસ મૂકતાં, ઉઠતાં, નીલા સામું જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

નીલા પછી વધુ કંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલી ગઈ.

સુકુમાર તેને જતી જોઈ રહ્યો. તે પોતાની કિતાબ સામું જોતો હતો. એની આંખો સહેજ ભીંજાઈ હતી.

*

‘સુકુમાર મંજુભાઈ કોનું નામ?’

‘એમનો કાગળ છે?’

‘હા.’

‘લાવો, હું આપી દઈશ.’

ખીજે દિવસે નવ સાડા નવ વાગે મોહન પોતાના અંગલાની આસપાસના નાના ચોગાનમાં જે નાનો બાગ હતો તેમાં છોડવાએને પાણી પાતો હતો. તે મનમાં બબડ્યો, ‘માણીનું કામ કરવામાં મજા તો પડે, પણ પેલો માણી બેકાર બની ગયો...હશે.’ ત્યાં ટપાલી આવ્યો અને ઉપર પ્રમાણે વાતચીત થઈ.

સુકુમાર ઉપર એક કાર્ડ હતું. વાંચ્યા વિના મોહન તે સુકુમારને આપવા તેના રૂમ તરફ ચાલ્યો: ‘તમારું આ કાર્ડ આવ્યું છે.’ કહી તેણે કાર્ડ સુકુમારને આપ્યું.

સુકુમાર આ વખતે નીચી નજરે એની એ જ ચદાઈ ઉપર બેઠો હતો. એની આંખોમાં કંઈ હતાશ હતી. તેણે મોહનના હાથમાંથી કાર્ડ લઈ લીધું. મોહન ત્યારબાદ ચાલ્યો ગયો.

સુકુમારે કાર્ડ વાંચ્યું. તેણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

આ વખતે મોહનના બાપુ કોઈ કામ પ્રસંગે સુકુમાર પાસે આવ્યા. પણ સુકુમારને સહેજસહજ નિરાશામાં દેખી, તેઓ કંઈ બોલ્યા નહિ. સુકુમારે તે જોયું. તે બોલ્યો: ‘આવોને.’

‘તમારી તબિયત ઠીક નથી?’ મોહનના બાપુના હાથમાં ખાલી શીશી જોઈ સુકુમાર અનુમાન કરતાં બોલ્યો.

‘દવા લાવવાની છે?’

‘તમારી તબિયત સારી નથી?’

‘ના. ખાસ એવું કંઈજ નથી. લાવો, હું લઈ આવું.’

‘ના, ના. મોહનને મોકલીશ.’

‘એમાં શું? લાવોને.’

મોહનના બાપુના હાથમાંથી ખાલી શીશી લઈ લેતાં અને પેલું કાડ કોટના ખિસ્સામાં મૂકતાં, સુકુમાર ઉભાં થતાં બોલ્યો.

મોહનના બાપુ જોતાં રહ્યાં અને નક્કી કરેલાં કોઈ દવાખાના તરફ સુકુમાર ઉપડ્યો. મોહનને કામ કરતો જોઈ તેને સહેજ આનંદ થયો, પણ ફરીથી તેણે એક નિશ્વાસ નાંખ્યો. પછી તે મનમાં બબડ્યો:

‘આખો દિવસ ઘરમાં બેસી રહે. કંઈ બહાર નહિ જવાનું. જાય તો બહુ બહુ મંદિરમાં. આખો દિવસ વાંચ વાંચ કરે. પછી તબિયત ન બગડે?’

તે આમ વિચારતો આગળ ને આગળ ચાલ્યો.

*

‘તમારી તબિયત પણ ઠીક નથી લાગતી.’

‘કદાચ.’

‘તો તમે પણ દવા લેતા જાવને.’

‘મારે આજે બહારગામ જવાનું છે.’

દવાખાનામાં દાકતર સુકુમારને દવા લેવા માટે આમ્રહ કરતાં હતાં.

મોહનના બાપુની દવા લીધાં પછી તે પોતાના રહેઠાણ તરફ

જવા લાગ્યો. આ વખતે જતાં જતાં સુકુમારે દવાખાનાના

દિવાલી-ઘડિયાળ તરફ નજર કરી. સાડા દશનો એક ટકારો થયો.

‘કેમ, ભાઈ, કોની દવા લઈ જવ છો? તબિયત ઠીક નથી? કોલેજમાં નથી આવવાના?’ સુકુમારને આવી રીતે દવાની બાટલી લઈ નીચી નજરે ચાલતો દેખી, કોલેજ જતી રાધાએ, ઉપરા ઉપરી ત્રણ પશ્ચો પૂછી નાખ્યાં.

‘આજે હું ઘેર જવાનો છું. દવા તો બીજા માટે છે.’ રાધા સામું જોતાં સુકુમારે જવાબ આપ્યો.

રાધા શરૂઆતમાં કંઈ સમજી નહિ. ‘ઘેર એટલે ક્યાં?’ એની માથાકુટમાં પડી પણ એટલામાં તે સમજી ગઈ હોય તેમ બોલી:

‘શા માટે?’

‘મારા બાપુની તબિયત ઠીક નથી.’

‘શું થયું હશે?’

‘માંદગી.’

રાધાએ આગળ પછી કંઈજ પૂછ્યું નહિ. થોડીવાર તે મુંગી બની રહી.

‘કંઈ ખાસ ચિંતા કરવા જેવું તો નહિ હોય, પણ ધરડાં રહ્યા અને હું, વળી એકનોએક.’ રાધાને મુંગી જોઈ પોતાની ગંભીરતા સહેજ દૂર કરતાં, અચકાતાં અચકાતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘પાછા ક્યારે આવશો?’

‘અહુજ જલ્દી.’ કંઈ નિરીક્ષણ કરતો હોય, તેમ એક બાજુએ જોતાં જોતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘રોમીલા, બંસી વિગેરેને કહેશોને?’

‘હા.’ નીચું જોઈ રાધા બોલી.

‘હું જઈશ.’

રાધાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. સુકુમાર જાણે કંઈ વિચારતો હોય તેમ ધીમે ધીમે ચાલ્યો ગયો.

‘નીલા, હું આજે ઘેર જવાનો છું.’

સુકુમાર કિશોરીલાલના બંગલામાં પ્રવેશતાં નીલાને જોઈને બોલ્યો. નીલા આ વખતે ખૂબ જ ધ્યાનસ્થ બની ગઈ હતી. એના આંધા રૂપારા મુખ ઉપર ભાવનાઓ જણાઈ આવતી હતી. સુકુમારે નીલા સામું જોયું. નીલા આ વખતે એક ભગવાનની છબી સામું જોયાં કરતી હતી. ભગવાનની છબીમાં ભગવાન હસતાં હતાં.

આ જોઈ સુકુમાર તરતજ નીલા પોતાના કહેલાં શબ્દો માટે કાંઈ કહે તે પહેલાં બોલ્યો.

‘પ્રભુ-ભક્તિ કરે છે, નીલા?’

‘હા. ઘેર શા માટે જવું છે?’ હસીને નીલા બોલી.

‘તું ચીંતા ન કરીશ. હોં કે?’ પોતાના હાથમાંથી નીલાને કાડી આપતાં સુકુમાર બોલ્યો.

આ વખતે બાળુ ઉપર નીલાના સાસુજી બેઠાં હતાં. એમની વૃદ્ધ થઈ ગયેલી આંખો ઉપર તેમણે કાચના ચશ્મા ચઢાવ્યાં હતાં. ટૂંકી નજરના એ ચશ્મા હતાં. પુસ્તક મૂકવાની એક લાકડાની ઘોડી ઉપર એક પુસ્તક રાખી તેઓ જાડા સ્વરે કંઈક બોલતાં હતા. આ વખતે તેમના હાવભાવ ખાસ નોંધવા લાયક જણાતાં હતા. વક્તા પોતે હતાં. સાંભળનાર કોઈજ ન હતું. છતાં એમના મુખ ઉપરની ઉપરછઠ્ઠી ભાવનાઓ ઘણી વખત અસ્પષ્ટ બની જતી. જીનુ પુરાણું કોઈ શાસ્ત્ર હશે. તેમના મુખ ઉપર એક બીજી પણ ભાવના હતી. વાંચનમાં જાણે એમને બહુ જ ઓછી સમજ પડતી હોય તેવી! તો પછી તેઓ વાંચે શા માટે? વાંચે તો સમજવા પ્રયત્ન કેમ ન કરે? એ ગમે તે હો. એકાએક સુકુમારના નીલા પ્રત્યેના છેલ્લા શબ્દો, ‘તું ચીંતા ન કરીશ.’ એમના કાને અચડાયા એટલે તેઓએ ચમકારા સાથે જરા ઉંચી નજર કરી. આ વખતે નીલાની નજર તેમના પર હતી.

‘મારા બાપુજીની તબિયત ઠીક નથી, એટલે હું જવાનો છું.’

‘ક્યારે પાછા આવવાને! ઓ? બહુવાનું બગડશે નહિ?’

ભણવાની પહેલી દરકાર રાખતાં નીલાની સાસુજી બોલ્યાં. આ દરકારમાં નયોં દંભ જ હતો. હૃદયની દરકાર હોત તો કદાચ એવું ન બોલત. નીલા આ વખતે જે દષ્ટિથી તેમની સામું જોઈ રહી હતી, તે દષ્ટિની ભાવના કદાચ આવી હોય.

ઓચિંતાને આ વખતે ઉપરથી ઉધરસનો આવતો અવાજ સંભળાયો.

એ સાંભળી સુકુમાર બોલ્યો: ‘કિશોરીબાઈની તબિયત હજી ઠીક નથી?’

‘ના.’ દુઃખને કદાચે પરાણે બોલાવી પોતાના ચહેરા ઉપર બેસાડતાં હોય, તે પ્રમાણે નીલાની સાસુજી બોલ્યાં.

‘ચાલો, હું એમને પણ મળી આવું.’ એટલું બોલી સુકુમારે દાદર ચઢવા માંડ્યો. નીલા આ વખતે ઉભી થઈ નહોતી. તે ત્યાં જ બેસી રહી હતી. નીલાની સાસુજી આ ખાસ નોંધતા જણતાં હતા.

સુકુમાર ઉપર આવ્યો ત્યારે એક બાળુ બાંકડા ઉપર ભાનુ બેઠો બેઠો રડતો હતો.

‘ભાનુ, કેમ રડે છે?’ ભાનુને રડતો દેખી સુકુમારે પૂછ્યું. સુકુમારને જોઈ ભાનુએ તેના આંસુ લૂંછી નાખ્યાં. તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો એટલે સુકુમાર બોલ્યો.

‘ભાનુ, હું આજે ઘેર જવાનો છું.’

‘ક્યાં? આપણે ગામ?’ આશ્ચર્ય પામતાં ભાનુ બોલ્યો.

‘હા.’

‘હું આવું?’

‘કેમ?’

‘મને અહીં ગમતું નથી.’ ઉદાસીત ચહેરે ભાનુ બોલ્યો.

‘એટલે તું રડતો હતો?’ અનુમાન કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

ફરીથી ભાનુ ચૂપ થઈ ગયો.

ભાનુ અને સુકુમાર કિશોરીલાલના ઓરડા તરફ ગયાં.

આ વખતે પલંગ પર કિશોરીલાલ લમણે હાથ દબને બેઠાં હતાં. એમનાથી ત્રણ ફુટ દૂર પડેલાં તેમનાં રૂ-બજારીયા અઠવાડિકા સામું તેઓ બેઠાં હતાં. હવે એઓ પ્રાયશ્ચિત કરશે? ના રે ના. પણ પ્રાયશ્ચિત ભૂમિકા એમનામાં ઉતરી છે.

‘હું આજે ઘેર જવાનો છું. તમારે કંઈ કહાવવું છે?’ શાંતિનો ભંગ કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

‘હું પણ તેમની સાથે જવાનો છું.’

‘ભલે, આવજો.’ કિશોરીલાલે બે શબ્દોમાં જ પતાવી દીધું. સુકુમાર સામું થોડા વખત સુધી બેઠાં પછી તે પલંગમાં ઉંઘવા આડા પડ્યા. કિશોરીલાલને આ દશામાં જોઈ સુકુમાર કંઈક વિચારે ચઢ્યો: ‘નીલાને ભલે કિશોરીલાલ ન ગમતા હોય, પણ નીલા ‘માનવતા’ કેમ સાચવતી નહિ હોય?’ સુકુમારને કંઈ જવાબ નહિ મળ્યો હોય અગર પછી ગમે તે હો... પણ સુકુમારે એક નિશ્વાસ નાખ્યો હતો... આ વખતે ભાનુની નજર છબ્બમાં એક કાગડો બેઠો હતો તેના તરફ હતી.

*

*

*

[૨૬]

‘સુકુમાર ક્યારે આવશે?’

સુકુમારના બાપુ મંજુ ભગતનું પાતળું શરીર જરા વધુ સુકાઈ ગયું હતું. વારે ઘડીએ તેમને ધીમી ઉધરસ આવી જતી. હતી તેમની આંખો ઉપર પાણીના ના રે ના, કોઈ દવાના પોતાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. ધર્મ-પત્ની ખાટલા આગળ બેઠાં હતા. મંજુ ભગતને રામાયણનો કોઈ ભાગ વાંચી સંભળાવતા હતા.

સુકુમાર ક્યારે આવશે?’

પહેલી વખતે પૂછવાથી કમળામાસીએ સાંભળ્યું નહિ હોય એટલે મંજુ ભગતે ફરીને કહ્યું.

‘મેં કાડ’ લખાયું છે. જરા શાંત થાવ. હિતાવળે આંખા ન પાકે.’ કહેવતોથી જ કદાચ વારંવાર તેઓ સ્વસ્થતા મેળવતા હશે. પોતે કહેવતોથી સ્વસ્થતા નળવે, પછી બીજાઓને કહેવતોથી જ સ્વસ્થ બનાવવા પ્રયત્ન કરેને? ગમે તેમ હશે, પણ ધર્મપત્ની સહેજ આવેશમાં બેસી ગયા.

‘મારી આંખો જશે. હું વાંચીશ શેના વડે?’ ગંભીર દિવ્યગીરી અને સહેજ આંસ સાથે મંજુ ભગત બેસ્યા.

આ વખતે નીલાના બા અને બાપુ મંદિર જઈ આવીને ઘેર જતાં હતાં. તેઓએ મંજુ ભગતના ઘરમાં પગ મૂક્યાં. મંજુ ભગત માટે ખાસ તેઓ મંદિરમાંથી પ્રસાદી લઈને આવ્યા હતા.

‘લો તમારો પ્રસાદ. આજે પણ મહારાજે મોકલાવ્યો છે.’ ભગતના હાથમાં પ્રભુનો કે મહારાજનો (?) પ્રસાદ નીલાની બાએ મૂક્યો. આ વખતે મંજુ ભગત ખાટલામાં અડધા ઉભા થઈ ગયા હતા.

‘મહારાજે શું કંઈ કહાવ્યું છે કે ?’

‘એટલું જ કહાવ્યું છે કે મંજુ ભગતને કહેજો કે મહારાજે પ્રસાદ મોકલ્યો છે.’

‘મહેરબાની. કહેજો કે આ ગરીબડા ઉપર કૃપા રાખે. જે દિવસથી તો મેં કંઈ દાન-પૂન્ય પણ નથી કર્યું. લો આ આની. સાંજના જવ ત્યારે આપતાં આવજો. શી પ્રભુની લીલા છે !’

આ વખતે એક ભિક્ષુક ત્યાં આવ્યો. તે બહુ જ દુખજો હતા. ત્રણેક દિવસથી ખોરાક નહિ મળ્યો હોય તેમ જણાઈ આવતું હતું. તેણે આ ઘરમાં કંઈક આશાભરી નજર કરી. તે કંઈ બોલે તે પહેલાં જ ધર્મ-પત્ની બરાડી ઉઠ્યા. ‘જે-જે અભડાવતો. ઓસરીમાં આવતો નહિ, અત્યારે કંઈ નથી. જોતો નથી અહીં માંદગીની પથારી પડી છે. આવજો સાંજે. હશે તો કંઈ આપીશું.’

પેલા ભિક્ષુકે મંજુ ભગતના હાથમાંના પ્રસાદ તરફ નજર કરી. પછી તેણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને ચાલ્યો ગયો. તેના શરીર પરના એક એક હાડ ગણી શકતાં હતાં. મહારાજે મોકલેલો પ્રસાદ મંજુ ભગત આરોગતા હતા. શું પ્રસાદ પ્રભુએ નહોતો મોકલ્યો? દર્શન પ્રભુના કરીએ છીએ કે મહારાજના? પૈસા પ્રભુને જોઈએ છીએ કે મહારાજને? પ્રભુ તો સુખી છે. એને પૈસાની શી જરૂર? જવા દો એ વાતને આપણે આપણા રસ્તે.....

‘તમે રામાયણ વાંચો છો કે ?’ દેખીતી નજરે જોઈ શકાતું હતું હતાં નીલાના બાબ બોલ્યાં.

‘એમને સંભળાવું તો પડેને?’ ભગતનો નિયમ હશે એટલે ધર્મ-પત્ની આવું બોલ્યા. અગર તો એમને વાંચતા મહેનત પડતી હશે. હશે ગમે તે હોય...

‘સુકુમાર આવવાનો છે, નહિ? અમારા ભાનુનો પણ કંઈક ત્યાં હાથ ભાંગી ગયો છે.’ નીલાની બાએ સુકુમારની વાત પૂછીને, ભાનુના સમાચાર કહ્યાં.

‘સુકુમાર તો કદાચ આજે આવવો જ જોઈએ.’ પાસે પાણીનું પવાણું હતું, તેમાંથી પાણી પીતાં પીતાં કમળામાસી બોલ્યાં.

‘તમે હવે સુઈ જાવ. બેસી ન રહો. તબિયત અને...’ ઉતાવળાં ઉતાવળાં કમળામાસી બોલી ઉઠ્યા, પણ તરતજ કંઈ ભાન થયું હશે અને આગળ બોલતાં અટક્યાં.

આ વખતે નીલાના બાપુએ પાણી માંગ્યું. ધર્મ-પત્નીએ પાણી આપ્યું અને નીલાના બાપુએ પાણી પી પેટ ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

*

‘હો, આ સુકુમાર આવ્યો. ભાનુ પણ...’

‘હેં!’ ધર્મ-પત્નીએ વાક્ય પણ પુરું ન કર્યું અને મંજુ-ભાઈ પથારીમાં બેઠાં થતાં એકાએક બોલી ઉઠ્યાં. સુકુમારને તેમણે જોવા આંખ ઉપરના દવાના પોતાં દૂર કરી નાખ્યાં. સુકુમારને જોયો અને તેમની આંખો રહેજ આંસુમય બની ગઈ. સુકુમારની આંખો પણ ભીંજાઈ ગઈ હતી. ભાનુ હજી અહીં ઉભો હતો. તેના સામું જોઈ કંઈક દયાર્દ્ર ચહેરે તેઓ બોલ્યાં.

‘ભાનુ, જા, તારા બા-બાપુને મળી આવ.’—પોતાને જોવા આનંદ થયો તેવો શું બીજાને આનંદ ન થાય?—

‘બેસ, બેસ. ઉભો શું રહ્યો છે?’ સુકુમારને ભાવથી ધર્મ-પત્નીએ કહ્યું.

‘તબિયત તો ઠીક છેને, બાપુ?’ સુકુમારે નીચે બેસતાં પૂછ્યું. સુકુમારની આંખો હજી પણ લાલાશ ઉપર હતી તે જોઈ

ધર્મ-પત્ની બોલ્યાં: 'મેં તને ક્યું હતું કે બહુ વાંચ વાંચ ન કરીશ. આંખો લાલધૂમ થઇ ગઇ છે. જોઇ?'

'એને પાણી તો પા.' મંજુભાઇ બોલ્યા.

'નીલુ મઝામાં છેને?'

'હા.' એક નિશ્વાસ નાખતાં, નીલાને જાણે અદશ્ય રીતે જોતો હોય તેમ જમીન સામું દષ્ટિ કરતાં સુકુમાર બોલ્યો.

'કાલેજમાં ફાવે છેને?'

'હા.'

'પૈસાની તંગી નહિ પડે. એમને?'

'ના.'

'બે વર્ષ જ બચવાનું છેને?'

'ના, ત્રણેક માસ જ.'

'કેમ?'

'આગળ હવે નથી બચવું.'

'કેમ, દાકતર બનવું નથી? પછી મને મટાડશે કોણ?'

'એવું ન બોલો. મરી જશે.'

'સારું ક્યું. લે હું તો કહું છું. બણી બણીને કેટલાંએ રઝળે છે. દાકતરો પણ ક્યાં ઓછા છે. હશે, લે પાણી તો પી.' મંજુ ભગત સામું જોઇ ધર્મ-પત્ની બોલ્યા.

આ વખતે સુકુમારના બાપુએ એમની બહુ જ ઓછું દેખાતી આંખ વડે નીચે ખાટલામાં નજર કરી.

*

'દિવો લઇને જા.'

'ચાલશે.'

'રોજની ટેવ પડી છે, એટલે?'

નીલાના બાપુ રાત્રીના દસ વાગ્યા હતા છતાં મંજુ ભગતના ખાટલા આગળ બેઠા હતા. સુકુમારની બાએ સુકુમારને ત્રીજે માથે

સુવા જવું હતું એટલે અંધારામાં કંઈ અથડાઈ ન પડાય માટે દિવો લઈને જવાનું કહ્યું, પણ સુકુમારે દિવાની ખાસ જરૂર નથી એમ જ્યારે જણાવ્યું, ત્યારે તેના પિતા બોલ્યા.

વિચારોમાં સુકુમારનું માથું દુઃખતું હોય તેમ જણાઈ આવતું હતું. સુકુમારને પણ સૂઈ જવાનો વિચાર આવ્યો હશે એટલે તે ત્રીજો માળ જવા લાગ્યો.

પથારીમાં તે ઘણુંએ આઘોટયો, પણ તેને ઉંઘ ન જ આવી. જાગતો જ તે પડી રહ્યો હોય તેમ જણાતું હતું.

ભાગ્યે જ તે એકાદ કલાક આમ પથારીમાં પડી રહ્યો હશે અને એટલામાં ધર્મ-પત્નીની પોતાને બોલાવતી રહેજ કંઈ ચીસ સંભળાઈ.

સુકુમાર કંઈક સમજ્યો હશે એટલે તે ઝડપથી નીચે આવ્યો.

મંજુ ભગતની બીમારી ખુબ જ વધી પડી હતી.

અડધો કલાક વીતી ગયો. મંજુ ભગતની માંદગીએ મૌન લીધું...

આ વખતે ધર્મ-પત્ની કંઈ ચીસો સાથે છાતી કૂટતાં રડતાં હતાં.

સુકુમાર પિતાના ફેલ સામું આંસુભરી આંખે જોઈ રહ્યો હતો. પોતાની માતાને આવી રીતે રૂદન કરતી જોઈ શું તે મનમાં નહિ બોલ્યો હોય કે ‘આમ કરવાથી શો ફાયદો?’

✱

વર્ષો પછીની હવે વાત કહું છું. વચગાળામાં શું બની ગયું તેની મને ખબર નથી. ભવિષ્યમાં વળી કોઈ વખત જો એ જડી આવશે તો વળી થઈ પડશે.

જાણીતા રૂઢિ સમાજના કેટલાયે માનવીઓને મ્હોઢે નીલા, રોમીલા અને રાધા...મહંમદ, મોહન, બંસી, ભાનુ અને સુકુમારના નામ ચઢી ગયાં હતાં.

નીલાનો આગ્રહ...

રાધાનો આગ્રહ...

મહંમદનો આગ્રહ...

મોહનનો આગ્રહ...

ખંસીની વિનંતી...

અને રામીલાના વિચિત્ર ભાવનાભર્યા વર્તનથી સુકુમારે
રામીલા સાથે ક્રાંતિકારી લગ્ન કર્યાં.

એ લગ્નમાં નહોતી ધામધુમતા, નહોતો ડોળ, નહોતી ધમાલ,
નહોતાં જમણવાર; હતી એકલી સ્વચ્છતા અને શાંતિ,

સૌરભ અને સુંદરતા,

ભાવના અને હૃદય,

ક્રાંતિ અને કર્તવ્ય,

લગ્ન જ્યારે થયેલા ત્યારે સંગીતમાં એકલી નીલાની દિલરૂપા
વાગતી હતી.

હજુએ કેટલીએ વખત એ દિલરૂપાના સંગીતની સૌરભ
મુગ્ધ કરે છે.

*

*

*

*

મહાત્મા ગાંધીજીનો આદેશ—

કુસુમો હિંદુ મુસ્લીમનાં, તે સંધારો ફરી પાછા,
ગુટેલા ચક્રો ચંત્રોના તે સંધારો ફરી પાછા.

તેવી જ રીતે—

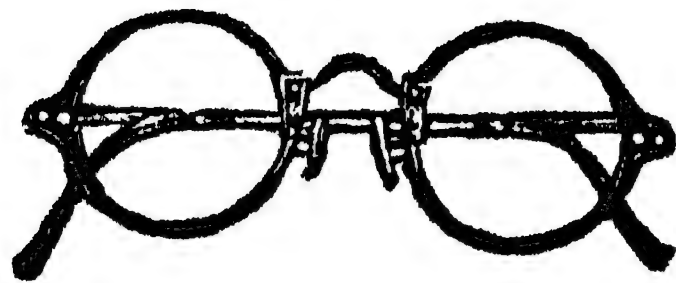
દિવાલના તેમજ કાંડાના ઘડીઆળો તથા ટાઇમ-
પીસોના ચંત્રો સુધારી નવા જેવા કરી આપનાર.

કુમાર વૉચ કંપની

(જથાબંધ ઘડીઆળો આયાત કરનાર)

ખાલા હુતુમાન, ગાંધી રોડ

અમદાવાદ.

આંખનો નંબર મફત તપાસીને તમજ ડોક્ટરોના
પ્રીસ્ક્રીપ્શન મુજબ ચરમા બનાવનાર

રંજનલાલ એમ. શાહ

ચરમા તથા ફાઉન્ટન પેનના વેપારી
ખાનકોર નાકા - - - - - અમદાવાદ

દારો મારે

ભેંસનું દુધ ?

કપાસીયાનો ખોળ

તાજુ દહી ?

ભડ, ચણા, તુવરના ફેતર

ચોકળુ માખણ ?

મગફળીનો ખોળ અને

સ્વચ્છ ધી ?

કપાસીયા મારે ક્યાં જશો ?

માટે ક્યાં જશો ?

મળો યા લખો:—

ચોઘરી ડેરી ફાર્મ

પાલડી એલીસબ્રીજ,

અમદાવાદ.

પાંદુરોગ, સુવારોગનો

ચિકિત્સારિક ઉપાય

હાયપોથેટીકલ

કમ્પાઉન્ડ

દરેક સ્ત્રીએ સુવાવડમાં

ત્રણ બાટલી વાપરવી

ડ્રી. શીશી ૧) ના રૂ. ૧-૦-૦

ત્રણ બાટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦

પોસ્ટેજ અલગ

સ્ટોકીસ્ટ

ચીમનલાલ સી. શાહ

દવાઓ અને ચસ્માના વહેપારી

માંડવીની પોળ

અમદાવાદ

મંડપો બંધવનારાઓને

ખુશખબર

શુભ પ્રસંગે મંડપો બંધનાર

તથા દરવાગ્ન, ત્રાંબાની ચોરી,

સોશીયલ ગેધરીંગ માટે

ચીતરેલા તેમજ સાદા પડદા

તથા કીકેટ વખતે સ્ટેજ

બંધનાર તથા પ્રદર્શનોના

કામના સ્પેશીયાલીસ્ટ. ઇસેક્ટ્રીક

બત્તીઓ તથા એજન્ટ ડાયનેમો

ભાડે આપનાર.

દરેક નિશાળે એકી અવાજે

વખણાયલા

હીરાલાલ અમૃતલાલ

કોન્ડ્રાક્ટર

ધી ગ્રાન્ડ પેઈન્ટીંગ વર્કસ

માંડવીની પોળમાં શેઠની પોળ,

અમદાવાદ.

CHIMANLAL KALIDAS SHAH

**Colour Merchant & Commission
Agents**

**Stamping paste Red & Blue
Manufacturer**

Astodia Road,
AHMEDABAD.

ચીમનલાલ કાલીદાસ શાહ

ચેનીલાઈ, ચેલીજરીન,
ઈન્ડીગો ફાસ્ટ, ઈન્ડેન
થ્રીન, સલ્ફર, ભટ્ટીપાકા
નેપ્થોલ, વિગેરે રંગો
તથા કેમીકલ્સના વહેપારી

આસ્ટોડીઆ રોડ,
અમદાવાદ

ફ્રેન્સી દાગીનાઓ ક્યાં બનાવરાવશે?

સોની મંગળદાસ મીઠાલાલ

એન્ડ

લક્ષ્મણલાલ મીઠાલાલને

ત્યાંજ

દરેક જાતના ફ્રેન્સી સોના તથા ઝવેરાતના
દાગીના લેટેસ્ટ ડીઝાઇનમાં તથા ઓર્ડર
મુજબ ટાઇમસર બનાવી આપવામાં
આવે છે. તેમજ દરેક જાતના તૈયાર
પણ મલશે.

આજેજ પધારો.

માંડવીની પોળ, - - ગતરડાની પોળના નાકે.

કુ. નં. ૧૫૫૮ - - - - અમદાવાદ.

કરીયાણું ?

ગાંધી રતીલાલ સૌભાગ્યચંદ

માણેકચોક માંડવીની પોળની સામે

અમદાવાદ

દરેક જાતના ચોકળા મસાલા, ખાંડ, સાકર,
ગોળ અને મુંબઈના પૌઆ તથા દરેક
જાતના સુગંધી તેલો, સુકો મેવો અને દરેક
જાતની ચાહ કેશર તથા કરીયાણાના છુટક
તથા જથાબંધ વહેપારી

તમને ખાત્રીથી માલ મલશે

એક વખત પધારવા અમારી

તમને આગ્રહ ભરી વિનંતી છે

શરીરે સુખી તે સર્વ વાતે સુખી
તે સુખજી તમામ પ્રકારની શારીરિક નબળાઇ
માટે આયુર્વેદીક પદ્ધતીથી તૈયાર કરેલ
અપુર્વ માલીની વસંત

(સુવર્ણ કસ્તુરી મિશ્રીત)

તું સેવન કરેા જે તાકાત અને તંદુરસ્તી સાથે
અકાલે આવેલ વૃદ્ધાવસ્થાને દુર કરી નવું જીવન બક્ષે છે.

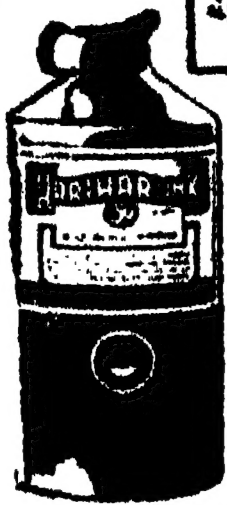
કિં. રૂ. ૧૦ ગોળી ૧૦૦ ના

આદર્શ આયુર્વેદીક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ પુલ નીચે, ભટ્ટીની પોળ સામે, અમદાવાદ

હરિહર શાહી

હરિહર શાહી

સંસ્કૃત - આ નદીકિંદ
પ્રત્યક્ષ

વાપરી /

હિંદુસ્તાન
ભરમાં પહેલા નંબરે-
પ્રખ્યાત થયેલી
દરેક સ્થાને પેમાય છે.

એવંદો જોઈએ છે.

વ્યાપકાર હરિહર રીસર્ચ પર્કસ. (મેડીકલર)
૬ માંડવીની પોળ અમદાવાદ.

હાડવૈદ સુરજરામ

હાડ કામના ખાસ
અનુભવી. આ ઉપરાંત
અંગબળના તેમજ
ચોગબળના ઘણા
આકર્ષણ પ્રયોગ કરે છે.

માંડવીની પોળ,
સરખેદીની પોળ,
અમદાવાદ.

ડૉ. સી. જી. ગાંધી

H. M. B.

કોઈપણ સાર્થકની

દવાઓની

ટિકડીઓં પાડી આપનાર

ગુજરાતની જાણીતી

હોમીયોપેથીક

અને

બાયોકેમીક

દવાઓની

ફાર્મસી

અને ગોળીઓ

પાડી આપનાર

માંડવીની ચોળ
શેઠની ચોળ બહાર,
અમદાવાદ

‘આરોગ્યની કુંચી’

બાયોકેમીક દવાઓની

પદ્ધતિ

સમજાવતું પુસ્તક

કિં. રૂ. બે

જુજ નકલો બાકી છે

મળો યા લખો

